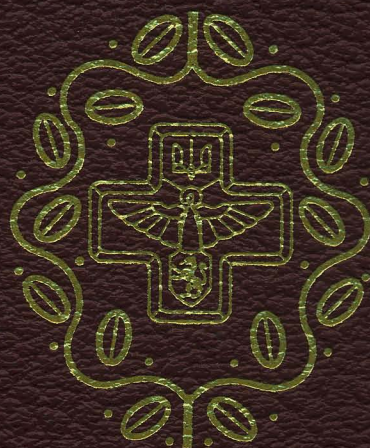

ОЛЕКСАНДЕР УДОВИЧЕНКО

Третя
Залізніа
Дибізіа
II

РОКИ 1920
1924

ІНТЕРВ'ЮВАННЯ
"ЛЕДЯНИЙ РЕНД"

ВИДАВНИЦТВО "ЧЕРВОНА КАЛИНА"
НЮ ЙОРК 1982

**ТРЕТЯ
ЗАЛІЗНА
ДИВІЗІЯ**

Gen. ALEXANDER UDOVYCHENKO

**THIRD IRON DIVISION
DRITTE EISERNE DIVISION
TROISIEM DIVISION DE FER**

VOLUME II

Editors:

Ivan Tolochny

Leonid Romaniuk

Ivan Korowytsky

"CHERVONA KALYNA"
Ukrainian Publication Cooperative, Inc.
New York, 1982

ОЛЕКСАНДЕР УДОВИЧЕНКО
Генерального Штабу Генерал Полковник

ТРЕТЯ ЗАЛІЗНА ДИВІЗІЯ

ТОМ II

*Матеріали до історії Війська
Української Народньої Республіки
Рік 1920*

diasporiana.org.ua

ВИДАВНИЦТВО "ЧЕРВОНА КАЛИНА"
Нью Йорк, 1982

Матеріяли упорядкував
пор. Іван Толочний
Зредагували цей том:
сотн. інж. Леонід Романюк
Іван Коровицький

Обкладинка роботи артиста-маляра
Богдана Божемського

© Copyright 1971
Library of Congress Cat. Card No. 79-51981

Printed in U.S.A. by Computoprint Corporation
335 Clifton Avenue
Clifton, New Jersey 07011

СЛОВО ВІД "ЗАЛІЗНИХ".

Український читач взагалі, а побратими "Залізни" зокрема чекали виходу в світ II-го тому історії "Третьої Залізної Стрілецької дивізії" значно раніше, ніж у 1982 р. Але, коли взяти до уваги, що видання I-го тому історії Дивізії почалось у р. 1965 листуванням сл. п. генерала-полковника О. Удовиченка зо сл. п. генералом-поручником О. Вишнівським, а книга вийшла у світ 6 років пізніше — у р. 1971, то стає пробахальна й затримка у викінченні II-го тому.

Генерал-полковник О. Удовиченко останніх кілька років свого життя майже втратив зір, а загальний стан його здоров'я підупав до такого ступня, що навіть листування з ним було сливе неможливе. До ЗСА було переслано оригінальні документи, які були перед тим переховувані майже 50 років у важких еміграційних умовах життя, отже упорядкування їх для використання і дальшого збереження забрало значний час і здійснилось зусиллями пор. І. Толочного. У р. 1975 сл. п. генерал-полковник О. Удовиченко відійшов у вічність і на вдову по ньому, достойну пані Євгенію впала вся вага догляду та листування між двома континентами про видання II-го тому. У міжчасі упокоїлися теж усі три старші старшини дивізії: генштабу генерал-полковник П. Шандрук, генерал-поручник О. Вишнівський та генерал-хорунжий М. Крат і справа видання книги припала молодшим побратимам "Залізним", розкиданим по різних кутках — від Пенсилвенії до Чикаго, Іллінойс і до Сан Дієго, Каліфорнія. До того ж на початках праці над II-им томом у Видавництві "Червоної Калини" постали непередбачені труднощі — знавець видавничої справи і книголюб св. п. побр. П. Постолук нагло помер, а за ним сумною чергою і св. п. побр. М. Островецька та св. п. побр. І. Поритко. Щойно по довшому часі співпраця "Залізних" з в-ом "Червона Калина" налагодилась і II-ий том історії "3-ої Залізної дивізії" нарешті виходить у світ.

Це здійснилося насамперед вкладом енергії і праці вдови по сл. п. генералові О. Удовиченкові, Вельмидостойної Пані Євгенії. Крім переслання оригінальних документів кампанії 1920 р., вона постійно турбувалась книгою і спомагала нам своїми, не зважаючи на послаблений зір та на слабе здоров'я, порадами, вказівками та шедрими датками.

До виходу книги у світ у видатній мірі спричинились постійні

турботи і всестороннє опікування Блаженнішого Владика Митрополита Мстислава, Первоієрарха Української Православної Церкви в США. Він завжди знаходив сили і час допомогти своїми цінними порадами і вказівками. Його заслуга, що в Церкві-Пам'ятнику пропам'ятна Таблиця сл. п. генштабу генерала-полковника Олександра Удовиченка нагадуватиме про славні діла генерала і вірних воїнів його Дивізії в часах Визвольної Боротьби. У Церкві-Пам'ятнику і Музеї Церковного Осередку в Баунд-Бруку з благословенства Владика Мстислава переховуються бойовий стяг Дивізії, її командирський бунчук та оригінальні накази, донесення і рапорти з часів бойових дій.

Матеріялами для II-го тому історії "3-ої Залізної Стрілецької дивізії" стали оригінальні накази Армії УНР, накази Дивізії, донесення частин її, накази і повідомлення польської армії, а від ст. 97 — описи операцій Дивізії командира її генерала О. Удовиченка, друковані в збірниках "За Державність" ч. ч. 4, 5, 6 і 7 та окремі причинки побратимів "Залізних".

"Залізні" побратими:

*пполк. Микола Отрешко-Арський,
сотн. інж. Леонід Романюк,
поручник Іван Толочний.*

ВНУТРІШНЄ, МІЖНАРОДНЄ І МІЛІТАРНЄ СТАНОВИЩЕ В УКРАЇНІ В Р. 1920.

На межі років 1919 і 1920 і протягом початку р. 1920 обставини в Україні дедалі погіршувались і ускладнялись. Безоглядний терор, запроваджений Леніном, поступово ліквідував рештки внутрішнього спротиву населення Московщини, не даючи йому об'єднатись і зорганізуватись для боротьби з червоною диктатурою. Безоглядно-демагогічна пропаганда приваблювала значні маси сільського населення Московщини і малосвідому частину населення земель під червоною окупацією. Загальна ситуація розвивалась у напрямку поступової ліквідації московських протибольшевицьких сил, які не виставили ніяких привабливих для селянської маси московського населення гасел. Провід тих сил, знаний під назвою "білий рух" висував лише чисто реставраторські реакційні програми повороту до монархії і "Єдиної неподільної Росії", тож вони по черзі були ліквідовані. Попереднього року впали на півночі Росії збройні сили ген. Юденіча. За ними послідували значні "білі" військові з'єднання адмірала Колчака, що не зважаючи на допомогу чехословацьких легіонів відступили на схід аж до Пацифіку. Ціла епопея закінчилась їхньою поразкою, а Чсл. легіони, рятуючи себе, навіть видали червоній армії самого адмірала Колчака (по чутках — з наказу Франції). На півдні ген. Деникін завдяки величезній допомозі переможної Антанти змобілізував значні протибольшевицькі сили. Його акція, мілітарно успішна, опанувала спочатку значні терени. Це було зокрема в Україні, де червоні, биті Українськими Арміями і повстанцями, не могли протиставитись успішно одночасовому наступу деникінців. Отже, деникінці здобули були значні терени в напрямку на Орел. Але політична короткозорість і негування потребами московського населення поруч із недооцінюванням Української і інших національних і територіальних проблем привели деникінський рух до руїни і поразки. Ген. Деникін відмовився категорично переговорювати з Україною і тим підписав смертний присуд своєму рухові. Зимою 1919-1920 р. р. "Добровольческа́я Армія" розтягнена на величезних просторах з отверто ворожим відношенням запілля, зокрема в Україні, що рясніла повстанцями, була в безнадійному стані. Слота і сніг, ширення епідемічних хвороб, активність Армії УНР, повстанці та збільшений тиск червоної армії привели деникінців до хаотичного відступу на південь. Ув Одесі

вже вони самі пробували нав'язати переговори з українцями, як це пізніше довідаємось зо слів ген. Удовиченка. Але було запізно — поразка деникінців була вже dokonаним фактом. Останньою дією цієї поразки була спроба ген. Врангеля боронити Крим. Він теж був охочий розпочати переговори з українцями, навіть видав був відозву в українській мові (див. "Під шитом Марса" проф. інж. Г. Гордієнко, ст. 358), але було вже пізно. Концентрований напір червоної армії скинув частини ген. Врангеля в Чорне Море. Отже в першій половині 1920 р. одинокою поважною силою, що активно боролась з червоною московською армією, була Українська Народня Республіка та її військо, що частинно перебувало в Зимовому Поході, а частинно реорганізувалось в західних повітах Поділля і деінде. Незначні протибольшевицькі російські відділи ген. Перемикіна, що були на заході, не приходять в увагу. Поляки, занявши з благословенства Антанти Галичину і Північну Волинь стояли на поготівлі, але операцій проти Червоної Москви не вели, використовуючи час на уніфікацію і реорганізацію своєї молодой армії.

II-ий том "Історії 3-ої Залізної дивізії" присвячений саме цьому найтяжчому періодові нашої збройной боротьби за Українську Державність. Він складений на основі матеріялів збережених її командиром — оригінальних бойових наказів дивізії, де-яких донесень поодиноких її частин, наказів і повідомлень польської армії, а частинно з матеріялів, написаних самим ген. О. Удовиченком, що були свого часу друковані у збірниках "За Державність" ч. ч. 4, 5, 6 і 7. Червона Москва мала для боротьби проти України щораз більшу частину своїх збройних сил і цілу военну індустрію кол. Російської Імперії, а Уряд Української Народньої Республіки контролював у тому часі лише малу частину своєї території — 5-6 повітів Поділля і їхнє населення, маючи отже дуже обмежену можливість поповнення своїх збройних сил, здеяткованих попередніми важкими боями і спустошених епідеміями, без военной індустрії і без регулярного постачання медикаментами, зброєю, муніцією та одягом. Допомоги від переможної в I-ій Світовій Війні Антанти не було ніякої. Вона думала тоді ще старими категоріями — за всяку ціну затримати неподільність кол. Російської Імперії. 14 пунктів президента Вілсона про самоозначення націй на Україну не поширювались, бо про неї тодішні світові політики мало що знали. А з ліквідацією мостових причіпків на північному побережжі Чорного Моря не стало власне і відкритих безпосередніх шляхів зв'язку з Антантою і західним світом взагалі. На захід від України лежали Румунія і Польща. На жаль Румунія, побоюючись за долю Бесарабії і Буковини, нею шойно загарбаних, не виявляла жадной охоти допомоги Україні або бодай уможливити її зв'язок з Антантою. Нововідроджена Польща лишалась отже одиноким можливим шляхом для зносин України із Заходом. Як відомо Уряд УНР, керований повсякчасною прозахідною орієнтацією Голови Директорії і Головного Отамана Військ УНР Симона Петлюри,

спробував тримати бодай цей шлях відкритим, підписуючи договір з Маршалом Пілсудскім в квітні 1920 р. У висліді цього договору, польська армія, вже як союзна, 26 квітня 1920 р. спільно з Українською Армією розпочала наступ проти червоних московських збройних сил. Ген. О. Удовиченко в своїй книзі "Україна у війні за Державність" 1954, так згадує цей момент: "За нашу і Вашу свободу" під таким гаслом Начальний Вождь Польщі Маршал Й. Пілсудскі 26 квітня (1920) рушив свої війська в Україну. Польське військо складалось [...] із 3-ої і 6-ої польських армій. В склад 3-ої польської армії ввійшла 6-та Стрілецька дивізія, а в склад 6-ої (армії) — 2-га Українська дивізія, перейменована пізніше у відновлену 3-тю Залізну дивізію. Польське військо з 6-ою Українською Стрілецькою дивізією 7 травня заняли Київ. 2-га Українська Стрілецька дивізія, котру організував і котрою командував ген. Удовиченко (тоді ще полковник ЛР) перебувала тоді на правому крилі протибольшевицького фронту. 6-го травня 1920 р., пише у згаданій вище книзі ген. Удовиченко "в районі Ямполья через фронт червоних прорвалась (повертаючись із Зимового Походу ЛР) Українська Армія Під командою ген. М. Омеляновича-Павленка".

Договір України з Польщею не знайшов належного зрозуміння так у колах польських політиків, як і серед військових. Дуже часто польське військо трактувало терени, на котрих воно діяло за цим договором, як завойовані, а з місцевим українським населенням поводитись — як з подоланим ворогом. Зо свого боку українське населення Поділля, Волині і Київщини, де розгорталась кампанія 1920 р., ставилось неприхильно до нового союзника, згадуючи часи, коли значна частина великих землевласників-поміщиків на цих теренах були поляки та побоюючись їхнього повороту. Прихід польської армії популярним не був. ("Поляки на Україні" Н. Григорійв, 1936, "Літопис Української Революції" О. Доценко).

В атмосфері недовір'я або отвертої неприхильності місцевого населення польська армія не чулася певною, легко підпадаючи паніці. До того ж вона не була підготована до рухомого маневрового способу війни, що переважав тоді в Україні. Таким чином Українська Армія, що досконало опанувала партизанський спосіб ведення воєнних операцій, мала далеко не рівнорядного союзника. Знайомлячись у дальшому з перебігом кампанії 1920 р. мусимо стало пам'ятати цю надзвичайно складну і важку ситуацію, в котрій 2-ій, а після відновлення старої назви — 3-ій Залізній дивізії — так командному складу, як і козацтву — доводилось зводити бої та переживати наступи і відступи. Лише так можна належно оцінити жертвенність, небуденну завзятість, винахідливість і відвагу командування, старшинства і козацтва дивізії. Часами залишеній самій на себе несподіваними відступами польських частин їй доводилось бути в загрозі оточення і знищення, рятуючись імпровізованими швидкими маневрами. Цитуємо згадану книгу ген.

Удовиченка про події в липні 1920 р.: відступаючи, "польські війська вже підходили до Збруча, а Українська Армія (у складі її і 3-тя Залізної дивізії ЛР) продовжувала тримати свій фронт Ялтушків-Муровані Курилівці, знаходячись майже на 80 км висушеною наперед з відкритим лівим крилом. Лише на 3-й день після прориву форонту, літак скинув наказ, згідно з яким Українська Армія почала свій (форсований ЛР) відступ до Збруча". Польська армія ствердила: "Українське козацтво довело свою високу бойову вартість — вони були лояльними і цінними союзниками", і в іншому місці: "Українська армія, хоч і малочисельна, під командою досвідчених генералів Павленка, Безручка і Удовиченка билась завзято і добре виконувала свої завдання в найважчих бойових кризах". ("Pamiętnik Kijowski", London, том III, 1966).

При кінці кампанії, у вигідний для себе момент, Польща не дотримала підписаного нею договору з Україною, в котрому Польща признала Українську Народню Республіку і зобов'язалась "не підписувати жадних міжнародних договорів скерованих проти України". (Коротка Українська Енциклопедія", том I, ст. 766). Це не перешкодило їй підписати перемир'я 19 жовтня 1920 з Червоною Москвою. На мирову конференцію в Ризі представники УНР запрошені не були. Польща тоді признала т. зв. "Радянську Україну" і погодилась на участь у конференції представників її. Ті часи згадує ген. Удовиченко в своїй вже цитованій книзі: "Недопущення на конференцію делегатів від УНР свідчило, що проблема дальшої боротьби Української Армії і доля її будуть вирішені в залежності від інтересів двох сторін (Польща-Совети) у відсутності третього чинника, що приймав участь у війні, та певно і за рахунок його". Так і сталось. Підписання перемир'я Польщею залишило Українську Армію віч на віч з цілою московською червоною армією в надзвичайно невідповідному стратегічному положенні. Наша Армія в складі прибл. 25.000 бійців стояла проти 500.000-ної червоної армії. Ген. Удовиченко в уже цитованій його книзі згадує, що згідно з договором Польща була зобов'язана забезпечити Українську Армію, а в ній 3-тю Залізну дивізію одягом, зброєю і муніцією — вона і цього не виконала в той час, як в обозах Української Армії перебувало до 10.000 козаків без зброї. Самі польські джерела стверджують: "Для України Ризький трактат був катастрофою — він припечатав її неволю. Підписуючи мировий трактат, Польща признала Советську Україну, — в складі Советського Союзу (Твердження помилкове, бо Советський Союз ще тоді не існував. Україна була під окупацією Червоної Москви ЛР). Тим самим Польща не дотримала умови, яку вона підписала з Урядом Петлюри, в котрій признала Українську Народню Республіку, як незалежну державу і зобов'язалась не підписувати окремого миру". (Цитований вище "Pamiętnik Kijowski" III 1966). Далі те саме польське сучасне джерело згадує:

"Під час мирової конференції Отаман Петлюра воював ще поза

кордонами Польщі, розпачливо змагаючись вже не за незалежність України, але боронячи честь своєї зброї і пригадуючи світові своє існування". Як зауважує в своїй праці "Паралелі в історії України" Іван Кедрин-Рудницький: "В Ризі Московщина і Польща ставились до України, як до предмету що ним можна поділитись" і пізніше робить слушний висновок — "Ризький мир є особливим "мemento" на адресу України: вистерігатися будь-коли іншого союзу з Польщею, як тільки такого, що гарантом збереження його польською стороною була б українська сила".

Поступування Польщі, що покинула свого союзника на призволяще не зменшує геройську поставу Армії УНР, її командування і козацтва. В обличчі втрати союзника і колосальної чисельної переваги свого ворога — червоної московської армії — наша Армія билась до останнього набою, не скапітулювала і не схилила свої стяги вкриті славою в боротьбі за Українську Державність.

В рядах цих вірніших з вірних українських бойовиків не останньою була 3-тя Залізна дивізія аж до кінця кампанії 1920 року і закінчення збройної боротьби, як побачимо далі.

*Инж. Леонід Романюк
кол. сотник 3-ої Залізної Гарматної бригади*

ГОЛОС ФРАНЦУЗЬКОГО ГЕНЕРАЛА (Переклад з французької мови.)

Цю передмову до книги генштабу генерала О. Удовиченка "Україна у війні за Державність" написав французький генерал Поль-Проспер Анріс, один із чільних альянтських стратегів, бувший командувач Салонікським фронтом на Балкані в часі I-ої Світової війни. Його оцінка найкраще говорить про вартість творів ген. Удовиченка. "Залізни"

Агресія Центральних держав проти Сербії у 1914 році викликала світову війну. Під час цього величезного конфлікту пробудилася надія до відновлення незалежності у всіх тих народів, які, будучи поневоленими, чекали від перемоги права над силою примінення в їхню користь самостійницького національного принципу.

Справді, мирові договори звільнили деякі народи: поляків, фінляндців, естонців, латвійців, чехів.

Інші ж, навпаки, не могли отримати допомоги, про яку просили. Вони продовжуючи боротися за свою свободу і, не зважаючи на всі свої надзвичайні зусилля, попали знову в неволю. Тої долі зазнала Україна.

В момент розпаду російської імперії, ніби всі можливості відкривалися перед нею. Сильний національний рух розвинувся, і незалежність її республіки було проголошено. Батьківщина Хмельницького, Дорошенка і героїчного Мазепи розпочала свою віковичну боротьбу, — і тодішня Антанта на початках, здавалося, мала намір підтримати цю нову силу, живу і гарячу. Франція і Велика Британія послали туди своїх представників.

Але [...] ізольована, віддана лише на власні сили, Україна впала перед численнішим ворогом після довгого і героїчного спротиву. Силою приєднана до Советів під назвою Советської Української Республіки, маючи ніби назверх автономні права, Україна з того часу перебуває під найстрашнішим режимом.

Власне з метою познайомити світ про ролі Української Армії протягом цього напружено-зворушливого періоду боротьби, генерал Удовиченко і написав книжку. Свідок і учасник тої драми, в якій він перебув усі стадії, усі фази, він, як безпристрасний історик, дає нам вірний і точний перебіг тих операцій, в яких сам брав участь. В основному тримаючись опису воєнних подій, торкається він і політичних чи дипломатичних питань, — коли йому треба яскравіше представити

тяжку ситуацію та жахливі труднощі, перед якими знаходилася в ті часи Українська Армія.

Тут насвітлюються події з дня на день, етап за етапом, так би мовити, в маршах і боях Української Армії — чи то на Західних Землях, чи то на Великій Україні, — без належного озброєння, без муніції, без одягу та без провіанту. Автор веде нас разом з тою Армією шляхом справжньої Голгофи.

Українському воякові потрібно було мати глибоко-патріотичну віру і разом з тим військові чесноти, щоб витримати усі обмеження, перенести стільки терпіння і так довго ставити опір усім ударам долі. Твердою і стійкою мусить бути душа цього народу, який все прямує до своєї волі і чекає першої нагоди її відзискати.

Народ, що виявляє такі докази спротиву і патріотизму, народ, який показує такі прекрасні героїчні чини — не може зникнути у рабстві. Те ярмо, що йому доводиться терпіти, хоч би яке воно не було тяжке, ніколи його не задавить. Ані гармати, ні розстріли, ні переслідування, ані вигнання — не знищать подібної живучости.

Читання твору генерала Удовиченка дозволяє зрозуміти ті шанси успіху, які мав український національний рух у 1917 році й ті причини, які йому перешкодили перемогти.

Яскраве виявлення трагічної епохи одночасно викликає в пам'яті велике минуле України, її вірність традиціям, її віру у свою долю, її національний дух, який ніколи не почував себе переможеним.

Отже лишається враження, що не зважаючи на сучасні терпіння, як також страждання, в минулому переплетені зі славою, маючи власний геній, свою душу і мову та головне — живий спогад своїх героїв. Україна має непохитну надію, що проб'є година, коли вона займе належне місце у сім'ї вільних народів.

генерал АНРІС.

ШТАБ ГАЙДАМАЦЬКОГО КОША СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ в січні 1918 р.
Сидять зліва направо: третій з ряду ген. Кирей, Кошовий Отаман С. Петлюра, начальник штабу Коша полк. Ол. Удовиченко.

БІОГРАФІЯ

ген. штабу генерала-полковника Олександра І. Удовиченка, кол. командира 3-ої Залізної Стрілецької дивізії Армії У. Н. Р.

*"Козацькому роду —
нема переводу".*

Народня приповідка.

Слобідська Україна — Харківщина — була одним з тих районів, де після ліквідації в 17-му і 18-му сторіччях Запоріжжя і Козацтва осілась частина лицарства, тікаючи від неволі. Вони принесли з собою на нові місця осідку не багатство, але міцний дух, здорове загартоване тіло, а головню — любов до волі. Вони принесли із собою також традицію Українського Козацтва.

Мабуть ця традиція і зов козацької крові діяли і в родині Олександра Івановича Удовиченка, що народився 20 лютого 1887 р. в м. Харкові, у родині пенсіонованого військовика. На цю традицію вказує також і те, що Микола, старший брат Олександра, теж був професійним старшиною російської, а пізніше Української Армії.

Середню освіту Олександр здобув у реальній школі в р. 1905, після чого вступив у Військову Топографічну Школу, яку закінчив у р. 1908 з рангою підпоручника. В російському війську він служив спочатку в Лейб-гвардії егерському полку, а пізніше в Єнісейському пішому полку на фаховій топографічній праці. З вибухом I-ої Світової Війни О. Удовиченка було переведено як бойового старшину до Бесарабського пішого полку, звідки, після поранення, його було приділено до Штабу Південно-Західнього Фронту. У р. 1916 Удовиченко був відісланий до Миколаєвської Академії Генерального Штабу в Петроград для закінчення вищої військової освіти. Після успішного закінчення академічного курсу в р. 1917, О. Удовиченко стає ад'ютантом штабу 3-го Кавказького корпусу, а пізніше — начальником штабу 21-ої дивізії того ж корпусу. За бойові заслуги О. Удовиченка було нагороджено численними орденами, включно із золотою зброєю за хоробрість.

"В час російської революції, коли в Києві створилася Українська Центральна Рада, Удовиченко брав жваву участь в українізації частин 3-го Кавказького корпусу і очолював Українську Корпусну Раду. В жовтні

1917 р. Симон Петлюра викликав його до Києва у своє розпорядження на становище дорадника у військових справах. Протягом дальшої збройної визвольної боротьби, О. Удовиченко брав діяльну участь у формуванні славного патріотизмом і відвагою Гайдамацького Коша Слобідської України, з котрим він провадив бої під Київським Арсеналом.

Постійна співпраця О. Удовиченка з Головним Отаманом Симоном Петлюрою перейшла в особисту дружбу, повну відданости й інтимного довір'я. І хоч Головний Отаман не раз пропонував О. Удовиченкові високі відповідальні військові становища, він завжди ухилився від запільних посад, волюючи становище на бойових фронтах в ролі командира дивізії чи групи. Під час перебування у Києві (р. 1918) німецького війська, О. Удовиченко був командиром 2-ої дивізії Січових Стрільців, а пізніше брав участь у формуванні Українського Генерального Штабу, в якому залишився і в часи Гетьманату. Від жовтня того ж року до березня 1919 О. Удовиченко виконував обов'язки генерал-квартирмайстра, координуючи дії Галицької і Наддніпрянської Армії проти поляків." (Ген. О. Удовиченко "Україна у війні за Державність").

У травні 1919 р. ген. шт. полковник О. Удовиченко перебував у Галичині на північний захід від р. Збруча. 30 травня того ж року, після невдалого наступу на Кам'янець-Подільський, що заломився з великими втратами, Головний Отаман усунув командира 16-го загону полк. М. Шаповала, що керував цією операцією та призначив на його місце полк. О. Удовиченка. Загін було перейменовано на 2-гу пішу стрілецьку дивізію, а трохи пізніше — на 3-тю стрілецьку дивізію. Так почалась бойова кар'єра полк. Удовиченка, як одного з найкращих командирів дивізії. Наступаючи, майже без перерви, у важливому стратегічно одеському напрямку, аж до жовтня того ж року дивізія здобула визначні перемоги включно з оволодінням важливим залізничним вузлом, ст. Вапняркою.

Після цієї перемоги дивізії було надане ім'я "Залізної". Недаром полк. Удовиченко поклав в основу ведення дивізії гасло: "Ініціатива-активність-наступ". Він перейшов зо своїми "Залізними" усю епопею р. 1919 з блискучими перемогами над червоною армією і важкі бої з "Добровольческою Армією" білого ген. Деникіна, а також трагедію листопадового відступу аж до Проскурова, де тиф, тодішній найгірший ворог, косячи тисячі вояків, зломив і полк. Удовиченка. Його залишено в шпиталі в Проскурві; звідки деникінці вивезли як полоненого до Одеси, плянуючи суд над ним, як над "зрадником Росії". Ранньою весною полк. Удовиченкові пощастило з групою старшин і козаків утікти на північний захід до району, де за чутками оперували українські військові частини. У лютому 1920 р. примандрував він пішки до Могилева Поділь-

*Ген. шт. полковник Олександр І. Удовиченко
Командир 3ої Залізної Стрілецької Дивізії Армії УНР 1920 р.*

ського, де приєднався до частин Української Армії. Чутка про поворот з полону полк. Удовиченка притягала і активізувала щораз більше військовиків і незабаром Удовиченко був призначений командиром новоформованої 2-ої пішої стрілецької дивізії. У травні нова дивізія поповнилась "Залізними" поворотцями з Зимового Походу.

Поляки, після підписання українсько-польського договору, спільно з Українською Армією розпочали наступ проти червоної армії в квітні 1920 р. Приділена до 6-ої польської армії 2-га стрілецька дивізія Армії УНР вкрила себе славою під досвідченим командуванням ген. шт. полк. О. Удовиченка. Головний Отаман Симон Петлюра незадовго переіменнував цю дивізію на 3-тю Залізну стрілецьку, підвищуючи командира її до ранги ген. шт. генерала-хорунжого.

Кампанія 1920 р. дала можливість генералові Удовиченкові ще раз виявити свої здібності командування в складних і важких умовах. Однак після того, як Польща зломилася договір з УНР і підписала перемир'я з Червоною Москвою в жовтні 1920 р., рішало вже не мистецтво стратегії і тактики, але абсолютна чисельна перевага червоної російської армії. Залишена сама на себе, Армія УНР з важкими боями відступила до р. Збруча. Не скапітулювавши, вона перейшла на захід і була інтернована в таборах не терені корінної Польщі; 3-тя Залізна дивізія була інтернована в таборі Каліш.

Генерал Удовиченко і в нових жорстоких умовах перебування "за приятельськими дротами" виявив організаційні здібності. Зберігаючи дисципліну і військовий улад інтернованої дивізії, він налагодив взірцеве культурно-освітнє життя, дбаючи про підвищення військових кваліфікацій "Залізних", та про їхнє загальне культурно-національне піднесення. Мало того — він став батьком і ширим порадником своїх бойових побратимів без різниці їхніх військових ранг. У той же час він виконував обов'язки генерал-інспектора Армії УНР. Після трагічного Ледяного Рейду 1921 р. ставало ясно, що вже немає повороту в Україну зо зброєю. Треба було думати про рятування побратимів "Залізних", бо нужденне таборове життя нищило їх фізично й духово.

Генерал Удовиченко, після формальної демобілізації Армії УНР в р. 1924, з групою старшин і козаків виїздить до Франції. Там, мавши важку фабричну працю, він пам'ятав про державницьку мету свого перебування на чужині та не залишав громадської та військово-організаційної роботи. Він очолював Українське Військове Товариство, а пізніше і Європейську Федерацію Українських Військових Організацій. Особливо важкі часи йому довелося пережити за німецької окупації Франції.

Після II-ої Світової Війни генерал О. Удовиченко був військовим міністром УНР і певний час виконував обов'язки віце-президента УНР в екзилі — за президентування д-р С. Витвицького. Крім усього цього ген. Удовиченко думав і про майбутнє, бажаючи зберігти для історії і

Генерал Удовиченко на хуторі біля Парижу з приятелями.

майбутніх поколінь пам'ять про збройну боротьбу, та про державницькі задуми і осяги. Його причинки до воєнної історії були друковані в збірниках "За Державність". В р. 1954 вийшла друком його праця "Україна у війні за Державність". 1971 р., коли він майже втратив зір, вийшов у світ, за співпраці ген. пор. О. Вишнівського, I-ий том твору "З-тя Залізна дивізія". Щодо решти дій "Залізних" то ген. Удовиченко у найважчих умовах емігрантського життя і німецької окупації, не лише зберіг бойовий стяг своєї Залізної дивізії, але і свій командирський бунчук, що відбув увесь Зимовий Похід. Він зберіг також оригінальні накази і рапорти кампанії 1920 року. Однак його зір і фізичні сили настільки занепали, що він сам уже не був спроможний використати врятовані матеріали, — основу для закінчення історії Третьої Залізної дивізії Армії УНР.

19-го квітня 1975 року серце знеможеного воїна перестало битись і ген. шт. генерал-полковник Олександр Іванович Удовиченко, — патріот небуденного військового таланту, великих задумів та далекосяжних візій, творчий до останнього віддиху, вірний Батьківщині і своїм "Залізним", — перейшов у вічність. Поховано його, як і Головного Отамана, в Парижі. У великому чужому місті на кладовищі Мейнтенон 23 квітня 1975 р. виросла ще одна могила українського вояка.

Ген. штабу ген. полк. Олександр Удовиченко, на дворі біля своєї хати, це, здається, одна з останніх знімок зроблена у 1974 році

Прощали його — дружина Євгенія і ближча та дальша рідня, прощав його екзильний президент УНР та її уряд, прощали його бойові побратими Української Визвольної Боротьби, особливо вірні йому "Залізні". Прощали його, як блискучого командира і людину золотого серця.

Попрощали його і французькі комбатанти, поклавши лаврову бронзову гілочку на його груну — на знак глибокої пошани до великого воїна патріота своєї Батьківщини.

Інж. Леонід Романюк

*Могила сл. п. ген. шт. генерала полковника Олександра І. Удовиченка,
цвинтар Мейntenон, Париж, Франція.*

FÉDÉRATION NATIONALE
DES ASSOCIATIONS DE MUTILÉS, VICTIMES DE GUERRE
& D'ANCIENS COMBATTANTS

Fondée en 1888
Siège Social 1er Rue Vanneau Paris.

DIPLÔME D'HONNEUR

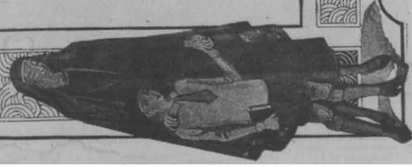
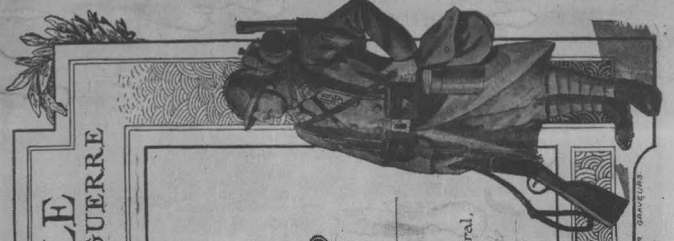
Decerné à Monsieur le Capitaine *Ulovitchenko*
Sokolovskaya, Le 21 Juillet 1933.

Le Président,
Ulovitchenko

Le Secrétaire Général.

GAZDAR & NEPNER GRAVEURS

Грамота

Головка Утвара Союзу Українських
Ветеранів признала цю грамоту
і золоту організаційну відзнаку
Почесному Голові СУВ Пашові
Генерал-Побликовжикові
Олександрові Гдовиченкові

за заслуги, положені на полі організа-
ції українських комбатантів на
еміграції.

Г. Пашов
Секретар СУВ
кор. Доярський

В. Пашов
Голова СУВ
кор. Доярський

Мюнхен, 10 березня 1963 року

Відомо

НАКАЗ

Директорії Української Народної Республіки

І н ж у с т а с я

**Міністріє Міжнародних Справ, Ген. Штабу генерал-поручник
Олександр Удовиченко** як уряд **Міністра Міжнародних Справ.**

Секр. Голови Директорії, І. С. Шумко
/-/ Андрій Лівницький

Контррозвідка:

М. С. Голови Ради Міністрів

Дня " 6 " листопада 1943 р.

Ч. 106

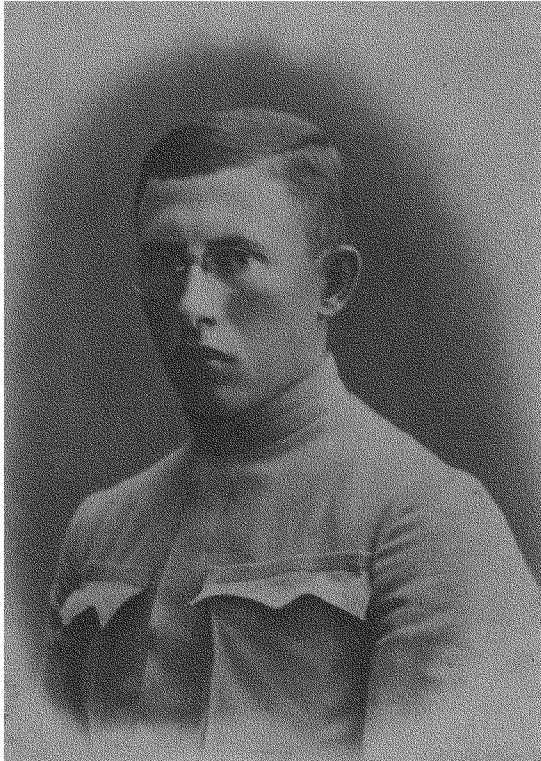
Київ, 6 листопада.

За згідністю:

Г Начальник Канцелярії
Директорії

Г. Голови

"ЗАЛІЗНІ" ПОБРАТИМИ
ДОДАТКОВО ДО I-ГО ТОМУ

*+ Сотник Омель'ян Кантемір, командир Буковинського куреня 9-го стр. полку.
Смертельно ранений в бою біля Крижополя, 1919 р.*

+ Однорічник Олександр Черкасевиц, бронепотяг при 3-ій Залізній Стрілецькій дивізії.

Сотник Іван Пігуляк, ад'ютант Буковинського куреня 9-го стр. полку.

Сотник Дмитро Бакум (в р. 1920). Штаб 3-ої Залізної Стрілецької дивізії.

Хорунжий Антін Яременко, інженер

ПІСНЯ ПРО ТРЕТЮ ЗАЛІЗНУ СТРІЛЕЦЬКУ ДИВІЗІЮ.

Не кидали вони зброї,
Не здавались у полон,
Як один в звитяжнім бої
Йшли в рядах струнких колон.
Їхня слава, їхня доля
Світить променем ясним:
"Краще вмерти в ратнім полі,
Ніж у рабстві будь живим".
Ворог в паніці тікає,
Буря простором гуде.
Із Залізних кожен знає:
Удовиченко веде.
Кам'янець-Подільські гони,
Могилівські байраки,
Пам'ятатимуть червоні —
Їм дались вони в знаки.
Пам'ятатимуть Шатаву,
Не забудуть і Рахни.
Гордих днів не змовеє слава,
Не розвіється, мов сні.
По всій рідній Україні
Про Залізних грім дуднів,
Пам'ятають ще й донині:
Удовиченко їх вів.
В Новій Ушиці скосили
Вражі орди до ноги.
Ой і били ж, ой і били
України ворогів.
Не забудь тих днів ніколи,
Тих походів — не забудь.
Ще всміхнеться ясна доля,
Ще Залізні підуть в путь..
Прогремить по всьому краю,
Лісом, степом прогуде:
Ні, Залізні не вмирають —
Удовиченко прийде...

Зо щирою пошаною до Командира 3-ої Залізної дивізії генерала О. І. Удовиченка. Автор Ю. Калинич. 26. 6. 1949, Париж, Франція.

Ця пісня-присвята ген. Удовиченкові і Залізним знайдена в архіві сл. п. ген. Удовиченка між матеріялами до історії 3-ої Залізної дивізії. І. Т.

ЧАСТИНА ПЕРША

Початки відродження Залізної дивізії. Відступ за Дністер.

Ситуація Армії УНР в зимі 1919-1920 рр.

Армія УНР, тиснена майже з усіх боків, в перших днях грудня 1919 дійшла до так званого "Трикутника Смерти". З півночі і північного сходу сунули московські лєнінсько-большевицькі орди, зі сходу і південного сходу не краща орда московських білогвардійців під командою ген. Дєнікіна, так звана "Добрармія", і з заходу поляки зі своєю мрією про "Польщу від моря до моря".

Четвертим ворогом, чи не найстрашнішим, проти якого Армія УНР не мала ні зброї, ні оборони, був тиф, який переміг велику частину Армії і примусив її лежати по шпиталях, школах, залізничних станціях, чи й по хатах і хлівах у селян, на ласці Божій і добрих чи злих людей.

Але ті, що вірили в свою правду, хто мріяв вибороти волю своїй Батьківщині чи полягти на полі бою зі зброєю в руках, а не з рук червоних чи білих імперіялістів, вирішили пробиватися крізь ворожі лави і провадити далі боротьбу іншими способами і засобами. Значна частина хворих, що дійшли до трикутника, не бажала залишатися на ласку тих, що прийдуть, також вирішила йти з тими, що хотіли боротися далі.

Під командою ген. М. Омеляновича-Павленка, пішли вони в запілля ворога і били спочатку білих, а потім червоних.

Крім хворих, розкиданих по Поділля і частинно Волині, і тих, що пішли в запілля ворогів, деяка частина Армії була в полоні у поляків, чи інтернована ними, а не так чисельна група, збаламучена "батьком-отаманом" Омельком Волохом, пішла за ним на з'єднання з червоною армією.

Регулярного фронту не стало, а також ніби Армії, що дало привід деяким нашим мемуаристам писати, що українці перестали боротися за волю України вже в 1919 році. Про це також кричали на всіх роздоріжжях червоні й білі москалі, що, мовляв, Українську Армію знищено, вона вже не існує і т. п. Однак, незабаром вони відчули на своїй шкурі, що та Армія існує, що боротьби не припинила, а б'є і то досить боляче тоді і там, де її найменше сподівалися. А трошки пізніше і одні, і другі почали залишатися до неї, щоб разом бити "спільного ворога".

Звичайно ніхто з них не хотів погодитися признати українцям ті права, які їм належали і за які вони боролися. Все тільки обіщали, що, мовляв, розіб'ємо ворога, а тоді будемо рішати, як кому жити.

В числі тих частин Армії, що пішли в запілля ворогів у т. зв.

”Зимовий Похід”, була і 3-тя Залізна дивізія, яка проте не довго боролася в партизанці, завдяки невідповідному новопризначеному командирові полковникові Трутенкові, який не поспішав виконувати накази і вивести дивізію в безпечніше місце. Дивізію було виведено в поле на дорогу згідно наказу в 6-й год. ранку, але замість походу, вона чекала на командира, на вітрі й морозі до полудня. Коли надійшла денікінська кіннота, наші вояки не в стані були боронитися, бо задубили руки, замерзли рушниці і кулемети. Вояки падали під шаблями денікінців безборонні.

Сталося це 25 грудня 1919 року коло Животова. 3-тя Залізна дивізія перестала рахуватися в числі частин Армії УНР. Урятувалися з цієї масакри тільки ті, що були на конях, або хто переховався у селян, чи пізніше втік із полону. Залишилася тільки згадка про славну Залізну дивізію у вигляді 3-ого кінного полку, сформованого з решток дивізії під командою полковника Стефанова. Головний винуватець цієї трагедії, полковник Трутенко навіть не був покараний за свій злочин. Трагедії 3-ої Залізної дивізії, як її описав ген. О. Вишнівський на підставі свідчень очевидців, у брошурі під такою ж назвою, напевно не було б, колиб з нею був її організатор і командир, досвідчений, бойовий і вояцтвом люблений, полковник Олександр Удовиченко. Дивізія напевно відбула б Зимовий Похід нарівні з іншими частинами. Не було полк. Удовиченка тому, що, як і багато його вояків, він був переможений тифом в Проскурові, де захопили його денікінці у полон і вивезли до Одеси. Там він мав бути відданий під суд ”за зраду Росії”.

Однак, суду полковник Удовиченко не дочекався. Добрармія завдяки бездарности свого командування та політичному чорносотенству його, що виключало всяку співпрацю протибольшевицьких сил, почала швидко деморалізуватися. В Україні почали її бити з усіх боків повстанці і большевики, отже, вона почала дуже скоро котитися назад — до Чорного моря, під протекцію союзників — Антанти. Але союзники давали тільки одяг і зброю, а не своїх вояків. Побачивши, що їх протеже став нездібний воювати за свої ж і їхні інтереси, почали розглядатися за іншими, що могли б стати твердіше проти большевиків.

Відомо, що англійська розвідка була чи не найкращою в світі, то ж англійці добре знали, хто є в Одесі і хто до чого здатний. Голова англійської місії в Одесі, майор Йолш, 18 січня 1920 року, викликав до себе полковника Удовиченка і ще кількох українців та запропонував їм всі величезні склади воєнного матеріалу з умовою, щоб українці почали творити українські полки для оборони Одеси і ”чести Англії”.

Полковник Удовиченко з іншими представниками-українцями у відповідь поставили свої контрпропозиції:

1. Загальне командування всіми військами в Одесі і районі мусить бути в руках українського штабу.

2. Добармія згортається в корпус і при першій нагоді мусить залишити територію України. При таких умовах можлива співпраця українців і оборона Одеси.

В цей час в Одесі перебувало до 20 000 українських вояків, що з різних причин там опинилися, а в тому числі і кілька тисяч вояків УГА. Саме тоді ще був час з цих вояків організувати досить поважну силу, що не тільки оборонила б Одесу, але могла розбити большевиків. Розуміється, що ці вояки в першу чергу бились би за Україну, а не за "честь Англії" чи інші чужі інтереси.

Проти пропозиції українців категорично запротестував ген. Шілінг, командуючий частинами Добармії на Правобережній Україні, і хоч відбулися дві конференції з ініціативи майора Йолша між українцями і представниками Добармії, вони не договорились до нічого через упертість добровольців. Представники Антанти не примусили доровольців погодитися, бо не хотіли чи не могли. Їх уряди традиційно були наставлені на збереження чи відбудову неділимої московської імперії, а час працював для большевиків.

Поки добровольці торгувалися, большевицькі відділи, часто менші числом і гірше озброєні, гнали добровольців все ближче Одеси. Нарешті, представники Добармії самі запропонували згоду на вимоги українців, але було вже пізно. Аж запізно, бо большевики були вже в 50-60 клм. від Одеси, а що не було майже ніякого опору, могли дійти до неї за два-три дні. За такий короткий час годі було організувати військо і поставити опір.

В міжчасі, в кінці лютого 1920 р. і початках березня, на теренах України зайнятих поляками, в районі Кам'янця Подільського-Нової Ушиці, за тихою згодою поляків, почали формуватися українські військові частини. В Кам'янці під командою отамана М. Шаповала формувалися 4 Стрілецька і Запасова бригади. В Новій Ушиці під командою полковника Смаглія формувався "Загін ім. Кошового І. Сірка". Були ще й інші формації, як кінний відділ полк. Вишомирського, але матеріалів про них не збереглося. Формувалися ці частини в більшості з виздоровців од тифу та охотників з місцевого населення, коли до них доходили чутки про ці формування.

Коли частини ген. Бредова, втікаючи перед большевиками, грабуючи населення і влаштовуючи жидівські погроми нечуваної жорстокости, (спалення понад 100 душ жидів різного віку в синагозі в Заміхові), почали переходити через Нову Ушицю, тоді вояки цих частин-українці, побачивши велику таблицю-вивіску з назвою "Загін ім. Кошового Івана Сірка" завертали в браму, бо: "Тут свої, заїжджай в браму! Досить волочитися з денікінцями!" Приймали цих вояків радо не тільки тому,

що свої, але ще й тому, що приходили вони не з голими руками, а зі зброєю і кіньми. Так прилучився кінний відділ коло 30 вояків на чолі з бунчужним Королем, а день чи два пізніше — кулеметна команда сотника Дубовика збільшила загін на 50-60 вояків, десятку важких кулеметів на тачанках і коло 20 кулеметів легких "Люїса" і "Шоша" (50 і 25 набоїв), кілька возів із набоями, майстернею до направи зброї і запасовими частинами. Крім цього, вояки загону, що виїжджали поза Нову Ушицю, ховалися невеликими групами в лісах чи ярах і обеззброювали переходячі малі групи бредовців та забирали коней. На їх питання — наші відповідали, що поляки й так усе їм заберуть, а нам потрібні коні і зброя для боротьби з большевиками.

Загін скоро став боєздатною частиною і як тільки большевики підійшли слідом за бредовцями близько Нової Ушиці і почали зачіпати поляків, Загін ім. І. Сірка почав співдіяти з поляками, помагаючи відбивати большевицькі атаки, даючи кінну розвідку чи охорону польським частинам під час перемаршу, висилаючи бічні стежі і даючи прикриття польським батареям.

Польське командування радо користало з такої помочі і Загін став майже на рівні з польськими частинами, підлеглим Команді 18-ої польської дивізії, хоч тільки в оперативному відношенні, бо до внутрішнього життя поляки не вмішувалися. Також поляки не звертали уваги на скарги бредовської Команди і не вимагали від Загону повернення коней і зброї.

Таким чином Загін ім. Кошового І. Сірка став при нових обставинах першою українською частиною, що співдіяла з поляками проти большевиків і, мабуть, немало спричинився до того, що поляки давали можливість і іншим частинам формуватися. Частини, які формувалися в Кам'янці, мали багато спокійніший час для формування, бо були досить далеко від фронту, не мусіли ставати до бою. Були вони переважно піші, а не як Загін ім. Сірка, що мав кінноту і піхоту.

Іван Толочний
поручник

I

Полковник О. Удовиченко і початки відродження 3-ої Залізної Дивізії.

На початку 1920 р. вояки-українці почали самі організуватися у відділи і виходити з Одеси з наміром прориватися на з'єднання з повстанцями чи Армією ген. Омеляновича-Павленка.

З одним з таких відділів в складі 48 осіб, полковник Удовиченко вийшов з Одеси в лютому 1920 року і, не маючи відомостей де знаходиться Армія ген. Омеляновича-Павленка, вирішив йти на північний захід в напрямку до польського фронту.

Між Одесою і Тирасполем на цей відділ напала большевицька кіннота. Полковник Удовиченко, втративши забитими 12 людей, решту полоненими чи пропавшими без вісті, з 5-ма людьми, 5 лютого добився до Могилева Подільського.

В Могилеві до полковника Удовиченка звернулися Командант залоги сотник Ярошук та інші старшини з проханням прийняти команду над залогою, що складалася з самого Команданта і 20-25 козаків та Поручника Ковальського, що мав 100 виздоровців од тифу — вояків УГА. Полковник Удовиченко погодився взяти цю залогоу під свою команду, бо сподівався розбудувати її в більшу формацію, але майже в той сам час з'явилася перешкода. Були це здеморалізовані частини Добрармії ген. Бредова, що свого часу підступно витиснули українські частини з Києва, а самі тепер тиснені з усіх боків повстанцями і большевиками, втікали до польського фронту.

Щоби не допустити до знищення невеличкої української залоги і влади в місті, полковник Удовиченко рішився заризикувати "воєнну хитрість". Він вірив, що вона вдасться, бо ж Добрармія здеморалізована і поспішає рятувати свою шкуру за лінією польського фронту, а її команда не знає точно, які українські сили розташовані в Могилеві.

З цією метою полк. Удовиченко вислав парламентаря з повідомленням, що українська Команда не пропустить бойові добровольчі частини через місто, а тільки хворих і обози, зазначивши, що неприйняття цієї умови викличе бойову акцію збоку залоги.

Припущення полковника Удовиченка виявилось правильним, добровольча команда погодилася на вимоги і через місто переходили тільки обози та хворі, бойові ж частини місто обминули. Для добровольчої команди іншого виходу не було. Большевики йшли по

п'ятах і били їх, також не дармували повстанці, а військо її здеморалізоване до крайности, не могло поставити ніякого спротиву. Польський фронт був не так далеко, то ж ув'язуватися в бої ще з одним противником невідомої сили не було бажаним, щоб не згубити останньої нагоди врятувати свою шкуру.

Полковник Удовиченко скористав із цього ще й тим, що до нього перейшло з Добрармії немало старшин і козаків-українців, коли довідалися про існування української частини в Могилеві і хто нею командує.

В середині лютого до Могилева прибув інкогніто — Голова Ради Міністрів УНР Ісаак Мазепа, який був у дорозі до Армії ген. Омеляновича-Павленка і тут від своїх знайомих довідався про перебування в Могилеві полковника Удовиченка. Про це І. Мазепа згадує в своїй книжці "Україна в огні й бурі революції" т. 2, стор. 210-211 так:

"Я дуже зрадив вісті про перебування в Могилеві полковника Удовиченка. Знав я, що під час відступу нашої Армії полковник Удовиченко залишився хворий на тиф у Проскурові і був взятий денікінцями в полон. Я рішив негайно притягти його до праці для організації війська в цьому районі, тому доручив п. С. зв'язати мене з Удовиченком. Тогож дня Удовиченко прийшов до мене. Особисто я не знав Удовиченка перед тим. Чув лише від С. Петлюри та інших, що це був один з наших найталановитіших старшин генерального штабу.

"На мене Удовиченко зробив дуже добре враження. Був це ще молодий коло 30 літ гарний собою старшина. Вже з перших слів було видно, що він не тільки цікавиться високою політикою, а живе головно військовою справою, для якої без сумніву мав визначні здібності".

Наслідком цієї зустрічі і розмови був наказ, який подаємо нижче в цілості.

"Панові Полковнику Олександрю Удовиченко. Згідно доручення Пана Головного Отамана С. В. Петлюри, наказую Вам негайно приступити до формування Окремої пішої бригади з відповідною кількістю артилерії і кінноти в районі Могилівського і Ямпільського повітів, використовуючи для цього в першу чергу певний елемент з місцевого населення. Всі українські військові частини і команди в зазначенім районі підлягають Вам. — Голова Ради Міністрів УНР І. Мазепа. 18 лютого 1920 р. ч. 73."

З одержанням цього наказу від голови Ради Міністрів УНР полковник Удовиченко знову став Командиром регулярної частини Армії УНР — окремої пішої бригади, що стала тим осередком, з якого кілька місяців пізніше відродилася славна Третя Залізна дивізія.

Перейшли бредовці, з Могилева виїхав І. Мазепа, підсувалися большевики, але близько до Могилева не підходили, оточуючи його здалека.

Полковник Удовиченко бачив це і знав, що з малою силою йому в

Могилеві не втриматися, бо навіть з Кам'янцем не мав зв'язку. Тому, поки ще не запізно, поки большевики не замкнули коло, він вирішив також покинути Могилів і йти ближче до польського фронту.

5 березня, Окрема піша бригада в складі Могилівського полку — 300 багнетів, Галицького куреня — 100 багнетів і кінної бригади от. Шашкевича — 200 шабел і одна гармата, за визначеним маршрутом Могилів-Яришів-Хоньківці-Березова-Калюс вирушає з Могилева. Між Яришевом і Хоньківцями колону заатакувала несподівано большевицька кіннота. Не обстріляні ще козаки початково попали в паніку, але постава і команда командира Могилівського полку полковника Мацака опритомнила козаків: вони пішли в контратаку і примусили кінноту відступити. Помагала досить добре своїми цільними стрілами і гармата кінної бригади, що йшла з піхотою.

Отаман Шашкевич в бою участі не брав зі своєю бригадою, бо "відстав". Він навіть не спромігся дати бічну охорону для колони, яка завчасу могла би попередити піхоту про большевицьку кінноту і її атаку. Це якраз заперечує пізніші спомини отамана Шашкевича (журнал "Українське Козацтво" ч. 4/34 жовтень-грудень 1975 р.), що він ніби охороняв відділи полковника Удовиченка.

7 березня бригада була вже на лінії польського фронту, де полковник Удовиченко через штаб 42-го польського полку зв'язався з Командою 18-ої польської дивізії і одержав дозвіл розташуватися в декількох селах з одною умовою, що бригада його буде сама себе охороняти, виставляючи сторожові застави на схід. Полковник Удовиченко розташував свою бригаду в наступних селах: Могилівський полк і Галицький курінь — с. Іванківці, Кінна бригада — с. Пилипи, решта менших відділів — с. Пісець.

Вже 8 березня бригада брала участь у бою з большевиками, на звернення Команди 18-ої польської дивізії, виділеними полковником Удовиченком Могилівським полком і Галицьким куренем, які мали того дня свої перші втрати 2 забитих і 8 ранених козаків. З цим днем бригада стала в підлеглість в оперативному відношенні Команді 18-ої дивізії посередньо через 36 польську бригаду. Відділ полк. Мацака перейшов до зайнятого ним с. Куча, тримаючи фронт разом із польськими частинами. Команда 18-ої дивізії зобов'язалася доставити муніцію для бригади. До внутрішнього життя бригади поляки не втручалися. Полковник Удовиченко міг приймати кого хотів, а бригада таки почала збільшуватися; бо до неї почали приєднуватися різні більші і менші військові відділи. Так приєднався колишній бредовський "42-й Донський Козачий кінно-партизанський загін" під командою сотника Михайла Фролова, кінна сотня кубанців сотника Юшкевича та інші. Обі Козацькі формації приєдналися з гаслом: "Боротися за волю України — доки прийде можливість боротися за волю їхньої вужчої Батьківщини-Козаків". І

треба зазначити, що боролись вони чесно і хоробро до кінця, хоч вже під іншими наказами.

Відділ полк. Мацака вже мало перебував в районі розташування бригади, а більше на фронті, беручи участь в боях чи стоячи в зайнятих селах. Кіннота часто також виходила в роз'їзди або помагала полякам відбивати большевицькі атаки. Був випадок, що полковник Удовиченко особисто водив свою кінноту в бій, коли большевики несподівано заатакували Нову Ушицю і поляки звернулися до нього за поміччю. Кіннота, після розбиття большевицьких частин, почала їх переслідувати, але затрималась і вернулася, бо польська артилерія почала її обстрілювати досить рясно. Полковник Удовиченко в донесенні Команді 18-ої дивізії це зазначив і вимагав, щоби польські частини були краще інформовані, де діють українські частини і як їх розпізнати, аби оминути подібних випадків. Цей перший випадок, на щастя, обійшовся без втрат в людях чи конях. Правда — обстріли зменшилися, але цілком не припинились ще довший час, бо молоде польське військо боялося підпускати ближче інші частини, крім своїх.

На 15 березня Командування 18-ої дивізії призначило наступ на Муровані Курилівці і їх район. В цьому наступі знову брали участь частини Окремої пішої бригади, лише піші. Для кінноти дано завдання охороняти праве крило бригади роз'їздами в передпілля, від Дністра до с. Попова, що вже було в районі діяння бригади. Треба було уважати, щоб там десь не заховались большевики, які могли би потім вдарити збоку чи ззаду. У своєму наказі з приводу цього наступу полковник Удовиченко останній раз згадує бригаду от. Шашкевича, коли їй було наказано залишити гармату й обоз в одному з сіл, самій прибути до с. Пилипи в його особисте розпорядження. Це було наказано тому, що можливо в часі наступу треба буде допомогти піхоті.

Чи був цей наказ виконаний — невідомо, бо більше згадок про кінну бригаду от. Шашкевича ніде немає. Немає згадки також, що з нею сталося.

Після зайняття Мурованих Куриловець польський командант групи, полк. Залускі, залишив у Мурованих Курилівцях відділ полк. Мацака, як передню сторожу. Полковник Удовиченко, розглянувши ситуацію, запротестував проти такого рішення тому, що цей відділ залишився в 20 клм. від Нової Ушиці без забезпеченого комунікаційного шляху, тобто майже відрізаний від решти війська. З цього приводу зав'язалася гостра суперечка, в яку було втягнено і К-ра 18-ої дивізії ген. Краєвського, котрий наказав у додаток до відділу полк. Мацака залишити ще дві польські сотні, хоч користі з цієї додаткової сили було мало: два дні пізніше, коли большевики почали наступ на Муровані Курилівці, ці сотні, покинувши кулемети та іншу зброю, панічно втекли. Полковник Мацак зі своїм відділом наступного дня без ніяких втрат спокійно

вернувся до с. Куча, свого попереднього місця постою.

23 березня оголошено наказ, що за згодою Головного Отамана і Головного Польського Командування українські частини під командою полковника Удовиченка підпорядковуються Команді 18-ої польської дивізії в оперативному відношенні. До цього часу це було одностороннім, без згоди вищої української Команди. Наказано також, щоб обидві формації обмінялись зв'язковими старшинами; польське Командування мало постачати українським частинам озброєння, муніцію тощо. Полковникові Удовиченкові навіть дано право перевести мобілізацію, якої, здається, не було проведено, бо місцеві польські команданти постійно її відтягали під різними претекстами, та й згадки про неї в матеріялах немає.

Відкладання мобілізації правдоподібно спричинене було тим, що поляки спершу хотіли придивитися реакції населення, його настроям, бо по зайнятті цих теренів вони поводитись занадто по окупантськи, переводили різні реквізиції, арешти і т. п., чим озлобили населення проти себе. Тепер же вони виступали в ролі союзників, але не почували себе дуже певно.

24 березня оголошено наказ ч. 119 Військового Міністерства УНР, що полковник Удовиченко призначений Командиром 2-ої Стрілецької дивізії, яку він має негайно почати формувати з тих українських відділів, що формувалися і формуються в районі Кам'янця Подільського — Нової Ушиці.

Полковник Удовиченко, як Командир дивізії, наказує полковникові Шандрукові перебрати 4-ту стр. бригаду від от. Шаповала та вести далі формування, залишаючись в Кам'янці до окремого наказу. 4-та бригада мала складатися з 10, 11 і 12 стр. куренів.

3 частин в районі Нової Ушиці, Командир дивізії наказав Полковникові Бурківському формувати 5-ту стр. бригаду в складі 13, 14 і 15 куренів. Формування 6-ої стр. бригади відкладено до часу, доки не будуть сформовані дві перші. Кінний загін сотника Фролова перейменовано на 2-ий кінний полк, а полковникові Смаглію наказано всіх піших і гармашів відіслати до штабу дивізії для формування відповідних частин; з решти людей формувати кінний полк, який пізніше було переформовано в 5-ту кінну сотню при штабі 5-ої бригади тому, що за штатами дивізії не було передбачено двох більших кінних формацій.

8 квітня всі українські частини, наказом ген. Краєвського, було відведено в запілля для відпочинку і облегшення формування, а кіннота часто була викликувана на фронт, несла службу зв'язку та інше.

Полковникові Шандрукові теж наказано перейти з Кам'янця в розташування дивізії. Отамана Шаповала і полковника Смаглія перенесено на інші становища поза дивізією. Організаційна праця йшла скоро, бо ж Командирів дивізії це була не першина, він в 1919 році так

само майже з нічого організував дивізію, яка пізніше здобула славу нашій Армії, а собі назву "Залізна".

Щоб дотримати кроку подіям того часу треба зазначити, що разом із формуванням 2-ої Стрілецької дивізії, на Волині розпочато також формування під командою полковника Безручка — 6-ої Стрілецької дивізії, яка пізніше в складі 3-ої польської армії брала участь у поході на Київ. Обидві дивізії формувались ще до підписання договору між Україною і Польщею, що відбулося в квітні місяці 1920 р.

На 26 квітня 18 польська дивізія отримала наказ провадити далі наступ, щоб відсунути большевиків від залізниці Жмеринка-Могилів, де їх бронепотяги могли оперувати, перешкоджаючи дальшому просуванню українських і польських військ. Для співучасті в цьому наступі полковник Удовиченко від своєї 2-ої Стр. дивізії визначив Збірний загін під командою полковника Шандрука в складі 450 багнетів, 190 шабель, 12 кулеметів і 4 гармати. Загін мав визначений відтинок фронту від Дністра до Мурованих Куриловець і підлягав у оперативному відношенні Команді 36 польської бригади. Від Командира 2-ої Стр. дивізії загін мав додаткове завдання — по осягненні визначеної лінії вести наступ далі, зайняти Могилів і втримати його.

Наступ був успішний і Збірний загін вже 27 квітня зайняв Могилів, але при наближенні до міста трапився випадок, на щастя без втрат для загону. Румуни зауваживши наближення до міста війська, почали обстріл з гармат. Вони не були поінформовані, що будуть наступати українські частини, і, мабуть, взяли їх за большевицькі. Ще з осені 1919 року, коли большевики зайняли Могилів, румуни вимогли від них, що залога міста не буде перевищувати куреня і при найменшому підозрілому для них русі в місті чи околиці, починали обстрілювати місто з гармат і кулеметів зі свого бесарабського берега. Тож певно вони й тепер, зауваживши підхід війська до міста і вважаючи, що большевики, користаючи з подій, хочуть збільшити залогу, румуни почали стріляти. Негайно вислані парламентарі пояснили румунам, яке це військо йде на Могилів, і стрілянина припинилася та не повторювалась. Румуни були спокійніші, бо знали вже полковника Удовиченка з минулого року.

2-га Стрілецька дивізія переходить ближче фронту в район Могилева

З зайняттям Могилева і нової лінії фронту українськими і польськими військами, 2-га Стр. дивізія також переходить ближче фронту, розташовуючись у Могилеві і його районі. Перехід закінчено

ввечорі 2 травня. Штаб дивізії з приналежними до нього частинами і службами розташувався в Могилеві, кадри 4-ої Стр. бригади в містечку Озаринці і районі, а кадри 5-ої Стр. бригади в містечку Яришеві і районі. Збірний загін залишився далі на фронті і 4 травня займав відтинки на лінії Яруга над Дністром-Мервинці-Бабчинці-Моївка. В підготові до мобілізації бригадам без їх частин на фронті наказано зайняти райони: 4-ій бригаді Озаринці-Кричанівка-Сліди-Воєвідчинці-Немія, зі штабом бригади в Озаринцях; 5-ій бригаді Яришів-Жеребилівка-Кукавка-Ізраїлівка-Юрківці, зі штабом бригади в Яришеві.

2-ий кінний полк сотника Фролова і 5-та кінна сотня з сотником Кручених командиром, залишалися на фронті разом із пішими частинами Збірного загону з завданням стежити досить широку смугу понад Дністром, що її залишили большевики, які посунулися ближче залізниці Жмеринка-Вапнярка. Кінноті також доручено було вести дальшу розвідку передпілля. Тому що на спротив не натраплялося, наша кіннота посувалася все далі й далі, займаючи місцевість за місцевістю, а за нею посувалася піхота, закріплюючи їх за собою. 4 травня було зайнято Ямпіль, з якого кіннота Фролова вибила невелику большевицьку залого.

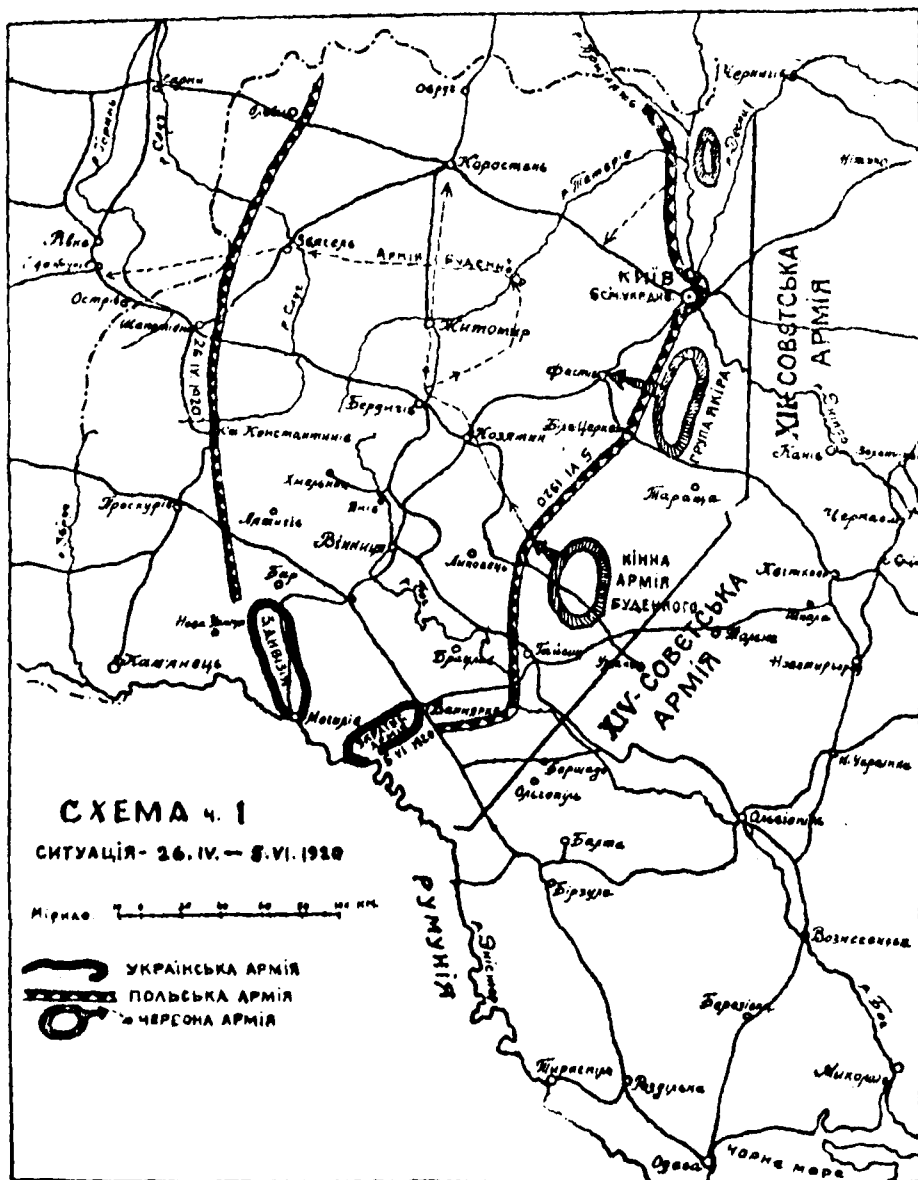
Старшинський роз'їзд Фролова під вечір 5 травня зустрівся біля с. Писарівка з подібним роз'їздом полку "Чорних Запорожців". Цей полк належав до армії ген. Омеляновича-Павленка, яка була в Зимовому Поході в запіллі ворога, а тепер посунулася до фронту і, як виявилось, перервала його. 6 травня Армія ген. Омеляновича-Павленка, вкрита славою 5-тимісячного Зимового Походу, з'єдналася з українськими частинами, які йшли разом із поляками з заходу.

Так знову постав український регулярний фронт проти московських большевиків, який ніби перестав існувати в початках грудня 1919 р.

На цьому місці вважаємо потрібним познайомити читача з деякими наказами польської Команди, хоч вони були дещо спізнені, бо прорив фронту стався пару днів раніш, як були ці накази розіслані. Розуміється, що накази ці видані ніби Командою 12-ої див., були тільки наслідком наказів 6-ої польської армії. Подаємо їх в такому порядку, як вони були передані далі. Подаємо у виїмках.

1. "Рівночасно дивізії — в тому числі і 2-га Стр.-мають переводити рухливі, глибокі випади і розвідку в передпілля відповідно їх відтинків із метою розбиття залишених там частин ворога і створення ситуації для повстанських відділів Тютюнника і Павленка... Група полковника Удовиченка бойовими відділами: район Ямпіль-Дзигівка втримує зв'язок із кіннотою майора Скуратовича. Пункт зв'язку с. Пилипи. Розвідку вести на Велику Косницю-Джугастру..."

2. Команда 12-ої польської дивізії ч. 728, 6 травня 1920 р. Оперативний наказ. "Зайняті місцевості негайно паціфікувати, конфіску-

ючи зброю, як рівнож арештовуючи підозрілих в приналежності до большевицької армії, не виключаючи галичан, давніше приналежних до большевицької армії. Однак, зазначається, що в околиці Савчина і в

довколішних лісах мають бути повстанські відділи Тютюнника. На випадок зустрічі з ними, належить цей відділ трактувати приязно, але обережно з огляду на те, що в його рядах має бути багато колишніх "УСС". Нав'язання контакту з ними є дуже рекомендоване, однак, пропуск у наше запілля, без порозуміння з Командою дивізії, недопускальний".

3. Додаток до наказу ч. 728-даний 8 травня. *Поступовання з українськими повстанськими відділами:* а). Повстанські відділи Петлюрівської орієнтації, які зголошуються до наших військ, можуть бути вжиті для наших цілей тільки внаслідок тактичної необхідності. По виконанні визначених їм завдань, відділи ці мають бути негайно відіслані до Команди дивізії з метою їх реорганізації і остаточного влучення до українських військових формацій. Вище згадані відділи, вирушаючи до пунктів зосередження, можуть забрати з собою зброю. б). Українські відділи, воюючи по большевицькому боці, які виявляють готовість переходу на наш бік, повинні бути роззброєні, а вояки їх мають бути трактовані нарівні з полоненими. в). Відділи характеру нездисциплінованих банд, навіть якщо вони виступають проти большевиків, повинні бути роззброєні і скеровані до дивізійного пункту, звідки відійдуть до Бару, з метою усунення зпосеред них ворожого елемента. г). Відділи Павленка і Тютюнника належить трактувати як союзні регулярні війська".

Накази видавала 12-та польська дивізія, що прийшла на зміну 18-ій, яку відведено в запас. Обидві ці дивізії належали до 6-ої польської армії.

Мобілізація кількох річників, кінчаючи 1900 роком, була проголошена 12 травня. Почато поповнювати вже сформовані частини та приступлено до формування нових, на які початково не було навіть кадрів. Далі, наказано було провадити муштру і знайомлення з українськими командами, що було потрібно і для тих, які вже служили в московсько-царській армії, переходити статuti і т. п., тим більше, що на фронті великих боїв не було і не було потреби висилати туди свіжі сили.

Також ішли вимоги до польської Команди про приділення зброї, що поляки мали давати згідно з умовою, але це траплялося дуже рідко і мало. Майже половина мобілізованих була без зброї, а тому не могла бути післана на фронт, щоб змінити ті частини, що там перебували вже довгий час.

Не дивлячись на з'єднання українських військ, 2-га Стрілецька дивізія далі залишалася в підлеглості Команди 6-ої польської армії через 12-ту дивізію. Армія ген. Омеляновича-Павленка частинно відпочивала, частинно займала фронт, охороняючи себе і переводячи деяку реорганізацію. 2-га Стр. дивізія, що була в підлеглості Команди 12-ої дивізії, була зв'язковою між поляками і ген. Омеляновичем-Павленком.

1-го травня К-да 12-ої дивізії дала наказ полковникові Удови-

ченкові вирушити на фронт і зайняти певний відтинок, який фактично був зайнятий частинами Армії ген. Омеляновича-Павленка, тож полк. Удовиченко відмовився цей наказ виконати з причин:

1. Перед фронтом 2-ої Стр. дивізії знаходяться частини Армії ген. Омеляновича-Павленка і

2. 2-га Стр. дивізія скупчена в запільному районі переводить мобілізацію в могилівському повіті для поповнення складу дивізії, а також мусить одержати від польського Командування озброєння. Інакше дивізія не може виконувати оперативних завдань. Крім цього, не відомо як ще довго буде дивізія підпорядкована польській Команді, про що йдуть переговори між українським і польським Командуваннями.

Формування дивізії йшло своєю чергою, було закінчено формування 4-ої і 5-ої бригад, почато формування 6-ої бригади та інших передбачених штатом дивізії служб.

Наказом Української Вищої Команди, дивізіям надано порядкові числа, бо до того часу вживалися переважно назви, от як Запорізьська, Волинська і т. д., а вслід за цим і частини дивізії теж мусіли прийняти відповідну нумерацію. При цьому вийшли недокладності, мабуть з вини тих, хто перекладав назви так, що часами виходили недоречності. Наприклад, у всіх дивізіях для кінних полків, залишилася назва "полк", а в 2-ій дивізії прийняли назву "курінь". Замість полку чи дивізіону артилерії в 2-ій дивізії також прийняли назву курінь, тобто назву піших формацій, що в усій Армії не було прийнято.

Щоб не робити різниці в цих назвах, ми будемо називати надалі кінні і гарматні частини так, як їх називали в решті Армії, тобто: кінний *полк*, гарматна бригада, а при бригадах стрілецьких-гарматний *дивізіон*.

Тим часом на фронті також дещо змінилось. Большевики почали спішно підвозити поповнення, ставити більший спротив, а коли свіжі частини більше й більше почали прибувати, тоді й самі почали атакувати. Фронт затримався і відбувалися тільки частинні рухи вперед українських чи польських відділів, які большевики часом відтискали назад. Почалися більш завязті бої. Польські літуни почали подавати донесення про рух большевицьких частин до фронту все частіше і про більші з'єднання, що підходили дорогами або підвозили їх потягами.

Від 23 травня большевики почали сильно атакувати не тільки польські частини, але й частини армії ген. Омеляновича-Павленка, що тримали лінію фронту по р. Марківка, інколи примушуючи їх залишати села понад цією річкою, щоби потім протинаступом відбирати назад. Командир 2-ої Стр. дивізії дав наказ своїм частинам зайняти деякі райони так, щоби мати зручніші пункти виходу чи навіть оборони, бо на наказ Військового Міністра УНР, до кінця формування і організації дивізія мусіла перебувати на місці свого постою.

Щойно 31 травня, коли мобілізацію було майже закінчено, а

ситуація на фронті ставала загрозливою, дивізія отримала наказ готуватись до виходу на фронт, де їй буде призначений відтинок, що має його зайняти. Дивізія надалі залишається в підлеглості 6-ої польської армії посередньо через 12-ту дивізію.

2-га Стрілецька дивізія виходить на фронт. Отримує нове число і стару назву.

2-го червня полковник Удовиченко дає наказ частинам дивізії вирушити на фронт, визначаючи бригадам райони скупчення до вечора 4-го червня. Згідно з цим наказом 4-та бригада під командою полк. Шандрука без одного куреня тимчасово приділеного до 5-ої бригади, мала скупитися в районі Стіна-Ігнатівка. 5-та бригада під командою полк. Бурківського з доданими до неї куренем 4-ої бригади, саперною сотнею, 2-им кінним полком, мала скупитися в районі Яланець-Тахталія, зв'язатися з командою 24-ої п. бригади, якій мала підлягати в оперативному відношенні, та зайняти відтинок фронту, що його вкаже Командир цієї бригади.

Штаб 6-ої бригади до закінчення організації і формування останнього 18-го куреня залишався у Могилеві, як і інші частини, що закінчували формування чи не були конечно потрібні тепер на фронті, до окремого наказу Командира дивізії. 16-ий і 17-ий курені цієї бригади, виходили на фронт разом з штабом дивізії.

5-та стр. бригада, прибувши до призначеного району, зв'язалася з командою 24-ої бригади, а також із Запорізьською дивізією праворуч, яка була під командою ген. Омеляновича-Павленка, забезпечуючи таким чином свої крила. Наступного дня 5-та бригада на наказ Командира дивізії зайняла відтинок фронту визначений командою 24-ої п. бригади, а 4-та бригада перейшла в залишений 5-ою бригадою район Яланець-Тахталія.

5-та бригада майже з самого початку зайняття відтинку вступила в бої з большевиками, що почали атакувати відтинок. В боях 7 і 8 червня ця бригада мала вже втрати: 1 старшина смертельно ранений, 2 козаки забитих і 18 ранених, 2 козаки пропало без вісти і ранено 4 коні.

4-та бригада боїв ще не мала.

В ситуаційному звіті, якими обмінювалися українські і польські Команди дивізій, за день 6 червня при згадці про українські частини, перший раз згадано в польському звіті не полковника Удовиченка, а генерала Удовиченка, хоч в дивізії ще ніхто про це не згадував, але наказ дивізії на день 7 червня підписав був уже не полковник, а генерал-хорунжий Удовиченко. Черговим наказом дивізії ч. 27 з 9 червня проголошено, що з Армії ген. Омеляновича-Павленка повертається 3-ій

кінний полк — рештки 3-ої Залізної дивізії після трагедії під Животовом, які становили її кадри. З передачею цих кадрів, 2-га Стр. дивізія перейменовується в 3-тю Залізну дивізію.

Повернення "3-го кінного полку" не згоджується з дійсністю, бо повернено тільки невеличку частину "кадрів". Старих старшин Залізних, що разом із полковником Удовиченком ту дивізію творили в 1919 р., повернено лише кількох, так само й козаків. 3-ій кінний полк, як такий, залишився далі в складі Армії ген. Ом.-Павленка, а пізніше увійшов до складу Окремої Кінної дивізії. Але в складі 2-ої Стр. дивізії було вже багато старих залізних старшин і козаків, що зголосилися до неї, як лиш довідалися, що її формує їх старий Командир.

Отож, проголошенням наказу Головної Команди Військ УНР ч. 3 з 29 травня 1920 року, з днем 9 червня до числа дивізій Армії УНР, знову увійшла славна ТРЕТЯ ЗАЛІЗНА СТРІЛЕЦЬКА ДИВІЗІЯ під командою ГЕНЕРАЛ ХОРУНЖОГО ОЛЕКСАНДРА УДОВИЧЕНКА, першого українського генерала, що його підніс до цієї ранги Український Уряд на території України.

Виздоровці з тифу, ран тощо, пам'ятали добре, що цей їх командир майже з нічого створив дивізію в 1919 році, що ця дивізія під його командою здобула славне ім'я ЗАЛІЗНА, тож тепер разом з молодими вояками має дбати про те, щоби цю славу нести далі, гідними своїх попередників.

І так, через невеликий загін, що вийшов з Одеси, Могилівську Окрему пішу бригаду, "українські відділи пулковника Удовиченки", 2-гу Стр. дивізію, відродилася славна 3-тя Залізна дивізія Армії УНР, займаючи своє місце в Армії, а молодий склад її у дальших важких боях дав докази, що назву цю шанує і втримує.

Генерал Удовиченко вже як Командир 3-ої Залізної дивізії, наказав зміни в нумерації частин дивізії, що відповідала нумерації з 1919 р., а також за порядковим числом дивізії. Таким чином почали числитися: 4-та бригада і 10, 11, 12 курені стали — 7 стр. бригада і 19, 20, 21 курені, 5-та бригада і 13, 14, 15 курені стали — 8 стр. бригада і 22, 23, 24 курені, 6-та бригада і 16, 17, 18 курені стали — 9 стр. бригада і 25, 26, 27 курені, 2-га гарматна бригада 4, 5, 6 кур., 3-тя гарм. бригада 7, 8, 9 дивізіони, 2-ий кінний полк, - 3-ій кінний полк і 7, 8, 9 кінні сотні штабу бригади та кінна сотня штабу дивізії. Відповідно й інші частини та служби прийняли відповідні числа і назви.

Разом із цим удруге і втретє пригадано командирам частин і штабовцям аби було ведено щоденник подій в частинах, а штабові дивізії почати писати історію дивізії включно з Окремою пішою бригадою з Могилева для збереження традиції та історії. На жаль, ні одного, ні другого не зроблено, або хоч і було, то в заверюсі подій і років не збереглося. Але з того, що зберіг сам Командир дивізії, виглядає так,

що його накази не були виконані через брак розуміння, чи через те, що події перебігали дуже швидко, отже за браком часу і т.п.

Прорив фронту польської армії. Відступ.

Большевики відтиснені на півночі за Київ, на південь за Вапнярку, з поспіхом почали стягати війська на цей фронт, відриваючи свої частини з фронту врангелівського чи з фронту боротьби з партизанами-повстанцями. Свою лінію фронту завзято боронили, а з прибуттям скріплень самі почали атакувати. Скупивши значні сили на злучі 3-ої і 6-ої польських армій в районі Сквир-Липовець, вели атаки на протязі кількох днів поки не прорвали фронт. В цей прорив рушила кінна армія Буденного в силі 16500 шабель з додатком бронепотягів, автопанцерників і літаків.

Ще досить молода польська армія не була в силі цю навалу стримати і 3-тя армія, поспішно залишивши Київ, почала відступати, щоб не бути відрізаною. З цієї причини і 6-та армія почала загинати своє ліве крило, а потім також отримала наказ відходити на лінію Могилів-Жмеринка-Козятин. Команда її звернулася до ген. Омеляновича-Павленка, аби він, в спільному інтересі, також відходив зі своєю Армією.

3-тя Залізна дивізія, як підлегла 12-ій п. дивізії, мусіла виконувати накази її К-ди і мала зайняти відтинки Стіна-Вили-Яришівка. Становище 3-ої Залізної дивізії не було легке. Ген. О.-Павленко, маючи кілька дивізій, міг міняти свої дивізії, давати їм відпочинок бодай на протяг доби, поляки те саме, але цілу 3-тю дивізію ніхто не міняв. Командир її робив, що міг, міняючи бригади, щоб хоч сякий-такий відпочинок дати частинам. Перший відхід українських і польських військ відбувся в двох етапах, а що не було великого натиску з боку большевиків, то на вказаній лінії затримались і оборонялися, хоч часто було тяжко втримати позиції задля браку набоїв. Бо хоч і була умова, що поляки достачатимуть зброю і муніцію, умова ця часто дотримувалася не відповідно. Вимагалось максимум зусиль втримати лінію фронту, муніцію ж достарчалось в малій кількості. Було багато випадків, що українські частини, здобувши поважний успіх, примушені були припиняти переслідування розбитих большевиків, бо не було набоїв не тільки до гармат, але й до рушниць та кулеметів. Були моменти, що й на випадок большевицької атаки, українські частини не змогли б боронитись, бо не було набоїв за винятком тих, що вояки мали при собі (20-30 набоїв), а то й менше.

Важко приходилось і кінноті, що часто-густо мусіла помагати не тільки своїй піхоті, але йти на поміч польським частинам чи посилала стежі, щоб шукати ті частини, бо вони часто зникали зі своїх відтинків

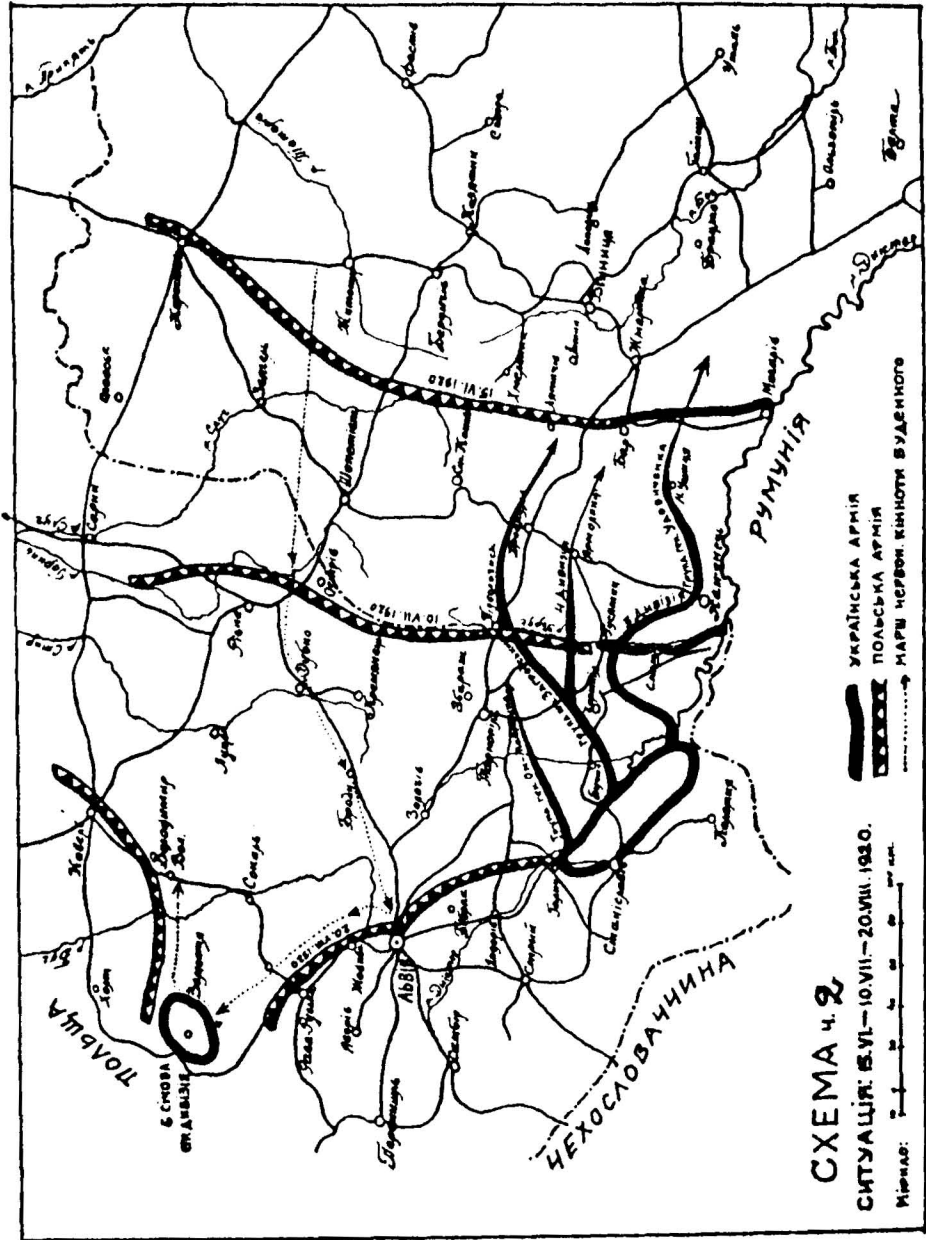

СХЕМА ч. 2

СИТУАЦІЯ Б. VI - 10 VII - 20 VIII. 1930.

Масштаб: 1 см = 20 км.

без попередження сусідів-українських частин, залишаючи відкритими їх крила і запілля, що могли використати большевики.

11 червня 8 стр. бригада мала втрати в бою: 1 старшина забитий, 3 важко контужених. Козаків 3 забитих, 5 ранених і 7 контужених.

Наказом 12-ої польської дивізії з 12 червня визначався час відвороту на нову лінію фронту, а саме: Від Дністра Ямпіль-Русави-Томашпіль-Верхівка-Шпиків-Рогізна і далі до Козятина. Донесення командирів частин 3-ої Залізної дивізії з 12-14 червня говорять про спокій на їх відтинках, хоч при відході 8-ої бригади з позиції, вона мала втрати 1-го козака забитого і 2 пропавших без вісти. 7-ма бригада ввечері відбила атаку большевиків, маючи 1-го раненого. 15 червня большевики атакували відтинок фронту на злуці 7-ої і 8-ої бригад кілька разів, але без успіху, з утратою одного забитого 7-ої бригади.

15 червня Команда 12 дивізії оголосила, що Головна Польська Команда вирішила скоротити фронт, відтягаючи його на лінію виходу 24 квітня. Цей відворот мав відбутися в 3-ох етапах починаючи днем 17 червня, що однак було відложено на 24 години, а наступного дня ще на других 24 години з огляду на евакуаційні труднощі в Жмеринці, тобто на день 19 червня 2 години.

Генерал Удовиченко дав наказ 3-ій Залізній дивізії зайняти відтинок фронту Володівці-Калитинка-Політанка. Решта Української Армії залишалася на визначеній Командою 6-ої польської армії лінії Яруга-Лозова.

Однак 3-тя Залізна дивізія недовго займала визначений відтинок. 16 червня Командир дивізії дав такий наказ: "Бойова група дорученої мені дивізії зранку 16 червня виходить із підлеглості командира 24-ої польської бригади і безпосередньо підлягає мені. Полковник Шандрук — 7-ма бригада, 3-ій кінний полк, одна батарея 7-го гарматного дивізіону і саперна сотня завтра в 3 год. рано знімаються з позицій і, перейшовши, займають відтинок фронту с. Володівці-Калитинка, обидва включно. Штаб бригади с. Березівка. По зайнятті відтинку зв'язатися праворуч з 2-ою Волинською дивізією і ліворуч з 24-ою бригадою". Зроблено це було тому, що дивізія опинилася висунена вперед без зв'язку з правим крилом польських військ і дуже слабим контактом праворуч. Полковник Бурківський — 8-ма бригада, також знявшись із позиції в той самий час, переходив до Березівки, де ставав у дивізійну резерву.

Сотникові Магеровському 25 і 26-ий курені-перейти до с. Біляни в дивізійну резерву. Шпиталь, технічні частини перейти також до Білян, а як транспортні засоби дозволять, то до Лучинця, як кінцевий пункт. Тогож 16 червня румунська Команда звернулася до Командира 3-ої дивізії (правда за старою ще назвою 2-ої див.) в справі акредитації румунського старшини зв'язку при 3-ій дивізії.

17 червня большевики переважаючими силами зайняли с. Саїнка, розгортаючи свій наступ на праве крило 7-ої бригади і ліве крило 8-ої.

Цей наступ бригада відбила зі значними втратами для большевиків, але згідно з попереднім наказом бригада залишила Володієвці і відійшла до с. Політанка, де зайняла визначені позиції. При відході з с. Володієвці, бригаду обстріляли селяни-прихильники большевиків.

19 червня частинами дивізії переведено протинаступ, аби поправити своє становище, одбираючи від большевиків зайняті місцевості. З останньої лінії фронту частинам 3-ої Залізної дивізії приходилось відходити назад без бою тільки тому, що на її лівому крилі витворилася пустака, яку могли використати большевики для обходу дивізії. Цю пустаку створили польські частини, що там займали відтинок, але відійшли несподівано, як вже було згалано, не попередивши сусідів-українські частини. Цим останнім нераз приходилось висилати кінні стежі, аби відшукати "союзників". Інколи їх знаходили в кількох кілометрах, а то і в кільканадцяти і завертали назад на позиції. Коли ж не знаходили, тоді навіть при не дуже сильному натиску большевиків мусіли відходити, загинаючи своє ліве крило, щоб не бути обійденими з крила або й запілля. Бувало й таке, що такі польські частини й самі несподівано появлялися назад на своїх позиціях, навязували звязок ніби нічого й не сталося. Подібне, хоч дуже рідко, траплялося і з українськими частинами, які з тих чи інших причин залишали свої позиції без попередження, але потім верталися назад. Та й большевики не дуже сміло пробували використати такі пустаки на відтинках зайнятих українськими частинами, де могла несподівано наскочити українська кіннота.

19 червня дивізія займала відтинок фронту: с. Біляни-Лозова-хутір Вишковський. Біляни зайнято рано того дня, вибивши звідти ворожий відділ, який увійшов туди після залишення села нашими частинами з сусідньої дивізії. В днях 17-18 червня дивізія мала втрати: 5 козаків ранених і 2 старшин-хорунжі Лівіцький і Первак, а 19-21 червня на відтинку дивізії большевики були пасивні, видно чекаючи підкріплень на місце втрат в попередніх боях, а за свідченнями селян і полонених частково задля браку набоїв до гармат і рушниць.

22 червня большевики почали обстріл позицій з гармат, пробували в деяких місцях наступати, але були відбиті нашим гарматним і кулеметним вогнем. Цього дня 8-ма бригада мала втрати, взяли в полон большевики хорунж. Янчевського і ранено 2 козаків під час розвідки, а наступного дня 23 червня частини 3-ої Залізної дивізії окрилюючим наступом розбили 369 совполк, беручи полонених, 2 гармати, кулемети та інше майно. Після бою частини вернулися на свої позиції. Крім випадку 7-ої бригади і розбиття 369 полку, 8-ма бригада, хоч і була zagrożена обходом із боків, втримала свої позиції, а після підходу резерви та інших частин, пішла в протинаступ, вибиваючи большевиків із зайнятих ними напередодні місцевостей. В часі протинаступу бригада втратила ране-

ними 3 старшин — полковника Годилю-Годлевського, поручника Булая і хорунжого Петрова та 5 козаків. Забитими одного козака.

На день 24 червня українсько-польська лінія фронту переходила від Яруги через Калинівку-Бар-Лятичів і далі на північ. Відтинок фронту української Армії Яруга-Калинівка з 3-ою дивізією в районі Калинівки, де її мали змінити частини під командою ген. Омеляновича-Павленка. Після зміни вона мусіла посуватись ліворуч, розтягаючи свій відтинок, аби змінити частини 12-ої п. дивізії, що також мала посуватись ліворуч, де з іншими польськими частинами мала створити загороду проти просування большевиків. Разом із змінами на фронті і шораз частішими наступами большевики скріпили свою пропаганду, особливо на українському відтинку, передаючи селянами листи до старшин, газети, відозви тощо, а інколи дехто з їх командирів чи політруків, особисто підходили чи підїжджали ближче наших позицій і закликали до примирення чи й приєднання до них, бо, мовляв, вони також не хочуть війни. У відповідь була мовчанка або стріли і такий герой мусів утікати з усіх сил, щоб оминати смерті. Їхні такі наступи не завжди мали бажаний вислід, бо як їм і вдалося потиснути українські частини, то незабаром був протинаступ і їх відганяли назад та ще й з утратами.

Чому траплялися такі відступи і протинаступи? Бо, щоб дати відпочинок людям, командири дивізій наказували на позиціях лишати тільки слабкі частини, а решту тримати в резерві, де була можливість людям відпочити і привести себе до ладу. Як частини мусіли відходити на позиції, то, щоб не дати большевикам можливості закріпитися, переводилися протинаступи, відбивалося їх назад на їхні позиції, а частини верталися на свої місця. Як вся Армія, так і 3-тя дивізія затримувались на всіх можливих природніх перешкодах, щоби примушувати ворога посуватись повільніше, витрачати більше сил, матеріялу і людей, а потім відходили знову з наказу польської Команди, коли польські війська були не в силі протиставитись большевицькому наступові чи боялись обходу.

26 червня 3-тя Залізна дивізія була вже в повному складі, тобто всі три бригади були на фронті, бо приєдналася 9-та бригада чи властиво її штаб і останній 27-ий курінь, скінчивши свою організацію і формування.

Розуміється, що до повного складу, який мусів би бути в дивізії, ще було далеко, але всі частини, що склали дивізію, хоч за назвою, а не чисельністю, були вже в купі. Цього дня Командир дивізії видав наказ, уривок із якого подаємо тут:

"Наказ 3-ій Залізній Стрілецькій дивізії ч. 34 26 червня 1920 р. м. Лучинець. — Вже пішов четвертий місяць безприкладного труду і мужності, яку весь час виявляють одна за одною молоді частини дорученої мені Залізної дивізії. Як і в минулому році доручена мені, відновлена в своїй старій, заслуженій назві — ЗАЛІЗНА ДИВІЗІЯ, кров'ю своїх краших синів боронить рідні обшари від московських наїзників. Коман-

дири бригад і окремих частин дивізії, які приймали участь в бойових чинах, мають право бути гордими за досягнення, станом підлеглих їм частин, які витримали тяжкий іспит з честю для себе і всієї Української Армії. Полковникам Бурківському, Шандрукові і сотникові Фролову щиро дякую за труди у формуванні і навчанні підлеглих їм частин, за мистецьке керування операціями”.

А іспити дійсно були тяжкі, особливо коло Шаргорода, Озаринець, Лучинця, де відбувалися сильні бої зо значними втратами.

День 27 червня на фронті Української Армії і 3-ої Залізної дивізії минув у малих сутичках з ворогом. Большевики, видно, підтягали більше сил. Але на польському фронті було інакше. Поляки мусіли відходити, бо пляни їх зо стриманням Буденного не вдалися. Так звана група "СЛУЧ" не витримала натиску і відійшла, а тому мусів відходити назад також "Південний" чи "Український фронт”.

Для Української Армії, в тому числі і 3-тій Залізній дивізії, що переходила під Команду ген. Омеляновича-Павленка, визначено лінію фронту до зайняття і оборони по р. Бронниця (доплив Дністра біля Могилева), Пилипи-Озаринці-Митки — р. Рів коло Бару. Перегрупування і зайняття лінії фронту мусіло скінчитися до ранку 30 червня.

3-тя Залізна дивізія, за попереднім наказом, що був важний далі, мусіла змінити частини 12 дивізії на відтинку Мовчани-Бар (виключно) при чому мусіла зруйнувати залізницю між с. Степанки і Митки, аби таким чином не дати большевикам можливости своїми бронепотягами заходити в запілля українських і частинно польських військ. 3-ій Залізній дивізії додавалося одну важку і дві легкі польські батареї. Ролі почали мінятися. 3-тя дивізія мусіла деякий час підлягати полякам, тепер поляки мали підлягати Командирові української дивізії.

Вечером 30 червня Залізна дивізія мала зайняти відтинок (Наказ Військам Дієвої Армії УНР ч. 0119), змінивши частини 12 польської дивізії: Попівці-Матейків-Голодки — до р. Рів біля Бару. Решта Української Армії тримала фронт до Дністра. Як і на попередніх позиціях в районі Шаргорода, Лучинця, Озаринець, так і на цих останніх, дивізія не дивлячись на втрати, брак набоїв, стійко трималася нарівні з цілою Армією, але відступ впливав на мораль мобілізованих. Коли йшли вперед, тоді вони билися добре, завзято, дезерція хоч і траплялася, то обмежувалася до одиниць, яких в більшості зараховували до пропавших без вісти. З дальшим відступом дезерція збільшувалася не тільки в дивізії, але і в цілій Армії, бо мобілізовані тратили віру і жалували за родиною, яка залишалась би під большевиками може й назавжди. Отже, мобілізовані вирішали дезертувати і ділити долю цілої родини. Весь тягар боротьби залишався на плечах "старих залізних" і тих мобілізованих, що ще не піддалися зневірі.

Як і на попередніх позиціях так і на теперішніх Армія і 3-тя Залізна

дивізія ставила завзятий спротив більшовикам, а вони атакували майже без перестанку і не числилися з великими втратами, бо ж поповнення їм підходили постійно з запілля.

Поляки постійно відходили або перегруповувалися, бо більшовики, кинувши додатково 8-му кінну дивізію, пробилися в запілля полякам на з'єднанні 6-ої польської армії і групи "Случ". Отже, 12-а польська дивізія мала посунутися більше на північ, а її місце наказано зайняти 3-ій Залізній дивізії, яка мусіла далі розтягнути свій відтинок майже подвійно. Правда, Залізній дивізії було додано, крім 3-х польських батарей, ще й 54-ий польський піший полк, який втратив зв'язок із своєю 12-ою дивізією, а тепер він на наказ Командира 3-ої Залізної дивізії мусів зайняти відтинок фронту, продовжуючи лінію зайняту вже частинами дивізії. Було це тимчасово, поки полк знову відновить зв'язок з своєю дивізією чи іншою польською частиною. Однак, тому що знову відновити зв'язок було тяжко, бо фронту поляки не могли втримати, то цей полк довгий час був підпорядкований Командирові 3-ої Залізної дивізії, та, мабуть, і не поспішав зв'язатися із своїми. Цьому полкові Командир 3-ої Залізної дивізії визначив відтинок фронту, але й дав кінну півсотню для ведення розвідки і втримання зв'язку, який у більшості тримали вершники, бо телефонні лінії часто псувались через старі дроти або їх рвали саботажники-прихильники більшовиків.

За час від 26 до 30 червня 3-тя Залізна дивізія мала втрати: забитих 3 старшини, 8 козаків; ранених 5 старшин і 27 козаків. Забитих коней 4, ранено 15.

На 1 липня лінія фронту Української Армії проходила приблизно від Дністра через Озаринці-Сліди-Тропова-Канадківці-Хринівка-Маріянівка; Залізної дивізії — від Гальчинці до Бару виключно. Цю лінію треба було не тільки оборонити, але з неї мало переводитися проти наступу на Шаргород та інші пункти для паралізування більшовицьких наступів і атак або згрупування більших сил.

2 липня більшовики мабуть у надії розірвати фронт між українськими військами і польськими почали наступ на саме ліве крило Залізної дивізії: Гальчинці-Попівці-Шипинка-Кошаринці, і в деяких пунктах примусили українські частини відступити, але наступного ранку підтягнуто резерви та кінноту і втрачені позиції були відібрані, ще й відкинено більшовиків із тих позицій, якими вони володіли вже від кількох днів. Втрати дивізії за день 2 липня: 1 козак забитий, 11 пропало без висті.

3 липня - з Головного Штабу Української Армії повідомлено Командира 3-ої Залізної дивізії, що на залізниці Жмеринка-Проскурів скупчилися 3 советські бронепотяги і біля 1200 шабель, які, правдоподібно, почнуть наступ на Проскурів. З цього можна було зробити висновок, що Українська Армія, а саме 3-тя Залізна дивізія, має ліве крило оголене. Командир так оцінив ситуацію, бо вислані роз'їзди не могли

ніде знайти польських частин. Тому Командарм наказав перегрупування дивізій, щоб краще можна було оборонятись в потребі, зостаючись на місці. Також наказав він, аби постачання дивізій поробило заходи для забезпечення мукою чи зерном, щоб Армія мала запевнений хліб не менше як на місяць часу. Наказано також поробити порядки на дивізійних шляхах заплілля на випадок дальшого відвороту.

Штаб дивізії одержав донесення про нових 10 козаків пропавших без вісти, тобто, здезертувавших.

3-та Залізна дивізія виходить із підлеглості К-ді 6-ої польської армії, стає під команду ген. Омеляновича-Павленка.

4 липня через штаб Армії УНР повідомлено командира 3-ої Залізної дивізії про те, що дивізія виходить із підлеглості 6-ої п. армії та передано лист Командира 12-ої польської дивізії, який тут подаємо:

”З сьогоднішнім днем 3-тя Стрілецька дивізія переходить під командування Армії ген. Омеляновича-Павленка. Ця хоробра дивізія, підлягаючи моєму командуванню, спричинилася своїм геройським поведженням та ініціативою до багатьох добрих для нас наслідків. Дозволю собі висловити мою щирю подяку за тяжку, але корисну співпрацю славному Командирові 3-ої Стрілецької дивізії п. ген. Удовиченкові як рівнож усім йому підлеглим старшинам і козакам та бажаю в майбутньому дальших побід над червоною армією советів. — Полковник Янушайтіс, К-дир 12-ої польської дивізії”.

Нарешті ген. Удовиченко позбувся немилої йому підлеглості, яку мусів виконувати з волі свого зверхника, Головного Отамана, в українському інтересі.

5 липня Командир Залізної дивізії дав наказ, для вигіднішого становища і скорочення відтинків, бригадам знятися з позицій і зайняти нові: 9-ій бригаді зайняти позиції с. Окладне-Семенки-Голубівка; 7-ій бригаді зайняти Кузьминці-Мартинівка-Кошаринці; 8-ій бригаді як резервовій стати в с. Чемериси Волоські; 3-ій кінний полк - залишатись в с. Нові Гармаки, ведучи розвідку на Галузинці-Комарівці. Польські частини, які мали тримати й обороняти Бар, раптом відійшли і його зайняли большевики, що під вечір того ж дня почали наступ на відтинку 9-ої бригади, примусивши два її курені дещо відійти і зайняти інші позиції; однак правокриловий курінь наступ большевиків відбив і залишився на своїх позиціях.

Однак цей наказ був скасований наказом Армії, а вслід за ним наказом Штабу Головного Отамана. Большевицька кіннота прорвала фронт 6-ої польської армії, яка в наслідок цього відходила на лінію Дубно-Крем'янець-Городок, а Українська Армія мусіла, вирівнюючи фронт,

також відходити на лінію Городок-Дунаївці-Жванчик-Стара Ушиця, щоб не бути цілком відрізаною. Наказ штабу Головного Отамана спізнився дещо мабуть через далеку віддаль нових позицій від лінії фронту, де він в цій хвилині перебігав. Армія мусіла затримуватися на всіх можливих природніх перешкодах, дещо відпочити, а також стримувати большевиків, навіть протинаступами, коли ті надто наближались.

На основі директив Армії, Командир Залізної дивізії дав наказ своїм частинам залишити щойно зайняті позиції, а відійти і зайняти нові на лінії Нетечинці-Дашківці-Осламів. Відхід піших бригад прикривала кіннота дивізії, тримаючи позиції замість піхоти і мала їх залишити дві години по відході піхоти та перейти до с. Людвиківки.

Для 54-го польського полку дано наказ відійти до с. Петраші, звідки шукати зв'язку з 12-ою дивізією. Від початку відступу 3-тя дивізія тримала контакт із Командою 6-ої армії через 12-ту дивізію чи безпосередньо, але тепер цей контакт був зірваний, бо большевицька кіннота прорвала фронт 12-ої дивізії і дивізія спішно відходила до Збруча, навіть не повідомивши Команду 3-ої дивізії, а через неї і Української Армії.

Українська Армія тримаючи свій фронт, залишилася тепер на лінії Ялтушків-Муровані Курилівці, біля 80 клм. висуненою наперед і з оголеним лівим крилом. Тільки на третій день після прориву з літака скинено наказ Українській Армії відступати до Збруча. Коли б большевицьке командування кинуло свою 8-му кінну дивізію, чи хоч би частину на Ярмолинці-Камянець Подільський, то Українська Армія опинилась би в дуже важкій ситуації. Але большевикам хотілося скоріше дійти до Львова і далі на захід, а Українська Армія і так мусіла б відступати, щоб не бути оточеною. Большевицькі частини перед фронтом Української Армії навіть не атакували тепер, а йшли слідом час від часу натискаючи на тім чи іншим відтинку, тому Армія мала можливість евакуювати свої запільні установи, обози тощо.

7 липня, згідно з наказом Командира дивізії, всі частини в 2-ій рано рушили за маршрутом Воньківці-Великий Олександрів-Морозів-Мала Курилівка-Вихрівка, звідки бригадам наказано вислати стежі, зайнявши місцевості: 7-ма бригада з Макарова Підлісного на Татариська і Варварівку; 8-ма бригада з Татариськ в його районі і до шосе Ярмолинці-Дунаївці. Штаб дивізії, 9-та бригада залишались у Вихрівці, 3-ій кінний полк вів розвідку на Воньківці-Солобківці.

За наказом Армії контакт із ворогом був лише на шляху Вербівець-Нова Ушиця-Міньківці, на інших відтинках контакту не було.

На 8 липня Армії наказано знову відійти на лінію Крутанівка-Нефедівці-Демянківці-Вихрівка-Макарів Підлісний, а 3-ій дивізії Тернава Польна-Гинна, тим самим залишаючись надалі на самому лівому крилі без зв'язку з сусідами ліворуч, якими могли бути поляки чи й большевики, що було дуже небезпечним. Хоч Командир дивізії дав наказ 54-

му полкові продовжити лінію фронту і шукати зв'язку далі ліворуч з 12-ою дивізією, то небезпека не зменшувалася, бо цей полк як і інші польські частини, не був цілковито певним. На цій лінії наказано затриматись і дати сильний опір большевикам, коли б вони наступали, але накази видавані були один за одним, навіть двічі денно, отже, 3-ій Залізній дивізії наказано пізніше перейти з Вихрівки далше на північ, займаючи відтинки фронту Тернава Польна-Тинна-Калинка Велика і Мала Карабчівка.

Сильного натиску з большевицького боку не було, а тому від командирів бригад почали приходити донесення про втому вояків, про понатирані ноги, тощо, з проханням, дати людям хоч добу на відпочинок, що було майже неможливим через небезпеку бути оточеними. Відступ до Збруча мусів бути переведений без втрат з нашого боку.

На цій лінії фронту Армія затрималася на протязі двох днів, люди трохи відпочили, а постачання могло забрати дещо збіжжя, цукру та інше з залишених поляками магазинів. Поспішаючи з відступом, поляки залишили немало таких складів, то ж в районі Української Армії їх використано, забираючи все потрібне для неї.

9 липня Армії наказано на випадок прориву фронту, — тому що большевики більшими силами натискали шляхом Нова Ушиця-Китайгород і Нова Ушиця-Дунаївці, а що 3-тя Залізна дивізія немає зв'язку ліворуч з поляками, — відходити, затримуючись на всіх можливих природніх перешкодах, тримаючи по лінії тісний зв'язок між частинами Армії, поки не буде наказу про перехід р. Збруч на відтинку між гирлом його і м. Збарж.

Лінії, на яких мала затримуватись Армія відходячи, були визначені так, хоч і могли бути зміни з огляду на обставини чи потреби:

1. Яруга-Кульчівці-Безносківці-Балин-Слоб. Смотричівська-Карабчівка.

2. Жванець-Ходорівці-Жабинці-Теклівка-Дубинка-Драганівка-Хропотова.

3. Горби по західньому березі Збруча — від м. Збарж дивізії мали зайняти відтинки оборони:

а). Група: 3-тя Залізна і 4-та Київська дивізії Збарж-Боршів-Залуче. (Залізна дивізія — в резерві).

б). Група: 1-ша Запоріжська і 2-га Волинська дивізії — Залуче-Пилипківці-Кудринці. (Волинська дивізія в резерві).

в). Група: 5-та Херсонська дивізія Кудринці-Бабинці-гирло Збруча.

Окрема Кінна дивізія — Королівка, а далі, згідно з обставинами. Переправи дивізіям визначено: 3, 4, і Окр. Кінна дивізія — Скала. 1 і 2 дивізії — Кудринці, 5 дивізія — с. Ісаківці. Всі запільні установи, нефронтіві частини і служби, обози — переправити до 10 липня за Збруч. Цей наказ видано персонально Командирам дивізій для керування на

випадок прориву фронту і втрати зв'язку зі штабом Армії, отже, могли бути зміни чи відхилення, коли б прориву не було чи відповідно до ситуації.

На підставі цього наказу Командир Залізної дивізії дав наказ своїм частинам на день 10 липня зайняти райони: 54-му полкові залишатись на місці розташування, 7-ій бригаді зайняти відтинок Тинна-фільвар. Дубина і пильно стежити за смугою між своїм лівим крилом і правим 54-го полку, 8-ій бригаді відійти до с. Рудка до дивізійної резерви, 9-ій бригаді виставити заставу, щоб охороняла лінію фільв. Дубина — на схід від Рудки на горбах Рудка-Зеленче, 3-му кінному полкові вести розвідку з Криничан в напрямку на Дунаївці.

Однак, події примушували міняти накази досить часто і Командир дивізії вже ранком 10 липня видає своїм частинам наказ перейти і зайняти позиції: 8-ій бригаді-перейти до с. Біла і зайняти позиції в с. Корарківці-східний край ліса до північної околиці його. 7-ій бригаді перейти до с. Чорна і зайняти позиції на горбах на схід від села, від панського двору до літери В (на мапі) в назві Антонівка. 9-ій бригаді перейти до с. Чорна. 54-му полкові зайняти позиції від с. Вишнівчик включно — висоти на захід с. Вербичка до дороги Івахнівці-Городок. Наказано також вивести обози 2-го порядку за Збруч до с. Іванків на захід від Скали, управління постачання до с. Цигани.

Щоби забезпечити порядок на переправах і їх охорону, Командування Армії призначило командантами переправ: ген. Удовиченко-Скала, ген. Загородський-Кудринці, полк. Долуд-Ісаківці. Команданти мусіли розвідати ці переправи, їх околиці, перевести потрібні направи і дати охорону.

На час переправи команданти мусіли організувати охорону так, щоби бойові частини з гарматами тримали її на віддалі, з якої большевики не могли б сягнути переправи з гармат. Після переправи військ на західньому березі зайняти позиції і вести розвідку на східньому березі Збруча. На випадок небезпеки для переправи негайно знищити її. Всі приготування пороблено, але Армія далі тримала лінію оборони, бо наказу про відхід не було, оскільки з Кам'янця Подільського не закінчено евакуації Уряду і різних установ.

Під вечір большевики примусили Київську дивізію відійти з лінії оборони до с. Балин, але вона з допомогою Окр. Кінної дивізії відбила большевиків і зайняла свої старі позиції. Большевики підійшли досить близько до Дунаївець, але й тут Волинська дивізія відбила їх, вибивши з лісу. Однак, вночі без ніяких підстав, Волинська дивізія відійшла з позицій до району Гуменці-Вербка-Малі Армяни, а за нею слідом відійшла з позицій до району Шатави і Запорізька дивізія. Лінія фронту була зломана, а тому дивізіям наказано зайняти нову лінію на захід від Китайгород -Фурманівка -Колубаївка -Гуменці- Вербка- Черче -Кормиль-

че-Лянцкорунь-Стара Гута-Вишнівчик. В останні райони пересунено Залізну дивізію, командир якої повідомив 54-ий полк, що зв'язку з 6-ою армією не досягнуто і полк далі залишається під його командою.

На день 12 липня частинам Залізної дивізії наказано: 54-му полкові в 5 год. ранку знятися з позицій, перейти до с. Лятава-присілок Вигода-Андріївка, зі штабом полку в м. Збараж. 8-ій бригаді перейти і зайняти позиції на лінії Бурта виключно-Михайлівка включно, штабриг. с. Гуків. 7-ій бригаді стати в дивізійній резерві і 9-ій бригаді ще 12 липня перейти до с. Гуків, де полк. Ольшевський негайно приступить до охорони переправи через Збруч і, до прибуття командира дивізії, керувати евакуацією на західній беріг Збруча.

3-му кінному полкові 12 липня прибути до Лянцкоруня і стати під персональну команду командира дивізії. Штаб дивізії, частини при ньому, постачання та інші служби 12 липня вирушити з Лянцкоруня, перейти Збруч до м. Скала, де розташуватися. 54-му полкові за додатковим наказом негайно вислати обози на західній беріг Збруча, а на окремий наказ командира 3-ої дивізії, полк залишить свої позиції Лятава-Андріївка, перейде на західній беріг Збруча і займе позиції в м. Збараж включно-Гусятин включно, а тому, що зв'язку з 6-ою армією не має, полк мусить взяти під свою команду дві польські етапові сотні, що втратили зв'язок із своєю командою.

На 13 липня частинам 3-ої Залізної дивізії наказано: 8-ій бригаді в 12 год. знятися з позицій, перейти Збруч біля с. Гуків і зайняти відтинок Бережанка виключно-Скала включно, який міцно обороняти. Після переправи 8-ої бригади і 3-го кінного полку на західній беріг Збруча, полк. Ольшевський дасть наказ переправу знищити. 7-ій бригаді вирушити з м. Скала і до 9 год. зайняти відтинок Скала виключно-Збараж включно, штабриг. с. Гуштин. 9-ій бригаді перейти до с. Мушкатів, де стати в дивізійній резерві. 3-му кінному полкові в 12 год. знятися з позицій, переправитися через Збруч і, перейшовши до с. Тарнавки, розташуватися там як резерва дивізії.

Тому, що большевики почали наступ значними силами майже на цілім фронті Української Армії, вона отримала наказ Головної Української Команди негайно перейти Збруч і дати большевикам опір. Остаточний перехід через Збруч мусить бути переведений до ранку 24 липня і негайно зайняти позиції, які заздалегідь були дивізіям визначені. Окрема Кінна дивізія залишалася в розпорядженні штабу Армії, як армійська резерва. Накази видавались як попереджувачі, Армія ж далі стримувала большевиків, пересуваючи частини поволі з однієї оборонної лінії на іншу ближче Збруча, щоби переправа відбувалася в порядку і без перешкод із боку большевиків; однак, останній наказ був уже дефінітивний і мусів бути виконаний.

Для улегшення командування Армією, її поділено на групи: Північ-

на група, або "група ген. Удовиченка", середня, або "група ген. Загородського" і права група-5-та Херсонська дивізія. Командир північної групи дав такий наказ її частинам: 54-й полк з днем 12 липня переходить під безпосередню підлеглість Командарму УНР, північна група (3-тя Залізна і 4-та Київська дивізії) переходить Збруч і 13 липня займає на правому березі Збруча позиції: від с. Залуч включно до м. Збараж включно. Праворуч будуть частини ген. Загородського (середня група 1-ша Запорізька і 2-га Волинська дивізії), ліворуч від Збаража частини 54-польського полку. Для прикриття переправи 8-ій бригаді 12 липня зійти з позицій і, перейшовши, зайняти фронт Пятничани включно-Маріянівка виключно, штаб бригади Гуків. 3-му кінному полкові зайняти Маріянівку, 9-ій бригаді 12 липня знятися з позицій, перейти Збруч біля Гукова і відійти до с. Іванків, де стати в дивізійній резерві. 7-ій бригаді 12 липня в 16 год. перейти Збруч, відійти до м. Скала, де розташуватися, будучи готовою до безпосередньої оборони. Київській дивізії негайно по одержанні цього наказу знятися з позицій і перейти Збруч. По переході зайняти позиції на західньому березі с. Залуча виключно-Бережанка включно. Штаб дивізії с. Слобідка на південний схід від м. Борщів. Функції штабу групи накладається на штаб 3-ої Залізної дивізії, який буде до 9 год. 13 липня в Скалі, після 9 год. вирушить до с. Цигани, де розташується. Всіх підводчиків зі східного боку Збруча звільнити, даючи перепустки від командирів бригад і провід до переправи в брід біля м. Збараж. Для поповнення кінського складу, частинам наказано опитувати підводчиків у кого добрі коні, чи не продали б вони їх Армії, коли ж охотників не буде — відповідних коней разом з господарями перепроводжувати до штабу дивізії, де їм буде запропонована ціна за їх коні. Вартість коня буде оцінюватися від 50.000 до 75.000 карбованців плачених готівкою. Це було необхідним бо дивізія та Армія потребували поповнення кіньми.

Того ж 12 липня в 18 год. знято з позицій 8-му бригаду і 3-ій кінний полк та переведено їх на західній берег Збруча, де 8-ма бригада зайняла визначений їй відтинок, а 3-ій кінний полк став у резерві. Праві групи ще не всі перейшли Збруч, але перед фронтом північної групи під вечір 13 липня почали показуватися большевицькі кінні відділи, та навіть обстрілювали з кулеметів її застави на правому березі Збруча в районі Збаража.

Однак 14 липня вся Армія, була вже на західнім березі Збруча і на позиціях, відповідаючи большевикам на їхній обстріл своїм вогнем. По переході всіх частин, які зайняли раніш визначені позиції, наказано нове перегрупування і зайняття позицій, на яких дивізії могли би дати ефективний відпір большевикам на випадок їх наступу. 3-ій Залізній дивізії знову додано 54-ий полк і дві польські батареї та наказано зайняти відтинок по Збручі від м. Збараж виключно до м. Гусятин

включно, де до неї долучався ще й бронепотяг "Кармелюк" (імпровізований). На теперішніх позиціях її змінювала Волинська дивізія.

3-тя Залізна дивізія знову опинилася на самому лівому крилі Армії з непевним польським сусідом на своєму крилі, що міг десь зникнути без попередження, залишивши відкритим ліве крило цілої Української Армії.

3 самого ранку 14 липня большевики пробували в кількох місцях форсувати Збруч, але були відбиті з поважними втратами. Київська дивізія відведена до резерви надалі числилася в складі групи, 54-му полкові, на наказ штабу Армії, дано кінний відділ від 3-ої Залізної дивізії, для ведення розвідки і утримання зв'язку. В Скалі від большевицького гарматного вогню 8-ма бригада мала втрати-одного забитого підводчика і раненими 3 казаків та одного підводчика. В донесенні штабрига. 7 з відтинку біля м. Збараж є вістка про те, що большевики привезли до цього містечка рушниці і роздають селянам, які потім обстрілюють наші застави. Большевики також не перепустили на східний берег звільнених підводчиків, розпочавши по них стрілянину.

15 липня наказом Армії північну групу розформовано. 3-тю Залізну дивізію наказано змінити на позиціях — Волинській дивізії. 3-тя Залізна дивізія після зміни мала перейти і зайняти позиції на іншому відтинку, перед тим зайнятому поляками. Згідно з цим наказом 8-ма бригада мала перейти і зайняти відтинок Збараж включно-с. Зелена виключно, штабриг с. Воля Чорноконецька. 7-ма бригада мала відтинок с. Зелена включно-с. Троянівка виключно, штабриг с. Кривеньке. 54-ий полк мав зайняти відтинок Троянівка включно-Гусятин виключно. До цього полку, крім кінного відділу, додано ще й бронепотяг "Кармелюк". 9-та бригада залишалася в резерві і мала розташуватися в с. Хринівці-Стара Пробіжна. 3-ій кінний полк у Швайківці-Ходинківці. Комбриг 3-ої гарматної мусів розділити батареї так, щоб вони могли обстрілювати всі підступи до переправ на відтинку дивізії. Після зайняття призначених позицій всі мости і переправи знищити чи пошкодити. Обози 1-го порядку мали розташуватися за вказівками штабів бригад, обози 2-го порядку мали розташуватись в с. Оришківці. Інші установи і частини в Чорткові і Пробіжній.

Волинська дивізія спізнилася змінити Залізну, а тому остання залишалася на місці, обороняючи свій відтинок. 15 липня большевикам вдалося перейти Збруч і атакувати Скалу, але атаку відбито зі значними втратами для большевиків забитими, раненими і полоненими; багато втопилося при повороті на лівий берег Збруча. Дивізія мала втрати: 1 убитий, 4 ранених і 1 коня. Обороняючи далі лінію зайняту по переході Збруча, дивізія додатково 15 липня втратила ще 2 старшин і 4 козаки забитими, 1 старшину важко раненого і легше 7 козаків. Також наспіли донесення про брак набоїв.

Ніч з 15 на 16 липня минула спокійно, большевики, мабуть, чекали

на підхід поповнень після невдалих наступів і втрат попереднього дня. Нарешті, підійшла Волинська дивізія, але зміни вдень на очах ворога не було переведено, а почалась зміна вночі і то тільки деяких частин. Польська Команда домагалася зміни, але ж її не можна було перевести, не змінивши раніш частин Залізної дивізії. Зміна відбулася тільки 17 липня; частини Залізної дивізії переходили на призначені відтинки і змінювали поступово польські частини, ці відтинки були визначені попереднім наказом. 54-ий полк таким чином обняв скорочений відтинок, залишаючись надалі в підлеглості командира Залізної дивізії, але мав змогу міняти свої частини і дати їм відпочинок, а також тримати краще оборону мостів у Гусятині (залізничний і звичайний) через Збруч. Не дивлючись на настирливі атаки большевиків, 54-ий полк таки втримав за собою ці мости і не дав можливості большевикам перейти та посуватись далше, на захід.

Майже від дня переходу Збруча на західний берег на відтинку дивізії большевицькі атаки не переставали, а з кожним днем скріплювалися, бо підходили все нові поповнення. Особливо вперті атаки відбувалися в районі с. Шидлівці, що лежало на обох берегах Збруча та Сидорів-Васильківці. Ці надзбручанські села переходили з рук до рук по кілька разів денно. Не маючи можливості дати одночасно відпочинок цілій дивізії, їх командири тримали на фронті невеликі частини і застави, а решту війська в резерві, де воно мало хоч який-такий відпочинок. Користаючи з того, що декотрі села лежали обабіч на берегах Збруча, большевики переважно ночами, переводили свої частини і досвіта починали наступ, а слабі наші застави несподівано заатаковані, мусіли відходити, доки підходили резерви і проганяли большевиків назад за Збруч. До 19 липня дивізія мала втрати: раненими 6 старшин, 26 козаків і 20 пропавшими без вісти. Початково так їх числили, але трошки згодом, коли командири сотень і куренів розслідили справу, то прийшли до висновку, що пропавші без вісти в переважній більшості були мобілізовані, які, користаючи з боїв, дезертували.

Повторилось вже раніш зауважене явище. Коли Армія йшла вперед, тоді мобілізовані, після вагання і страху в перших боях, були добрими вояками, билися дуже добре; коли ж приходили невдачі, відступи — добрі вояцькі прикмети зникали, а брала гору дезерція. Дезертири не хотіли думати про те, що коли перейдуть лінію української оборони, тоді можуть бути постріляні большевиками чи арештовані чекістами і вкинені до в'язниць. У крашому випадку їх чекало втілення до большевицьких частин і знову бути в боях, від яких вони втікали.

Після затишшя протягом однієї ночі на деяких відтинках, на інших відтинках большевики, скупивши більші сили, особливо кінноти, переходили Збруч і, збивши застави чи слабі оборонні сили, вели наступ далше від Збруча на захід.

19 липня в Шидлівцях большевицькі частини в силі до 200 багнетів і 400-450 шабель, перервали фронт між 7-ою бригадою і польськими частинами, зайняли с. Кривеньке піхотою і сотнею кінноти, решта пішла далше на с. Товстенке. Командир дивізії наказав резервовій 9-й бригаді зайняти позиції на схід від цього села і вислав туди 3-ий кінний полк. Большевицьку кінноту там стримано і примушено вертатись за Збруч, спричинивши їм досить поважні втрати. До вечора повернено попередні позиції з нашими незначними втратами.

Але большевики не вважали на свої втрати, поповнення надходили їм регулярно і в значній кількості, — мабуть із розрахунком, що як не візьмуть силою, то виснаженням, бо українські частини не мали можливості поповнитись чи відпочити. Особливо вперто атаки велись на відтинку 3-ої Залізної дивізії, що мала на своєму лівому крилі не дуже бойових і певних сусідів, де легко можна було прорвати фронт і в прорив пустити більші з'єднання кінноти. Не сталось це тільки тому, що вище большевицьке командування мабуть не вважало потрібним скупчити тут більші сили кінноти, а з меншими українська кіннота давала собі раду.

В оперативному звіті Штабу Армії Головному Отаманові, Воєнмінію та іншим було виразно зазначено, що весь тягар боротьби впав на 3-тю Залізну дивізію, яку належить славити за її успіхи. Командир польської групи писав до Команди дивізії, що, дякуючи тим втратам, які вона, дивізія, спричинила большевикам, його частини спокійні, бо большевики після останніх боїв пасивні.

Однак, на відтинку дивізії большевики пасивними не були. Вони і далі намагалися перейти Збруч і постійно атакували навіть по два-три рази денно, коли тільки підходили їм свіжі поповнення. Траплялись навіть нічні атаки. Командира 3-ої Залізної дивізії було повідомлено, що до дивізії йде поповнення, але його не було протягом кількох днів. Нарешті, прибув курінь, який однак не міг відразу піти в бій, а треба було раніш до цього підготувати його та дати відпочити з дороги.

Тим часом, із сусіднього польського відтинку надходили турбуючі чутки, тож Командир Залізної дивізії наказав дивізійному інженерові перевести розвідку переправ на р. Серет, і то в короткому часі, а також доріг та їх стану, які ведуть до переправ, сподіваючись, що незабаром прийдеться відходити за цю річку і там знову боронитись.

Ніч з 20 на 21 липня, після майже безнастанних боїв на відтинку 3-ої Залізної дивізії, минула спокійно. Дивізійний інженер доніс про місця переправ на р. Серет, три мости і один брід та дороги до них. Головний Отаман відвідав дивізію на фронті. Його іменем Командир дивізії висловив подяку старшинам і козакам за їх славні чини, а також і від себе. В оперативному звіті штабу дивізії подано, що большевики на Збручі перед фронтом дивізії тримають невеликі сили, а скупчують більше вбік Гусятина, забравши навіть кінноту на східній берег, зали-

шивши тільки піхоту. Тож можна сподіватися, що готують десь в районі Гусятина наступ.

22 липня один із Командирів куренів доніс, що серед козаків почалась масова дезерція і згідно за здобутими відомостями, в с. Зелена є якась організація, яка переводить дезертирів на лівий берег Збруча. Отже, почала діяти не тільки большевицька пропаганда, але й тут, у Галичині, большевицькі прихильники ширять різні поголоски і провокації та активно допомагають большевикам, переводячи збаламучених дезертирів за Збруч.

22 липня в 3 год 30 хв. большевики почали наступ на Сидорів значними силами, що, очевидно, перед тим прибули з запілля. Невеликі сили 7-ої бригади мусіли залишити це село і зайняли позиції на захід від нього, де до них підійшли резервові частини і наступ большевицький був відбитий. Попередні позиції знову зайнято. За два дні боїв у цьому районі втрати були: 2 ранених старшин. Командир дивізії звернувся до Командарма, щоб дивізію поповнили, бо, при безнастанних боях, втратах, втомі і дезерції дивізія чисельно зменшилася, отже, поповнення з армійської резерви дуже потрібне. Таке поповнення в силі одного куреня наспіло, але чомусь як окрема військова і господарська одиниця, яку не можна було вжити до поповнення частин дивізії, приділяючи кожній з них певну кількість людей.

Ніч із 22 на 23 липня минула спокійно, большевики не атакували, але встановлено було, що майже проти цілого фронту Української Армії було проваджено зосередження значних ворожих сил.

23 липня Командир Залізної дивізії, перший раз від часу переходу Збруча, звернувся до Камандарма з проханням відвести 3-тю Залізну дивізію до резерви і дати їй відпочинок, якого вона так дуже потребує.

Що робилось на польському фронті, було мало відомо, бо відомості приходили завжди з опізненням на два-три дні, а то й більше, до того непевні та хвалькуваті.

Вночі з 23 на 24 липня поляки повідомили, що траплялося дуже рідко, 7-му бригаду, що вони відходять, зв'язок перервався, про що штаб бригади повідомив штаб дивізії, а разом із тим і про те, що большевики підвели до с. Шидлівці біля 200 шабель поповнення. Команда бригади сподівається наступного ранку большевицької атаки. Сподівання команди бригади цілком справдилися. Большевики в кількох місцях перейшли Збруч і почали наступ на Сидорів-Бондарівку. Двічі бригада відбила наступ, але врешті мусіла відходити, бо большевицька кіннота зайшла в запілля бригади, оточила 20-ий курінь і забрала до полону. Урятувався командир куреня з десятима козаками.

З огляду на таку ситуацію Командир Залізної дивізії з наказу Командарма звернувся до командира Окремої Кінної дивізії, щоб він перейшов ближче Залізної дивізії. Очікується на день 25 липня сильний

большевицький наступ, який треба зупинити і відбити ворога назад за Збруч.

Большевики теж вибили поляків із Гусятина і Чабарівки, отже, й останнім треба допомогти встановити попередні позиції. Залишення большевиків у цьому районі було б загрозою лівому крилові Армії, а в першу чергу 3-ій дивізії. Командарм наказав Окремій Кінній дивізії і 3-ій Залізній на день 25 липня розпочати атаку на большевиків, щоб відкинути їх назад за Збруч, але большевики випередили його, почавши ранком 25 липня наступ піхотою і кіннотою з району Сидорів на села Кривеньке і Товстенке. Командир Залізної дивізії ще з вечора визначив позиції для піхоти і кінноти, сподіваючись большевицького наступу, позиції були зайняті, зранку пороблено приготування для зустрічі большевиків. Командир дивізії особисто доглядав де і як стати батареям, кінноті, кулеметам, і коли почати стрілянину. За його наказами все було заховане за деревами, будинками, не видне з большевицького боку. З самого ранку большевики розпочали густу стрілянину з гармат і кулеметів — певний знак, що пічнеться наступ на більшу скалю чи на прорив фронту.

Наступ большевицької кінноти описує один із учасників цього бою так: "Від с. Сидорів у напрямку на Васильківці, у хмарах куряви гонить величезна лава кінноти, глибини якої за курявою не видно. Ширина її (з правого крила) ховається за горбом, тому теж не дається її встановити. Генерал Удовиченко особисто дає накази. Наказує руками підтягнути гармати до садка і установити для стріляння "на картачі". Кулеметні тачанки мають зайняти вогневі становища вздовж садка і лісу. Ліворуч нас лісок віддалений біля півкілометра, фронтом до наступаючої кінноти. Туди генерал Удовиченко післав старшину з наказом і кількома козаками. Простір-поле між Сидоровим і Васильківцями два і пів-три кілометри.

Скінчивши приготування, ген. Удовиченко дає наказ гармашам відкрити вогонь по большевиках коли підійдуть на відстань одного кілометра; одночасно з гарматами відкриють вогонь і з 30-40 кулеметів. Кінні сотні 8-ої бригади і штабу дивізії зайняли свої позиції за вказівками Командира дивізії й атаку мали почати після третьої сальви гармат, за ними йдуть кулеметні тачанки. 3-ій кінний полк (Фролова) праворуч нас, із ним кінні сотні 7-ої і 9-ої бригад. Ліворуч нас була Окрема Кінна дивізія — про що ми не знали, крім вищого начальства.

Ворожа кіннота на деякий час ховається в долині перед Васильківцями, а за хвилину показуються окремі їзди, розгорнувшись у лаву, наближаються до нас, піднімаючи куряву, тільки шаблі блискають на сонці. Большевицька лава від нашого відтинку тягнеться ліворуч нас до двох і пів-трьох кілометрів. Відстань із хвилини на хвилину

зменшується. Захоплені першим успіхом большевики, не натрапляючи на спротив, гонять ніби навипередки, поглиблюючи лаву, і тим самим зменшуючи свою ударну силу. Наші гармаші завмерли коло гармат, чекаючи на команду "вогось", кулеметники також при кулеметах ведуть їх, націлюючись за большевиками.

Ген. Удовиченко дає знак кінноті приготуватись, команда "Списи в руку! Шаблі геть!". Коні відчувши настрої їздців, заворушилися. Раптом голосна команда "вогось!". Гармати дружньо вдарили, заклекотіли кулемети, покриваючи перерву між гарматними сальвами одностійною зливою стрілів. Бачимо як картачі виривають галявини в большевицькій лаві. Настав наш час, вискакуємо з укриття і з кличем "СЛАВА!" розгортаючись в лаву, рушаємо на ворога. Праворуч нас із яру вискакує решта кінноти Залізної дивізії, продовжуючи лаву. Ворожа кіннота з розгону ще далі гонить на нас, відстань зменшується до яких 400 кроків. Ліворуч нас чуємо гучне "Слава!", це з лісу вискочила Окрема Кінна дивізія, праве крило якої гонить до нас творячи одну лаву. Блискає вогось, чути гарматні стріли, це полк. Алмазів зі своєї кінно-гірської батареї частує большевиків картачами.

Перед нами большевики завертають і женуть скільки кінь витягне, теж саме ліворуч і праворуч нас. Большевики на міцніших конях переганяють задніх, які стають предметом полювання наших кіннотників, особливо тих, що мають списи. Кілька днів перед цим боєм, наша кіннота одержала списи, тож прийнялася назва цього бою "проба списів".

Большевицька кіннота на нашій відтинку мусіла частинно перейти через Васильківці вливаючись у вулиці. Сотник Дубовик (к-ир кулеметної сотні), який їхав за нами, попросив командира сотні затримати нас на декілька хвилин, виїхав тачанками наперед і взяв під вогось своїх кулеметів вулиці села, загачені большевицькою кіннотою, спричиняючи ще більшу паніку і втрати. За цей час командир сотні визначає чотам вулиці, якими вони мають іти і за селом знову розгорнутися в лаву. Відчиняючи ворота, переходить сотня городами і садками, розвалюючи загорожі від поля для переїзду тачанок. Ліворуч нас чути відгомін бою, ми знову займаємо становище і в цей час ізза горба показується большевицька кіннота, яку начальникам вдалося зібрати і повести до контратаки. Наші кулемети зустріли цю кінноту своїм вогнем, ліворуч нас, із долини вискочила кіннота ОКД (Окр. Кін. див.) і врзалася в большевицьку лаву; ми рушили також.

Побачивши нашу кінноту, большевики завернули назад, але коні їх втомлені і ми їх доганяємо, рубасмо, женучи на хвостах. Большевицька кіннота з розгону наскакує на свою піхоту, що мала закріпити прорив, а тепер не могла стріляти по нас, бо перед нами була їх кіннота, що втікала. Проскакуючи скрізь, кіннота рубала червоноармійців, які

чіплялися за стремена, а за нею наскочила наша кіннота і почала рубати піхоту. Це була відплата за наших піхотинців. Все поле перед Сидоровом було вкрите трупами, як сніпками. Ганялися за кінними, тачанками, пішими. Комісарів, які втікали на тачанках, порубали наші кіннотники; деякі стрілялися самі. На одній тачанці з комісаром і його "любною", поламалося колесо і обоє попали в руки наших їзців. Коли їх стягли з тачанки, тоді побачили, що любка сиділа на плашаниці, яку вони вкрали з церкви у Сидорові разом із іншими річами. Після бою повернено селянам їх церковні святощі, грабіжників розстріляли.

В цьому бою брало участь понад 3.000 кінноти. З нашого боку 1500-1700 шабель і з большевицького боку 1800-2000 шабель. В кожному випадку з большевицького боку кінноти було кількісно більше і лише тому, що вона стратила ударну силу, при атаці, вимучивши коні довгим розгоном, як рівнож несподіваний гарматний вогонь на картачі та перехресний вогонь 30-40 кулеметів, вона цей бій програла. Крім того, для большевиків було несподіванкою одноразова атака з'єднанням нашої кінноти, що й стало вирішним чинником нашого успіху". (пполк. М. Отрешко-Арський "Окремий загін ім. Кошового І. Сірка". І.Т.)

26 липня большевики вже не пробували наступати в районі Залізної дивізії, але почали його на правому крилі польської армії з деяким успіхом. 6-та п. армія, радше 12-та дивізія, як сусід наш на лівому крилі, з поспіхом без повідомлення нас, ще в 4 годині ранку відступила на захід. Наше ліве крило, а саме 3-тя Залізна дивізія, була дуже загрожена. Командарм в 5 год. наказав Залізній дивізії негайно відходити за р. Серет через Чортків, у район Джурина, решта Армії відходила дещо пізніше.

Відступ і бої на лінії р. Серет.

25 липня наказом Командарма 3-тя Залізна дивізія, по зміні її на позиціях Волинською дивізією, мала відійти за р. Серет, куди відходила й 12-та п. дивізія, решта Армії відійде вночі з 26 на 27 липня. Командир 3-ої Залізної дивізії наказав постачанню та іншим не бойовим частинам, із одержанням його наказу відійти за Серет до Жизномира, Трибухівець і Джурина. В очікуванні на зміну Командир дивізії вислав розвідчі відділи на ліве крило як охорону, з огляду на те, що поляки вже відійшли.

26 липня большевики знову перейшли Збруч, зайняли Сидорів і звідти почали наступ далше, займаючи піхотою Товстенське, а кіннотою Кривеньке, звідки кіннота підійшла до Товстенського. Але тут большевиків зустріли частини Залізної та Окремої Кінної дивізій, розбито їх і примушено відходити назад. Большевики залишили тут 120

полонених своїх вояків, 60 коней, 8 кулеметів і 50 трупів. Біля 21 год. відібрано від большевиків Сидорів і Суходоли.

В 15 год. 50 хв. перед одержанням висланого писемного наказу телефоном зі штабу Армії наказано негайно почати відхід за р. Серет, де зайняти район Джурина. Командир дивізії визначив частинам села до розташування: 7-ій бригаді — СлОб. Джуринська, 8-ій бригаді — Романівка, батареї при бригадах; Штаб дивізії і 9-та бригада — Джурин; 3-ій кінний полк — Полівці; обози 2-го порядку — Трибухівці, постачання — Жизномир, а 27 липня перенесено до с. Сороки. Командирам частин наказано при переході через Чортків не затримуватися, а тримаючи порядок іти даліше. Заборону зупинятись в Чорткові чи інших населених пунктах наказано тому, що вже були скарги до польської Команди, ніби українські вояки грабують та чинять інші шкоди населенню. Такі скарги в більшості випадків були спровоковані большевицькими агентами чи їх симпатиками, чи й поляками-противниками співпраці з українцями з метою вносити непорозуміння між Командами, а за тим і між рядовим вояцтвом. Тому Командирам дивізій наказано організувати в їх заплілі командатури з відділами польової варті для втримання спокою і порядку. До помочі польовій варті наказано організувати помічні відділи з місцевого населення. Безумовно не можна заперечити, що не було в Українській Армії непевного елемента. Такий був, як під час відступу в кожній армії. Ці непевні елементи спричиняли оті закиди, хоч винних карали включно до розстрілу.

27 липня 3-тя Залізна дивізія, перейшовши р. Серет, зайняла район Джурин-СлОбідка-Ромашівка-Редодуби, і стала в армійській резерві. Разом із тим Залізна дивізія мусіла тримати зв'язок з 12-ою п. дивізією, яка мала подавати відомості про події на фронті, що надходили зі штабу 6-ої польської армії.

Большевики на деяких відтинках, майже слідом за українськими частинами, дійшли до р. Серет, на інших — наступного дня. Ті, що дійшли 27 липня робили спроби перейти Серет, але були відбиті і мусіли відійти.

28 липня большевики дійшли до Серета на цілій лінії і почали атаки, однак, скрізь були відбиті. 3-тя дивізія відпочивала в резерві, приводила себе до порядку.

29 липня Командир Залізної дивізії наказав дивінженерові заздалегідь перевести розвідку переправ на р. Стрипі, щоб на випадок потреби знати, де вони є, в якому стані. Також від Залізної дивізії післано команду підричників, на прохання Запоріжської дивізії, аби зірвати мости в Чорткові. Для забезпечення лівого крила Армії з північного заходу і півночі Залізна дивізія мусіла вести розвідку кіннотою, щоб

оминути несподіванок, бо не було певности, що поляки не відійдуть несподівано з тієї чи іншої причини, як часто траплялося.

Дивінженер доніс, що переправа є в Бучачі для всіх родів зброї з доброю дорогою до неї. В Жизномирі, Язлівці, Скоморохи є переправи для всіх родів зброї, але до них ведуть погані дороги, особливо для гармат і обозів.

Для виконання наказу Командування Армії, Командир дивізії наказав командирові 3-го кінного полку вислати два міцніші роз'їзди під команду старшин, один на Косів-Вербівець-Могильниця, другий на Косів-Мясківці-Доброполе. Ці роз'їзди в Косові мали одержати інформації в штабі Запоріжської дивізії про ситуацію на фронті і надіслати їх до штабу Залізної дивізії, самі ж мали перейти до с.с. Могильниця-Доброполе. Звідти мали вести розвідку в напрямі на Янів-Хмелівку, щоб виявити, де і які наші чи польські частини розташовані, одержати від них відомості про большевиків і доносити штабові Залізної дивізії в Джурині.

30 липня поляки відійшли з Янова, зв'язок з ними втрачено. З цього могли скористати большевики, перейшовши Серет. Большевики таки скористали і, перейшовши Серет, зайняли позиції на правому березі ріки. Залізній дивізії наказано вислати кінноту в район Ласківці для допомоги полякам відкинути большевиків та зайняти свої попередні позиції до чого все-таки поляки не поспішали.

З огляду на дальше значне зменшення бойового складу бригад Залізної дивізії за час майже безнастанних боїв, Командир дивізії наказав командирам 7-ої і 8-ої бригад звести склад їх 3 куренів до двох з численням 1-й, 2-й, замість 19,20,21-ий і 22, 23, 24-ий. 9-ій бригаді рештки 25, 26, 27-го куренів звести в один збірний курінь. Інші частини залишилися без змін. Командири бригад також мусли перевірити обози і всіх боєздатних забрати до муштрових частин, залишивши в обозах саму необхідну кількість людей.

Від роз'їздів, що їх вислав 3-ій кінний полк одержано донесення, що Янів зайнятий большевиками невідомої сили; Могильниця, Вербівець і Звиняч в українських руках, а Хмелівка у польських. Комполку 3-му кінному наказано тримати роз'їзди там постійно, зорганізувавши їх зміну. Роз'їздам розвідати, які польські частини є на правому крилі польської армії і де їх штаби. На випадок відходу поляків і лівого крила Запоріжської дивізії, роз'їзди, донісши про це командирові полку — відходять до Бучача до полку.

Дивізійний інженер доніс про переправи на Дністрі від гирла р. Стрипи до с. Журавно. Галич і Нижнів мали мости гідні для переправи всіх родів зброї і з добрими дорогами до них. Журавно, Мартинів, Мар'ямпіль — мали порони на 50-60 вояків або 3-4 вози. Кутиська —

порон на один віз, Новосілці і Остро-броди, а також Нижнів, але до цих переправ ведуть погані польові дороги і при переправах кругі береги, що не добре при скорім відході.

На повідомлення Команди 12 польської дивізії, що большевицький прорив у районі Микулинець зліквідовано і польським частинам наказано вернутися на свої попередні позиції, Командир дивізії наказав 8-ій бригаді вислати кінну сотню до с. Ласківці, де вона має зв'язатися з правим крилом поляків, лівим крилом Запорізької дивізії і кінними заставами від 3-го кінного полку і спільно помагати полякам і Запорізькій дивізії відкинути большевиків і зайняти позиції зперед наступу. Донесення від кінноти посилати до штабу дивізії кожних три години. Команда Армії наказала Командирові Залізної дивізії разом із Запорізькою дивізією, під його командою, ліквідувати большевицький прорив у районі Чорткова. Після ліквідації прориву, частини Залізної дивізії мають вернутися на місце свого розташування, Запорізька дивізія мусить тримати фронт. Отже, Залізна дивізія мусіла далі бути "каретою швидкої допомоги" не тільки для своїх, але й для поляків. Хоч наказ говорив про повернення частин дивізії на місце розташування, то це не торкалося кінноти, яка й далі оставалася в цьому районі і мала помагати полякам привернути своє становище. Однак, такі накази треба було частинно міняти, бо Командир Залізної дивізії для ліквідації большевицького прориву викликав 3-ій кінний полк до Джурина, щоб на ранок 31 липня почати наступ, а тим часом вислати кінну розвідку на Чортків з обов'язком посилати що-три години донесення до штабу дивізії.

Для допомоги полякам залишено кінну сотню 8-ої бригади. Командирові Запорізької дивізії запропоновано повідомляти командира Залізної кожних дві години про ситуацію на відтинку його дивізії. В залежності від обставин Командир Залізної буде діяти.

31 липня для 3-ої Залізної дивізії прибуло поповнення в силі 600 чоловік і 350 для Київської дивізії, яких скеровано до штабу Київської дивізії. Начальник штабу Запорізької дивізії повідомив штаб Залізної, що Запорізька дивізія в 5 годині ранку переходить у наступ на цілому своєму відтинку з завданням викинути большевиків за Серет і щоб Залізна дивізія, на випадок потреби, допомгла. Командир 3-го кінного полку доніс, що, згідно з інформаціями штабу Запорізької дивізії, большевики зайняли позиції на правому боці Серета від Чорткова через Богуслав-Слобідку-Могильницю-Ромашівку. Зв'язку з поляками немає, бо вони відійшли невідомо куди. Командир Залізної дивізії наказав 9-ій бригаді бути в поготівлі, щоб на перший наказ могла вирушити на фронт на поміч Запорізькій дивізії. Командир кінної сотні доніс, що поляків немає, хоч вони мали рано також почати наступ, замість того большевики наступають на с. Ласківці, яке сотня буде обороняти.

Передбачаючи більші бої, Командир Залізної дивізії звернувся до Командарма, щоб дивізії доставили набої, особливо до рушниць московського зразку, якими була озброєна більшість дивізії. Набоїв до них на руках у вояків для більшого бою не вистачить. Під вечір кінна сотня 8-ої бригади і частини Запорізької дивізії вибили большевиків із с. Могильниці; також почали наступ польські частини з боку с. Хмелівка і, поширивши свій відтинок, зайняли Могильницю, бо цього села Запорізька дивізія своїми силами не могла б удержати, коли б большевики почали протинаступ. Кінна сотня 8 бригади мусіла відійти до своєї бригади до с. Ласківці, Запорізький кінний полк відведено до Вербовець.

Вибити большевиків із Чорткова Запорізькій дивізії не вдалося, бо большевицькі позиції панували над місцевістю і вони могли обстрілювати кожного, хто тільки показався на передпіллі.

Від 14 липня до 31 втрати дивізії подано такі: забитих старшин 20, козаків 35; ранених: старшин 5, козаків 35, пропавших без вісти дезертирів 28. Безумовно, що втрати були більші, але бригади не подали з тих чи інших причин, — перш усього через пересування з місця на місце в зв'язку з подіями на фронті.

1 серпня Командир 3-го кінного полку доніс, що його стежа нарешті знайшла штаб польської групи полковника Пажуся в с. Брикуля і там довідався, що поляки мали перейти в наступ ще 31 липня, але не зробили цього з невідомих причин. Ці стежі залишаються надалі при штабі цієї групи і про події будуть повідомляти штаб Залізної дивізії. Що поляки не виконали наказу і не перейшли в наступ 31 липня, доніс також Командир 8-ої бригади і що кінна сотня бригади залишається в с. Ласківці. Із Штабу Армії повідомлено, що на нашому фронті появилася нова 3-тя советська дивізія, перенесена, мабуть, із врангелівського фронту. Командирам дивізій наказано вжити всіх заходів, щоб висвітлити, які саме частини цієї дивізії є на нашому фронті. В районі Микулинець виявлено полки 9-ої бригади цієї дивізії, а 8-му бригаду 3-ої дивізії ніби скеровано на фронт Української Армії і складається вона з 22, 24, і 33-го полків силою до 2000 багнетів.

2 серпня кінна сотня 8-ої бригади спільно з польським куренем, який вона прикривала з правого крила, зайняли с. Слобідку Янівську, але задля браку набоїв курінь відійшов до Могильниці; те саме мусіла зробити й кінна сотня, з тим, що на ранок курінь знову піде в наступна Янів. 12-та польська дивізія тримала фронт частинно на р. Серет, частинно на р. Стрипа, бо деякі частини її відійшли туди. Прибулі большевикам поповнення кинено на середину фронту цієї польської дивізії і потиснено його, тому Головна Польська Команда, не маючи своїх резерв, звернулася до Штабу Української Армії про допомогу. В наслідок цього Командирів Залізної дивізії наказано післати 3-ій

кінний полк, який мав би спільно з правим польським крилом і лівим крилом Запоріжської дивізії оперувати в районі Ласківці-Янів-Дарахів. 3-тя Залізна дивізія спільно з Окремою Кінною протинаступом на фронті Залізної дивізії мали допомогти Запоріжській дивізії, що на неї міцно натискали большевики, котрим треба дати рішучий опір чи удар в крило. Як що ж большевики натискатимуть на Київську дивізію, то дати допомогу останній. Завдання 3-ої Залізної дивізії радше зводилось до того, щоб бути в поготівлі і при першій потребі рушити на допомогу тій чи іншій сусідній дивізії. Треба було спільно з Окремою Кінною дивізією тримати таке поготівля, що мабуть було викликане тим, що перед цим всю кінноту Залізної дивізії на вимогу Штабу Армії було вислано на поміч українським чи польським частинам. Дивізія залишилася тільки з піхотою, яка не така швидка і рухлива як кіннота.

Пізно вночі наказано Запоріжській і Залізній дивізіям забрати свою кінноту з лівого крила і тримати її при дивізіях. Це тому, що поляки знову "згинули" з фронту або відійшли назад і немає сенсу кінноту там тримати. Взагалі, в цих днях накази часто були такі, що не можна було їх виконати, бо були або одержані запізно, або на фронті, переважно з вини поляків і поганого телефонного зв'язку, ситуація складалася інакше, як в час видання наказів.

Залізна дивізія, що була ніби в резерві, деякі свої частини піхоти перевела за Стрипу, назад чи близько неї, а вночі з 3 на 4 серпня дано наказ знову перейти Стрипу, зайняти Трибухівці, де чекати дальших наказів. Командарм наказав усій Армії почати наступ, щоб викинути большевиків за Серет. Це мав бути спільний наступ українських і польських сил. Всю кінноту бригад з'єднано з 3-ім кінним полком, якому дано було спеціальне завдання.

4 серпня 3-ій кінний полк доніс, що сс. Паушівка-Полівці-Джурин зайняті большевиками, — згідно зо звітом розвідки висланої раненько. Ці стежі далі наглядають за цими селами. Командир збірного куреня 9-ої бригади доніс, що, за свідченнями селян, большевики наступають із лівого крила дивізії з наміром увійти в її запілля. Наказаний наступ не відбувся; натомість Командир Залізної дивізії наказав своїм частинам перейти знову за Стрипу в район Ковалівка-Григорів, де дивізія стане в армійській резерві; тільки 9-ту бригаду залишено на двірці в Бучачі, доки Запоріжська дивізія займе призначені їй позиції і змінить її.

Групі ген. Удовиченка (І-ша Запоріжська і 3-тя Залізна дивізії), наказано знову на 5 серпня наступ спільно з 12-ою польською дивізією і групою полк. Пажуся, щоб відкинути большевиків за Серет. Для цього Командир групи наказав Запоріжській дивізії зв'язатися з правим крилом поляків і вести наступ своїм лівим крилом, вийти на с. Пилява-Новоставці, правим крилом зайняти Пишківці-Трибухівці, кіннотою дивізії спільно з поляками зайняти Ласківці. 3-ій Залізній дивізії

скупчитись в с. Жизномир, і чекати там наказів у зв'язку з загальним наступом Української Армії 6 серпня і з початковим наступом 5 серпня польських і українських частин.

Кілька годин пізніше було повідомлено Командира групи, що правокрилові частини польської групи Пажуся відійшли на лінію р. Стрипи замість наступати вперед. Наказ про наступ 6 серпня не був відкликаний і дивізіям групи наказано підготуватися, виславши кінноту Запоріжської дивізії на її ліве крило для забезпечення. Кіннота Залізної дивізії залишена в резерві групи.

6 серпня, коли група ген. Удовиченка почала наступ і вже зайняла деякі місцевості, сусідня Київська дивізія, що була праворуч, наступу не починала. Командир групи наказав начальникові штабу 3-ої донести про це Командарму і просити прискорити наступ Київської дивізії, інакше праве крило групи (3-тя Залізна дивізія) буде в небезпеці. Командири бригад почали надсилати донесення і вимоги набоїв до гармат і рушниць, а також прискорення наступу Київської дивізії. Не дивлячись на відступ поляків і невиконання наказу про наступ Київської дивізії, група ген. Удовиченка зайняла ряд місцевостей у завзятих боях. Однак, ці успіхи були короткотривалі, виявилось, що большевики також готовилися до наступу зі свого боку, а тому трималися твердо і затримали свої позиції; крім того, їх кіннота використала відсутність поляків і почала обходити ліве крило групи. В 20-й годині Командарм наказав групі ген. Удовиченка та іншим зайняти позиції по правому березі р. Стрипи і згуртувати резерви тому, що існує можливість большевицького наступу на 7 серпня.

Ген. Удовиченко наказав Запоріжській дивізії зайняти позиції на західньому березі Стрипи; одночасно піхоті Залізної дивізії вернутися в свої райони попереднього розташування; 3-му кінному полкові залишитися в Жизномирі поки Запоріжська дивізія і Київська займуть свої попередні позиції, після чого відійти до с. Швейків. В операціях 6 серпня Залізна дивізія втратила 3 старшин, раненими 4 старшин і 10 козаків.

7 серпня Залізній дивізії наказано зайняти район, а саме: 7-ій бригаді розташуватися в с. Бариш, 8-ій бригаді в с. Озеряни, 9-ій бригаді в с. Вербятин, 3-му кінному полкові в с.с. Бертники-Чехів-Слоб. Долішна. Постачання, обози 2-го порядку на старих місцях, дивізія залишається в армійській резерві. Большевики того дня перейшли Стрипу на відтинку між лівим крилом нашої Армії і правим крилом поляків і кіннотою зайняли с. Бобулинці.

Генерал Удовиченко знову звернувся до Штабу Армії з вимогою дати набоїв, у противному випадку частини дивізії не витримають більшого бою і будуть примушені відходити. Від 6 до 9 серпня Залізна дивізія в боях не була, фронт тримала Запоріжська дивізія. Большевики почали атаки 8 серпня, перейшли у двох місцях Стрипу і почали посува-

тися на захід, тому Залізній дивізії дано наказ бути в поготівлі, щоб вирушити рано 9 серпня на допомогу Запоріжській дивізії. Перша рушила 7-ма бригада, яка за вказівками Командира Запоріжської дивізії зайняла позиції на схід від с. Олеша. В донесенні Командирів Залізної дивізії від 7-ої бригади зазначено, що частини Запоріжської дивізії праворуч і ліворуч відійшли, а бригада на наказ Командира Запоріжської дивізії пішла в наступ, вибила большевиків за Стрипу, повернувши попереднє становище, не маючи зв'язку на обох крилах. Командир Залізної дивізії наказав 8-ій бригаді допомогти Запоріжській дивізії зайняти позиції і змінити 7-му бригаду, яка мала відійти до с. Олеша. Однак большевики, відкинені в одному місці, наступали в іншому, переходили Стрипу, займаючи деякі місцевості, які наші частини мусли відбирати проти наступами. Коли большевики зайняли Переволоку, тоді Командир Залізної дивізії наказав 7-ій бригаді допомогти Запоріжській дивізії вибити большевиків із Переволоки, 8-ій і 9-ій бригадам допомогти Запоріжській дивізії в районі Бучача просунутись до Стрипи. До них додано ще бронепотяг "Кармелюк".

7-ій бригаді наказано, коли б не було зв'язку праворуч і ліворуч до вечора, відійти до с. Озеряни, де в порозумінні з командиром 8-ої бригади виставити на схід сторожову охорону. Командира Запоріжської дивізії повідомлено, що на 10 серпня наказано частинам Залізної дивізії допомогти частинам його дивізії. Польські частини на лівому крилі групи ген. Удовиченка в цих днях участі в боях не брали, відійшовши назад. Шойно 10 серпня в районі Котузова 7-ма бригада з ними встановила зв'язок.

10 серпня большевики, кинувши більші сили, знову зайняли Бучач і Переволоку, обсадивши позиції на горбах на захід цих місцевостей. Тому наказано резерві Армії перейти в проти наступ і відкинути большевиків із зайнятих місцевостей. Командарм дав наказ усім дивізіям почати рішучий наступ всіма силами, щоб ліквідувати большевицький прорив і відкинути їх на східній берег Стрипи. Командир групи ген. Удовиченко наказав Запоріжській дивізії почати наступ, відкинути большевиків за Стрипу, займаючи лінії Переволока-Осівці; другою частиною цієї дивізії наступати на Бучач; 8-ій і 9-ій бригадам Залізної дивізії почати наступ і зайняти с. Нагірянка, відкинувши звідти большевиків, 7-ій бригаді і 3-му кінному полкові бути в Озерянах в резерві групи. Бронепотягові "Кармелюк" наказано співдіяти з частинами, що вестимуть наступ. Большевиків було відкинено за Стрипу і встановлено попереднє становище. Після відкинення большевиків за Стрипу 8-ій бригаді наказано зайняти відтинки від с. Жизномир до с. Переволока, залишаючи в бойовій лінії застави, в Жизномирі кінну заставу, решту бригади згуртувати в резерві. 7-ій бригаді стати в дивізійній резерві, а також і 9-ій.

Запоріжській дивізії змінити 7-му бригаду, котра повинна перейти до с. Вербятин, а 9-та бригада до Озерян. 3-ій кінний полк на попередніх місцях постою. З днем 10 серпня групу ген. Удовиченка розв'язано.

Штаб Армії повідомив всіх Командирів дивізій, що, за відомостями з певних джерел, до Голяндії прибула англійська фльота з кількадесяти пароплавами. Англійські і французькі представники мають провадити переговори, щоб розпочати розмови між поляками і більшовиками.

Під вечір 11 серпня від 8-ої бригади наспіло донесення, що більшовики знову перейшли Стрипу на відтинку Бучач-Жизномир, де відбувається бій, а також чути стрілянину з гармат праворуч. Наступне донесення від 8-ої бригади було, що більшовики зайняли Бучач, але на захід від нього не просунулися, що перечило донесенню штабу Волинської дивізії. 8-ма бригада готується на ранок наступного дня перейти в протинаступ на Бучач, щоб зайняти попередні позиції. Більшовики зі свого боку перейшли в наступ в районі Переволока Переволока-Рукомиш, але силами Залізної дивізії їх відкинено за Стрипу.

Ніч з 12 на 13 серпня на фронті Залізної дивізії минула спокійно. Ситуація на фронті Залізної дивізії залишалася без змін, хоч більшовики в кількох місцях гуртували свої сили і намагалися перейти Стрипу, але без успіху. Одначе, в районі Переволока-Вишнівчик, на відтинку Запоріжської дивізії, більшовики зуміли втриматись на зайнятих позиціях. Вночі з 14 на 15 серпня Командир Залізної дивізії наказав 7-ій бригаді змінити 8-му бригаду, якій наказано після зміни відійти до Вербятини в резерву. Штаб 8-ої бригади 15 серпня повідомив про зміну її 7-ою бригадою і про своє прибуття до Вербятини, а разом із тим і про те, що розвідка бригади донесла, що більшовики в районі Бучача отримали досить значне поповнення мобілізованими — третина з яких галичани. 7-му бригаду, чи властиво передні її частини, більшовики примусили відходити до с. Баріш, а тому штаб бригади просив Командира дивізії дати допомогу. Вислана резерва допомогла більшовиків відбити і відкинути за Стрипу.

Не можучи легко відсунути українські частини з лінії Стрипи, більшовики взялися знову до випробуваного засобу-пропаганди, тож знову через місцевих селян передавали газети, відозви, а то й підходили ближче до наших позицій і закликали до братання, бо й вони не хочуть воювати. Інколи їх слухали мовчки, але часто такі закликачі до братання тікали що-духу, бо у відповідь летіли кулі.

На 16 серпня більшовики не лише затрималися не зважаючи на атаки 7-ої бригади, на своїх позиціях, а ще й самі почали наступ, використавши прогалину між 7-ою бригадою і Волинською дивізією. Бригада, загнувши крила, боронила свої позиції, не здобувши Бучача, хоч їй наспіла з поміччю 9-та бригада, що прикривала праве крило 7-ої і

вела розвідку. Зі штабу Армії повідомили Командира Залізної дивізії, що згідно з відомостями розвідки, большевикам прислані значні підсилення піхотою і 3-ма кінними полками Котовського, отже, треба вести скріплену розвідку і частинам бути напоготові відбити сподівану атаку, коли б її большевики почали.

17 серпня фронт Української Армії переходив від румунського кордону по р. Дністер до гирла р. Стрипи, понад Стрипою до Жизномира. Звідси фронт загинався і йшов на захід від Жизномира до Бучача, на північ по горбах на захід до Переволоки і далі по Стрипі до Вишнівчика. Далше фронт тримали поляки.

Наказом штабу Армії було повідомлено всіх Командирів дивізії, що большевики ведуть наступ на Південний фронт (українські і польські війська), керуючи свій головний удар кіннотою на Топорів-Львів і перейшли р. Буг у районі Буськ-Камінка Струмилова. Українській Армії дано завдання утримати лінію фронту на рр. Дністер-Стрипа, щоб дати можливість полякам зосередити свої сили і відбити большевицький наступ. Більших змін Українській Армії не наказано, крім виконання попередніх завдань, однак, на випадок потреби визначено кожній дивізій шлях відвороту за Дністер чи Золоту Липу. На цих шляхах ближче фронту тримати лише обози I-го порядку, все інше скерувати на Нижнів, чи на захід від р. Золота Липа.

18 серпня на відтинку 3-ої Залізної дивізії згідно з попередніми донесеннями бригад, ніч минула спокійно, ситуація залишилася без змін. Запоріжська дивізія повідомила, що польські війська ліворуч без попередження відійшли в невідомому напрямку, большевики зайняли Гниловоди, а тому дивізія мусіла в тому напрямку загнути своє ліве крило і вислати кінну розвідку, шукаючи поляків і зв'язку з ними, а також для стеження за большевиками, бо вони загрожували ліве крило Запоріжської дивізії і тим самим цілої групи. Ситуація була неясна, а тому Командир Залізної дивізії визначив частинам шляхи відходу на випадок потреби.

Ген. Удовиченкові наказано обняти команду групи, до якої крім Запоріжської і Залізної дивізій додано ще Окрему Кінну дивізію, з тим, що група, виконуючи наказ ч. 0150, буде забезпечувати ліве крило Армії. Ситуація на польському фронті була така, що вслід за цим наказом, видано другий ч.0151, де говорилося вже не про оборону на лінії Дністер-Стрипа, а тільки на лінії р. Дністер від румунського кордону до Миколаєва. Залізній дивізії наказано зосередитися в районі Монастирська-Дубенко-Коростятин-Стара Гута, тримаючи кінноту в Голгочі і лінію охорони Зубрешь-Баріш-Озеряни-Ковалівка-Чехів. Наступним кроком була лінія Усте Зелене-Тростянець-Кремидів-Бишів на день 19 серпня.

Цей наступний крок стримано наказом ч. 0152, тому, що поляки

правдоподібно мали успіхи в районах на схід від Варшави і було можливо, що Українська Армія перейде у наступ,⁴ а тому вона мала залишитись на місці в очікуванні окремого наказу. Командир групи наказав бронепотягам: одному залишитися на місці в Монастирських, а другому відійти до Нижнева-переправи. Також стриматися тим часом від виконання наказу про знищення мостів і переправ, що мало бути переведено по переході українських військ на правий берег Дністра, до окремого розпорядження.

Запорізька дивізія донесла, що большевики в кількох місцях просунулися вперед і обстрілюють позиції дивізії. 7-ма, 8-ма і 9-та бригади одержали наказ Командира дивізії, користаючи з ночі, негайно знятися з позиції і разом із артилерією виладнатися на дорозі Озеряни-Монастирська; 3-му кінному полкові наказано негайно прибути до штабу дивізії, де йому дано завдання прикривати перегруповання дивізії.

19 серпня штаб Армії повідомив усіх Командирів дивізій, що поляки розбили большевиків під Варшавою, взяли біля 20.000 полонених і велику здобич. Штаб Армії сподівається, що і на цьому фронті ситуація поправиться, бо большевики правдоподібно забирають деякі частини з цього фронту, щоби скріпити свої розбиті на півночі. Однак, біля Львова ситуація небезпечна і далі. У Львові були оточені 5,6 і 13-та польські дивізії. З надією, що незабаром Українська Армія піде в протинаступ штаб Армії від'їхав до Станиславова, наказавши дивізіям виконувати наказ ч. 0151. У виконання цього наказу Командир Залізної дивізії наказав 7-ій і 8-ій бригадам з їх артилерією вирушити за маршрутом Вичілки-Яргорів-Озірце-Тростянець-Маріямпіль. Після прибуття до Маріямпольа залишитися в колоні і чекати дальших наказів. 9-ій бригаді в той же час вирушити за маршрутом Задарів-Монастирська-Усте Зелене-Маріямпіль, де також чекати на дальші накази, залишаючись в колоні. 3-му кінному полкові вирушити дві години пізніше після переходу, 8-ої бригади через Вичілки, за маршрутом 7-ої і 8-ої бригад. Командирам бригад залишити на фронті їх бригадні кінні сотні для забезпечення переправ і прикриття відходу. Цим кінним сотням знятися 6 годин пізніше і вирушити до Маріямпольа за маршрутом їх бригад.

Наступним наказом Командира дивізії було наказано бригадам вирушити з Маріямпольа в 7 год. ранку 20 серпня і того ж дня зайняти відтинок фронту від Галича виключно до Журавна включно.

Відступ за Дністер і оборона.

Наказом 3-ій Залізній дивізії на 20 серпня було: 7-ій бригаді перейти до с. Медуха, 8-ій бригаді до с. Блюдники, 9-ій бригаді до с. Переворещь (всі на захід від Галича), через залізничний міст біля Єзуполя, за чергою:

9, 8 і 7 бригади. 3-му кінному полкові 20 серпня вирушити з с. Тростянець в 7 год. до залізничного мосту біля Єзуполя, де чекати наказів. Фронт Залізної дивізії поділено на два бригадних відтинки: 8-ма бригада займала відтинок від Галича включно до р. Сивка виключно. 7-ма бригада від р. Сивка до м. Журавно включно. Ці відтинки в 4 год. рано 20 серпня бригади мусіли зайняти своїми кінними сотнями, які повинні були їх доглядати до часу зайняття піхотою 21 серпня. Для забезпечення переправи біля с. Мартинів (на шляху Калуш-Рогатин) вислати кінну чоту з кулеметом від штабової кінної сотні. Штаб дивізії і шпиталь — м. Єзупіль, обози 2-го порядку — с. Сілець на захід від Єзуполя.

Наказ армії ч. 0154 на 20 серпня повідомляв, що польська літунська розвідка зауважила колону большевицької кінноти силою до 2000 шабел в марші біля ст. Бориничі в напрямку на Миколаїв і колону піхоти до 600 багнетів в марші від Княгиничі на Роздоли. Щоб зупинити большевиків і паралізувати їх рух на Миколаїв-Дрогобич війська Південного фронту починають протинаступ. Українським військам наказано вести акції кіннотою в напрямі на Ходорів, правдоподібно вже зайнятий большевиками, в запілля большевицькій групі, яка вийшла на Миколаїв, а головні сили зосередити на р. Гнила Липа з охороною на Золотій Липі.

3-ій Залізній дивізії наказано перейти в район Ценьків-Павелче-Майдан-Боднарів, зосередившись в армійській резерві. В підлеглість Командирові її віддано бронепотяг (імпровізований) "Чорноморець", також 3-ій Залізній дивізії наказано тримати на ст. Станиславів потяги для швидкої перевозки війська в потрібні місця. Для оборони переправ коли Мартинова через Дністер і біля с. Вістова через р. Лімницю, тримати кінні сотні з кулеметами. Штаб дивізії — Майдан.

Під вечір 19 серпня польський літун зауважив большевицьку кінноту в силі 500 шабел в марші в напрямку Звенигород-Коломия в 20-ти верстах на південний захід від Львова. Частини 6-ої армії і 12-ої дивізії, які мали вдарити в східньому напрямку, спрямовано в напрямку на Бібрку. Комдивам Залізної і Окремої Кінної, тому, що можливо треба буде жжити кінноту, якщо большевики будуть посуватись у напрямку Стрий-Болехів, наказано 3-му кінному полкові Залізної дивізії негайно зайняти Майдан і висунути передні сторожі до Войнилова і Підгірки на схід від Калуша, і до с. Попова 20 верст на південний захід від Калуша. Цим сторожам вести розвідку на захід, а Войнилівським крім того тримати зв'язок із Окремою Кінною дивізією. Завданням Залізної і Окремої Кінної дивізій залишається, як сказано вище, згідно наказу ч. 0154. Комбригу 9-ої наказано негайно виставити кінну заставу з кулеметом на переправі (залізничній і шосовій) біля с. Вістова. Бригаді залишатися в с. Бринь до окремого наказу. Обози 2-го порядку і управління постачання наказано перевести до с. Пасічна (біля

Станиславова). 7-ій бригаді з артилерією перейти до с. Ямниця і зайняти його західню частину; туди ж перейти 8-ій бригаді і зайняти східню частину, розмежовуючою лінією між бригадами — залізниця. 9-ій бригаді наказано перейти, без артилерії, до с. Павелче, знявши заставу біля с. Вістова. 3-му кінному полкові перейти до с. Майдан і виставити передні сторожові застави з кулеметами у Войнилові — першу, в Підгірках — другу і в Топольську — третю. Топольсько в 20 верстах на південний захід від Калуша. Завдання застав: розвідка на захід від себе і забезпечення переправ, а заставі у Войнилові, крім того, тримати зв'язок з ОКД. Гайсинсько-брацлавській бригаді (повстанська от. Волиня приділена до Залізної дивізії), перейти до с. Угринів Горішній. Штабові Залізної дивізії і шпиталеві перейти до Угринова Долішнього. Рух частин почати негайно по одержанні наказу.

Із штабу Армії повідомлено Командира Залізної дивізії, що польські літуні зауважили большевицьку кінноту силою до 1000 шабель з великим обозом, яка рухалася з Жидачева на Журавно, тому дивізія мусить бути в поготові, збільшивши розвідку і виставивши зв'язкові чати у Вікторів для зв'язку з Запорізькою дивізією, і звідти посилати зв'язкових кожних дві години. Кінній дивізії наказано зосередитися до ранку 21 серпня в районі Мартинів-Сивка-Мониківці і вести розвідку на Войнилів-Журавно. Командира 3-го кінного полку повідомлено, що за відомостями Окремої Кінної дивізії, 8-ма кінна большевицька дивізія переправилася через Дністер біля Жидачева і зайняла Журавно.

21 серпня Командир Залізної дивізії наказав Командирові 3-го кінного полку, в додаток до виставлених застав у Войнилів-Підгірках і Топольську, виставити ще застави в Доплатів і Новиця, щоби перехопити всі переправи, які могли би використати большевики. Особливо звертати пильну увагу на район Калуша. Командирові 7-ої бригади наказано встановити зв'язковий пункт в с. Вікторів для зв'язку з Запорізькою дивізією і всі відомості від неї негайно надсилати до штабу Залізної дивізії. Обозам 2-го порядку 7-ої бригади наказано перейти з Угринова Долішнього до Павелча, де злучитися з загальною колоною обозів 2-го порядку дивізії. Завдяки тому, що 7-ма бригада не мала можливості встановити кінний зв'язок (за браком кінноти), виставити зв'язковий пункт наказано 8-ій бригаді, стягнувши свою кінну сотню до бригади. Командирові 3-го кінного полку наказано по зміні застав Окремою Кінною дивізією, зняти заставу у Войнилові. На застави призначати приблизно по 10 кінних з кулеметом на кожен заставу. Пункт зв'язку з Окремою Кінною дивізією встановити в с. Комарів. Донесення присилати до штабу дивізії тричі на добу до 8-ої, 14-ої і 20 год. Майже від всіх частин піших і кінних до Командира дивізії приходили донесення про надзвичайну втому людей і коней з проханням, якщо можливо, дати хоч добу-дві відпочинку.

22 серпня Залізній дивізії наказано перейти в район біля 15 верст на південь від Станиславова за такою чергою: вирушивши в 5 год. ранку 7-ій бригаді перейти до с. Хомяки, 8-ій бригаді до с. Братківці, 9-ій бригаді до с. Ляцькі Шляхецькі і зайняти північну частину, а Гайсинсько-брацлавській — південну частину того ж села. Артилерія має переходити зі своїми бригадами. 3-му кінному полкові 23 серпня перейти до с. Радча, 24 серпня до с. Тисьменичани, залишивши застави полку на призначених попередньо місцях до 12 год. 23 серпня. Після чого вони можуть бути зняті. Штаб дивізії, шпиталь, телеграфна і інженерна сотні перейти до с. Камінка. Обози 2-го порядку і управління постачання-до с. Виноград, база постачання на ст. Отинія.

Наказом Армії ч. 0155 3-ій Залізній дивізії наказано 23 серпня зосередитися на нічліг в с. Опришивці, а 24 серпня до 12 год. зосередитися в районі Тисьменичани-Братківці-Камінка. Лінію охорони зайняти по течії р. Бистриці Солотвинської. Розвідку вести в секторі Калуш-Тисьмениця-Перегінсько. Штаб дивізії Опришивці, а 24-го серпня — Камінка. Шляхи запілля для Залізної дивізії Тисьменичани-Виноград-Майдан. Перехід всім частинам через Станиславів суворо заборонений.

23 серпня Залізна дивізія скупчилася в призначеному районі. Командирам бригад і окремих частин наказано подбати за безпосередню охорону в їх районах. Командирові 7-ої бригади наказано для забезпечення важливіших переправ через Бистрицю Солотвинську на світанку 24 серпня виставити передні сторожові застави з кулеметами в с. с. Лісець-Пісець-Невочин і Богородчани-Гринівка-Плоївка та Ляхівці-Садова-Хмелівка-Росільна. Донесення від кінного полку тричі на добу як попередньо.

Із штабу Армії надіслано Командирові Залізної дивізії, як і всім іншим Комдивам, інструкцію-звіт Польської Головної Команди, де говорилося про розбиття большевицьких військ під Варшавою, про десятки тисяч полонених, величезну здобич тощо, а також про становище на цілому фронті. Про присутність на Південному Фронті українських військ не згадувалось, чи можливо так був цей звіт-інструкція перекладений. (Переклади з польського майже в усіх випадках були недокладні, погані. І. Т.).

24 серпня полковник Базільський доніс, що його Збірна запасова дивізія, яка складається з двох бригад по 200 багнетів, тримає позиції від Буковини до с. Незвиська та просить вказівок де і що має робити як частина приділена до групи ген. Удовиченка. Виглядало, що у відповідь Командирам вже існуючих дивізій на їхнє прохання про поповнення було створено нову дивізію-запасову. Штаб Залізної дивізії оголосив уривок із наказу Армії ч. 0145 з 12 серпня, де Командир дякував старшинам і козакам Запоріжської, Волинської і 3-ої Залізної дивізій за стійкість і відвагу у боях 9 і 10 серпня на р. Стрипі, чим було

унеможливлено більшовикам перейти Стрипу і вести наступ даліше на захід. Зокрема, відзначено в цьому наказі 3-ій кінний полк Залізної дивізії і його командира сотника Фролова, Командира 3-ої гарматної бригади полк. Чижевського та інших з Запоріжської і Волинської дивізій.

Наказом ч. 0156 з 24 серпня у зв'язку з тим, що більшовиків розбито під Варшавою і відступом від Львова кінноти Буденного та групи Якіра, Командарм наказав Армії УНР перейти в наступ з метою знищити більшовицькі сили на її фронті. Середній групі ген. Удовиченка в складі 3-ої Залізної, Київської і Збірної запасової дивізій наказано до 20 години 25 серпня і Київській дивізії, після зміни її Запоріжською, зосередитися в с. Клубівці, як і решті дивізій. Підготувати все потрібне до переправи, щоб на світанку 26 серпня почати переправу і далішні операції з метою зайняти Монастириська і, Залізною дивізією, район Устя Зелене. Залізній дивізії вжити потяги для зосередження на вихідному пункті в Нижневі.

25 серпня Командир Залізної дивізії наказав частинам зосередитися в районі Братишів-Олешів на захід від переправи в Нижневі. Щоб облегшити марш, всю піхоту скерувати до 10 год. на ст. Братківці, де вона має чекати потягу, яким її перевезуть на ст. Олешів. Кулеметні тачанки, артилерія, кіннота бригад і обози 1-го порядку стати в одну колону і посуватися через Тисьменицю до Острині, де, з'їхавши з шосе, розташуватися і чекати наказів. 3-му інженерному куреню негайно вирушити до переправи в Нижневі, де під керуванням дивінженера полк. Харченка зробити розвідку переправ і приготуватися до самої переправи до світанку 26 серпня. 3-му кінному полкові перейти до с. Остриня. По прибутті піхоти потягом, розташувати 7 і 8-му бригаду в с. Братишів, 9-ту і Гайсинсько-брацлавську бригади в с. Олешів, а з ними штаб дивізії, який займе південно-західну частину села. Обозам 2-го порядку, завчасно поповнившись як можна більше з інтендантської бази, перейти до с. Палагічі; туди ж перейти управлінням постачання. Бази постачання залишаються на ст. Отинія.

Наказаний наступ 26 серпня з вини несвоєчасного подання для війська потягів, спізнення з підвезенням муніції для гармат і рушниць, Командарм відложив на 24 години. Були втомлені переходами не тільки вояки, але й коні, і не всі дивізії цілком закінчили зосередження своїх частин, а через дощі вода в Дністрі піднялася і не можна було використати бродів. Деякі дивізії були ще в марші до призначених місць переправи.

26 серпня Командир середньої групи видав наказ: Київській дивізії перейти до с. Братишів. Одній бригаді Збірної дивізії перейти до м. Нижнів і зайняти його північно-східню частину; 2-ій бригаді цієї дивізії розташуватися за рішенням командира Збірної, звідки буде зручніше переправитися; 7-ій бригаді перейти в середню частину Нижнева; 8-ій бригаді в південно-східню частину і 9-ій бригаді північно-західню

частину. Частину міста, яку обстрілюють большевики з гармат, не займати, а командирам частин наказати своїм людям, аби не показувалися на відкритих місцях, де їх можуть зауважити большевики. Штаб групи і Залізної дивізії перейти в південну частину міста. Командирові гарматної бригади поставити гармати на позиції. Командирам всіх бригад зголоситися до Командира групи в 12 год. 26 серпня. Рух частин почати негайно по одержанні наказу і 3-му кінному полкові до вечора 26 серпня перейти до с. Антонівка, де розташуватися в порозумінні з командиром Гайсинсько-брацлавської бригади. Командир групи коло півдня видав наказ групі, в якому подавалося порядок переправи згідно з яким частини мають переправлятися через Дністер і дальші завдання після переправи. Наступ мав початися в 2 години по півночі 27 серпня по залізничному мості через Дністер в Нижневі, за чергою: I курінь 7-ої бригади, I курінь 8-ої бригади, I курінь Збірної дивізії всі з кулеметами. Слідом за ними в такій же черзі наступні курені. Після переправи, на лівім березі Дністра, першими куренями 7-ої і 8-ої бригад зайняти позиції в районі Домброва (I-а фаза). Першому куреневі Збірної дивізії зайняти позиції 3 версти на північний схід від Нижнева, а куреням 7-ої і 8-ої бригад зайняти позиції в районі Добромишль 4 версти на північ від Нижнева; куреню Київської дивізії зайняти позиції між Добромишль і Бобрівники (2-га фаза).

В дальшому наступі частинам зайняти позиції: Збірній дивізії в районі Новосілка Коропецька-Пужники, 8-ій бригаді в районі Заліся-Дубенко, 7-ій бригаді на висотах біля Коростятин і Київській дивізії в районі Задарів-Межигір'я. Зв'язок з сусідами тримати ліворуч: Збірній дивізії мати зв'язковий пункт в с. Соколів. Для зв'язку зі Штабом групи вести телефонну лінію від залізничної будки в північній околиці Нижнева. 3-ій кінний полк і Гайсинсько-брацлавська бригада залишаються в резерві групи. Донесення надсилати до Штабу групи щотри години і коли досягнеться вказані позиції. На випадок поспуття телефону, донесення надсилати кінними зв'язковими.

Штаб групи — будинок священика в Нижневі. Командир групи буде на обсерваційному пункті, на висоті півтори версти на південний захід від залізничного мосту. Шпиталь при Штабі групи.

12-та польська дивізія під зосередженим наступом большевиків відступила від Перемишлян, замість йти вперед, а тому Командарм наказав групі ген. Удовиченка, після переправи забезпечити себе в районі Коропець-Коростятин-Устя Зелене, ведучи скріплену розвідку у вказаних наказом ч. 0158 напрямках і шукати зв'язку з правою групою в Соколові. Наступ групи почався згідно з наказом і частини групи, перейшовши через Дністер, посувалися вперед, займаючи визначені позиції; а тому, що большевики відходили, то йшли дальше за ними, не чекаючи нових наказів, а тільки посилаючи донесення, щоб було відомо де вони є.

Але інші групи і дивізії або цілком не перейшли Дністра, або як і перейшли, то далеко від нього не посунулися. В 10 год. Командарм наказав групі ген. Удовиченка перегрупуватись так, щоб мати більші резерви на випадок протинаступу большевиків і щоб відтягнути від групи Київську дивізію. В цей час лінія фронту групи переходила: висоти на великому шляху Коропець-фільв. — Вербка-висота 368 -Бобрівник-Новосілка. Большевики відступали частинно на Задарів, частинно на Устя Зелене, кидаючи зброю. Наступ тривав далі, а кіннота Залізної дивізії була кинена в запілля большевикам в напрямку на Коростятин-Баранів, куди вже також підходили стежі 7-ої бригади.

Згідно з донесеннями частин, всі йшли вперед, але не було зв'язку, перш за все з Київською дивізією, яка видно, одержавши наказ про відтягнення з групи ген. Удовиченка, далі не посувалася. Кінна сотня 7-ої бригади, переслідуючи відступаючих большевиків, вдерлася до Монастириськ, де захопила 46 возів військового майна, рушниці, набої до гармат, ручні гранати тощо, а також 7 полонених большевиків, рахуючи всіх разом взятих того дня частинами групи 35. Свої втрати командири частин подали такі: за час від 7 до 27 серпня забитими: старшин 3 (поруч. Дубельський, Каюрський і хор. Лимоненко), козаків 3. Раненими старшин 4, козаків 10, обмежуючись до означення втрат "незначні", без подання числа і поділу старшин, козаків. Отже, можна припускати втрати за той же час дещо вищі.

За день 27 серпня до 18 години частини Залізної дивізії успіли осягнути: дивізії ліворуч Залізної, деякі, перейшовши Дністер, зайняли позиції безпосередньо коло Дністра, інші були ще на правому березі, бо не були готові переправи чи щось іншого перешкоджало. Большевики були на лінії Галич-Маріямпіль, зокрема 8-ма кінна дивізія. Командарм наказав групі ген. Удовиченка затриматися на осягненій лінії, тримаючи її силами необхідними для нагляду, решту скупчити в резерві на випадок большевицького протинаступу.

Для цього Командир групи наказав 7-ій і 8-ій бригадам Залізної дивізії і 1-ій бригаді Збірної залишитися на зайнятих позиціях, тримаючи в передній лінії лише сторожові застави, решту сил скупчити в бригадній резерві. 9-ій і Гайсинсько-брацлавській бригадам наказано далі залишитися в резерві групи в Нижневі, займаючи його східню частину. 3-му кінному полкові вести інтенсивну розвідку, а зранку 28 серпня перейти до с. Комарівка і стати в резерві групи.

28 серпня від 8-ої бригади надіслано донесення, що большевики почали наступ, підвівши скріплення. Від командира кінного полку, розвідка донесла, що з Монастирськ большевики втікають на Бучач. Їх частини, втратили зв'язок між собою, відступають окремими групами, а тому він просив дозволу Командира групи, разом із бронепотягом зайняти Монастирська і зайнятися вилловлюванням

большевиків. Замість прошеного дозволу, командирові полку наказано залишатись в Комарівці, вислати роз'їзди в північно-східньому напрямку, а головними силами з одержанням наказу вирушити в напрямі на Підгайці з метою перевести випад у большевицьке запілля і викликати паніку в їх розташуванні. По виконанні завдання вернутися того ж дня до Комарівки. Піші частини групи в деяких місцях були відтиснені большевиками назад, які з прибуттям резервів почали протинаступ. Тому Командир групи наказав 9-ій бригаді і кінноті Гайсинсько-брацлавській бути в поготівлі і з одержанням наказу, вирушити в допомогу 8-ій бригаді в напрямку фільварку Вербка. В поміч 7-ій бригаді вислано бронепотяг "Чорноморець". Большевики зо свіжими резервами одержали наказ відкинути українські частини назад за Дністер, але мусіли обмежитися тільки незначним успіхом.

На 29 серпня наказано, щоб не допустити большевиків узяти ініціативу в свої руки, частинам групи перейти в наступ і розбити большевиків. 7-ій бригаді в 3-ій год. ранку почати наступ і зайняти лінію Велеснів-Шкільна Гута, по шосі в напрямку Монастириська залишити заслону, якій з бронепотягом вести наступ на ст. Коростятин. 8-ій бригаді залишитися в резерві в с. Добромисьль, 9-ій бригаді разом із Гайсинсько-брацлавською в 3 год. ранку почати наступ на с. Пужники і зайняти його. 1-ій бригаді Збірної дивізії вести наступ в 3 год. ранку на Новосілку Коропецьку, а 2-ій бригаді тієї ж дивізії оволодіти Коропцем. 3-му кінному полкові, який до вечора 28 серпня знаходився в запіллі большевиків, ударити з боку Монастириськ. Командантові інженерного куреня до 3 год. ранку вислати до залізничного мосту біля Нижнева інженерну сотню зі знаряддям і матеріялами для направи мосту на випадок пошкодження його большевицькою артилерією.

29 серпня наказом Армії ч. 0160 повідомлялося, що большевики декілька разів намагалися стримати наступ українських військ протинаступами і в деяких місцях мали частинний успіх. За відомостями від селян 28 серпня у запіллі большевиків у районі Монастириська-Бучач, була якась кіннота, яка наробила паніки між большевиками, чим можна пояснити їх пасивність 29 серпня. Наступ большевиків проти 6-ї польської армії стримано. Кінна армія Буденного була десь в районі Грубешова-Люблина. Українській Армії наказано зранку 30 серпня почати перегрупування, коли потрібно, з боєм.

Групі ген. Удовиченка (Запоріжська, Залізна і Київська дивізії) зосередитися: 3-ій Залізній дивізії в районі Карпова-Товстобаби, маючи в с. Вичілки відділ з кулеметами і гарматою для зв'язку з правою групою.; Київській дивізії в районі Боків-Шумляни і Запоріжській дивізії в районі Яблонів-Слобода. Завдання групи стримати можливий відворот большевиків і знищити їх. Розвідку вести на Підгайці-Козова-Бартники-Рогатин-Бурштин. Залізницю в районі Липиці-Підшумляни тимчасово

пошкодити проти большевицьких бронепотягів. Штаб групи — Красіїв.

На ранок, 29 серпня, в 3 год. частини Залізної дивізії на відтинку фільв. Вербка-залізниця, перейшли в наступ в напрямку Пужники-Велеснів-Шкільна Гута-Коростятин. Большевики незначними відділами відходили на північний схід і північ. Штаб Залізної дивізії одержав донесення від 8-ої бригади за день 28 серпня, а також про те, що большевики кіннотою і піхотою почали наступ на частини бригади біля с. Заліся і Велеснів. Кілька разів большевикам удавалося переходити р. Коропечь на її західній берег, але кожний раз їх було відкинено назад і вкінці вони перестали атакувати. Однак спокій тривав недовго. Большевики перекинули кінноту в район с. Дубенко, вона зайняла Шкільну Гуту і атакувала піхоту 9-ої бригади з запілля, а своєю піхотою в той же час повели наступ з фронту, затримавши підкріплення з Бариш-Пужники. Щоб рятувати ситуацію кинено в атаку кінну сотню бригади. Кіннота большевицька втікла, але піхота прийняла на себе атаку кінної сотні. Бій біля фільв. Вербка подаємо з опису учасника атаки кінної сотні, який дає ясніший образ цього бою, ніж офіційне донесення.

"Стрілянина перед нами на гває. Чути густий рушничний вогонь і кулеметні черги. Вже ворожі кулі свистять і дзижчать, відбившись рикошетом від дерев по цілій лінії нашої лави. За кілька хвилин бачу, як один козак моєї чоти, поспішає до мене з окривавленим вухом. Зголошує поранення і просить дозволу від'їхати з лави. Даю наказ їхати до села, де знаходиться наш обоз, до лікаря. Стає трохи спокійніше, стрілянина не втихає, але кулі не летять у наш бік. Нараз бачу, як один із кулеметів, передній зправа, стріляє по ворожій піхоті, яка показала на перевалі. Їздовий стоїть перед кіньми, тримаючи їх за вуздечки, аби не нервувалися. Раптом із лісу, праворуч них вискакує група червоних, біжать до тачанки з рушницями "до штурму, на багнети".

Командую "чота за мною руш!" Вискакуємо з лісу і бачимо як один із червоних "випадом вперед" проколює спину хорун. Хиляка, який стріляє з кулемета. Рубаємо тих, що були біля тачанки; глянув ліворуч і бачу, що вся наша сотня жене в атаку, але наша чота трохи уступом зпереду.

Страшенна пальба ворожої піхоти, ми женемо вже близько до них. Хлопці кричать "кидай рушницю"! Матюкаючи, частина їх падає на землю в старі окопи, інші творять "їжаки", збиваючись в чотири-кутники. Наші козаки зі списами наскакують на них, а ті що з шаблями рубають і частина стріляє з рушниць, вклавши шаблі в піхви. Праворуч мене падає з коня козак Єрмолаїв, ліворуч козак Панченко впав на шию коня і далі їде поранений (куля трапила в спину). Це стріляють ззаду ті, що попадали кинувши рушницю. Наші козаки наскакують на ворожих вояків, які відбиваються рушницями за всіма правилами оборони багнетом. В ногу поранений козак Губин. Проскакуємо першу лаву, а

друга біжить назад під захист саду і фільварку. Що робиться ліворуч не бачу, лише коли повернули назад, тоді побачив, що сотник Гамза без коня стоїть на землі і відмахується шаблею, його кінь забитий. Підхопив його на свого коня прапорonosець. Наші тачанки обстрілюють другу лаву большевиків, яка вже зайняла становища за загорожею саду і стріляє по нас. Забираємо тяжко поранених і забитих своїх на тачанки. Нікого з наших не залишено на полі бою, лежать тільки червоні. Стріли стихають, лише в лісі чути постріли, це наша піхота відходячи лісом, відстрілюється. Червоні видно затрималися для впорядкування своєї частини та помочі раненим.

Большевики мали більші втрати, тільки зарубаних було більше 30, а до того кількох зарубали наші козаки за стріли ззаду, коли ми сходили з поля бою. Хтось із козаків забрав у большевика "сидора" (наплечник), в якому я знайшов щоденник, із якого було видно, що ця піхота були "курсанти" зі школи "червоних командирів". Отже, не дивно, що вони були стійкими та добре вишколеними і не піддавалися паніці, як звичайна большевицька піхота того часу". (М. Отрешко-Арський. Окремий загін ім. Кошового І. Сірка).

8-ма бригада втратила в цьому бою: забитих 6 (в тому числі хорун. Хиляк помер від ран), ранених 26, пропавших без вісти 28 козаків. Деяке число з пропавших без вісти, мабуть, було між раненими й забитими, яких не було можливості винести з поля бою. Забито 18 коней, ранено 2. Втрачено 5 важких кулеметів і 4 легких.

В районі Пужники 9-та й Гайсинсько-брацлавська бригади посувалися поволі вперед; 1-ша бригада Збірної дивізії теж повільно, з боєм йшла вперед, щоби допомогти 2-ій бригаді тієї ж дивізії зайняти Коропець і забезпечити своє праве крило.

Командир 3-го кінного полку надіслав донесення про свій рейд в запілля большевиків. Згідно з наказом Командира дивізії, полк перейшов за маршрутом Вичилки-Ізабелла-Нова Гута-Швейків до Вербова, де були большевицькі частини й обози. Большевики розбіглися, побачивши кінноту. В цьому селі полк взяв канцелярію польового постачання і продовольчого комітету 41-ої дивізії і декільк возів 368 полку з різним майном. При повороті до Коростятина, полк натрапив на засідку 365 полку. Большевики перепустили авангардну півсотню, а потім зблизька почали її острілювати. Кулемети полку розігнали большевиків, які розбіглися, але засіли в недалекому лісі. Коли полк переходив біля лісу, тоді большевики знову почали обстріл. Командир полку спішив частину своїх кіннотників, які пішли в атаку на ліс. Большевики в лісі розбіглися. Наступного ранку полк вернувся на місце свого розташування до с. Комарівка.

Большевики на відтинку групи підводили все нові поповнення і атакували частини групи хоч і не дуже успішно, тому Командир групи

видав наказ частинам: Збірній дивізії зайняти лінію с. Порхова включно — фільвар. Лісничівка включно і встановити зв'язок із Волинською дивізією на Сновидів; 9-ій і Гайсинсько-брацлавській бригадам зайняти лінію фільвар. Лісничівка включно — Дубенко виключно. Штаб бригади с. Пужники; 7-ій бригаді зайняти лінію фронту Дубенко включно — Монастирська включно. Штаб бригади ст. Коростятин. Бронепотягам "Запоріжечь" і "Кармелюк", тримаючи зв'язок з 7-ою бригадою і чергуючись між собою, забезпечувати 7-му бригаду зліва між ст. Коростятин Монастирська і даліше вперед. 8-ій бригаді залишитися в резерві групи і стати в с. Добромишль. 3-му кінному полкові стати в с. Комарівка і, залишаючись в резерві групи, вести безперервну розвідку на Голгоче і Товстобаби, маючи на увазі, що в с. Горожанка мають бути частини Київської дивізії. В с. Добромишль встановити зв'язковий пункт від Штабу групи, куди за деякий час прибуде Командир групи.

По завятих боях і переході зрук до рук с. Пужники нашими частинами таки втримано, занято Новосілки Коропецькі і Коропець. Ген. Удовиченко в донесенні Штабу Армії повідомляв, що Залізна дивізія може виконати дане їй завдання тільки тоді, коли її буде змінено частинами Правої групи на тих позиціях, які займає тепер.

30 серпня 9-та бригада донесла, що большевики переважуючими силами кінноти і піхоти відбили наступ 9-ої і Гайсинсько-брацлавської бригад та зайняли Лісничівку і Пужники. Почати протинаступ неможливо з огляду на перевтому людей і коней. 7-ма бригада трималася ще добре, а навіть вела наступ далі. Командирові 8-ої бригади полк. Бурківському наказав Командир дивізії взяти команду відтинку 8-ої, 9-ої і Гайсинсько-брацлавської бригад, від Лісничівки до Заліся і обороняти цей відтинок. Командир групи оголосив накази Командарма, в яких він дякував 8-ій кінній сотні за бій під Вербкою, а 3-му кінному полкові за рейд у запілля большевиків. Большевики уперто намагалися збити частини групи з позицій, але без успіху, бо їх атаки частини групи відбивали. В деяких місцях большевицькі частини були розбиті і здеморалізовані, кидали обози і зброю та вдень ховалися в лісах, а ніччю місцеві мешканці переводили їх глухими дорогами в напрямку Березан, де большевицькі частини ще трималися. Розвідка 8-ої бригади, вислана на розшуки наших убитих в районі Велеснів—Шкільна Гута. від селян виявила, що большевики скупчені були там в числі до 600 багнетів. Селянам наказали збирати на полях убитих і на місці закопувати. Закопано біля 20 трупів, а порубаних шаблями, але ще живих, зібрано 45. Розвідка знайшла ще десять трупів не закопаних, між якими були китайці. Большевики не тільки мали значні втрати в цьому районі, але й на переправі біля Заліся, де 8-ма бригада взяла їх під кулеметний вогонь. На лінії фронту між лівим крилом 9-ої бригади і правим крилом 7-ої бригади витворився розрив, який піхотою ніяк не

можна було зайняти, тому Командир дивізії дав наказ 3-му кінному полкові, однією сотнею з кулеметами взяти цей розрив під нагляд, а також шлях Вербка-Шкільна Гута. Зайнявши лінію охорони сотні мають зв'язатися з крилами обох бригад і між своїми стежами по фронті. Всі донесення командирові сотні пересилати командирам бригад, як начальникам відтинків.

31 серпня Командир групи дав інформації Київській дивізії (знову прилученій до групи), що лінія фронту групи переходить на схід від Коропця — висотами при дорозі Коропець-Вербка — висотами на захід від с. Велеснів — на північ Шкільної Гути до Підвичілки, за володіння яким іде бій. Волинська і Херсонська дивізії (Права група) з наказу Командарма перейдуть в район Нижнева не швидше 1 вересня. Тільки тоді Залізна дивізія буде змінена на її теперішньому відтинку згаданими дивізіями і скупиться в районі Старі і Нові Кінчаки.

Київська дивізія мала залишатися в зайнятому нею районі і вести енергійну розвідку на схід і північ. На відтинку Залізної дивізії, крім безуспішних спроб большевиків наступати на відтинку Велеснів, Дубенко і в районі Коропця, було досить спокійно також вночі. Від 29 до 31 серпня дивізія мала втрати: убитими старшин 1, козаків 6, коней 9. Раненими старшин 3, козаків 18, коней 13.

1 вересня, крім звичайної стрілянини і незначних сутичок на відтинку Залізної дивізії, більших дій не було. Командир групи дав наказ зняти 2-гу бригаду Збірної дивізії з позиції і відвести її до резерви до сіл Ямна-Дуброва. 1-шу бригаду Збірної дивізії залишити на позиції; артилерію всіх бригад відвести ближче переправи біля Нижнева. Групі ген. Удовиченка Командарм наказав, у зв'язку зі сподіваним большевицьким наступом, міцно тримати оборону лінії Коропець-Коростятин, околиці Лазарівки і при першій змозі протинаступами тиснути большевиків на Лазарівку-Задарів-Кінчаки. Групі цій підпорядковано бронепотяги "Кармелюк" і "Запорожець", з наказом до 3 години ранку 2 вересня бути на лінії Коропець-Коростятин.

2-го вересня в оперативному звіті групи ген. Удовиченка подається, що частини групи займають пляцдарм на лівому березі Дністра на схід від Нижнева; артилерія групи відведена на правий берег Дністра, обози 1-го порядку відійшли з Нижнева до Антонівки. Частини дивізії перевтомлені до неможливості, а зміни не було, бо група ген. Загородського (права), яка мала змінити групу ген. Удовиченка, все ще не дійшла до Нижнева. Деякі частини доносили, що їх застави зникають невідомо куди, здалека побачивши большевиків чи й без того. Тому, щоб люди могли триматися, потрібен відпочинок хоч на одну добу.

Штаб Армії повідомив ген. Удовиченка, що зміна підходить вже до Нижнева, а тому він дав наказ Залізній дивізії, що після зміни і переправи на правий берег Дністра частини мають перейти і зайняти

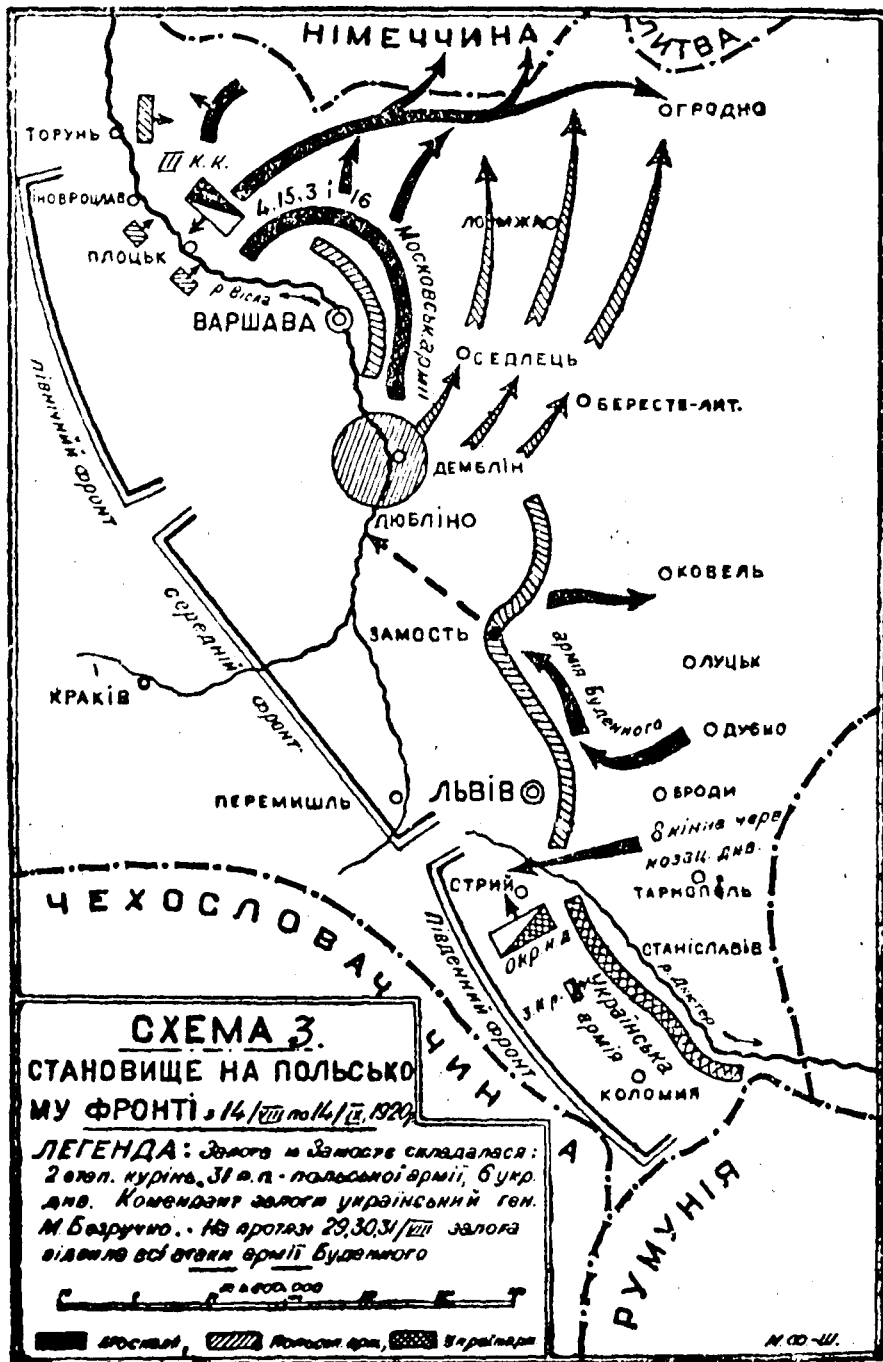
райони: 7-ій бригаді зайняти північно-західню частину с. Братишів, 8-ій бригаді південну частину, 9-ій і Гайсинсько-брацлавській бригадам північну частину того ж села. Збірній дивізії зайняти східню частину Нижнева, а також виставити заставу на лівому березі Дністра, змінивши застави 7-ої і 8-ої бригад. Збірній дивізії дано завдання боронити залізничний міст біля Нижнева. Батареям 3-ої дивізії наказано стати на позиції в районі Братишів-фільв. "На Стражниці". Людям і коням дати повний відпочинок. Розташування частин 3-ої дивізії доручено комбригади 8-ої полковникові Бурківському.

На 3 вересня частинам групи ген. Удовиченка наказано ранком перейти і розташуватися: 7-ій бригаді в північній околиці с. Палагичі, 8-ій бригаді в південній, 9-ій і Гайсинсько-брацлавській в середній частині того ж села. Докладний поділ цього села між частинами переведе полковник Бурківський. Обози 1-го і 2-го порядку при своїх частинах, безпосередня охорона за розпорядженням полк. Бурківського. 3-му кінному полкові стати в с. Остриня, штаб групи і Залізної дивізії в осередній і східній частині с. Клубівці. Збірній дивізії стати в м. Товмач і селах близько цього містечка.

І так 3-та Залізна дивізія, нарешті, дочекалася, довго очікуваної і заслуженої зміни, але відпочинок не був цілковитий, бо не були зовсім вистарчальні наші сили. Ставши в нових місцях призначення на відпочинок, кіннота Залізної дивізії одержала наказ вислати одну кінну сотню з кулеметами до с. Милівці, де витворилася порожнеча між Волинською і Київською дивізіями, яку не було ким заповнити. Цій сотні наказано тримати зв'язок між обома дивізіями праворуч і ліворуч, наглядати за відтинком між селами Буківці і Довге, донесення посылати через штаб 3-ої Залізної дивізії в 7 і 16 год.

Командирові Залізної дивізії, з обов'язком повідомлення Збірної дивізії, передано зі Штабу Армії, що старшини і козаки-галичани з Запоріжської дивізії в числі 20 чоловік на 18 військових возах і конях, втікли в гори (Карпати), як це сталося раніше в Херсонській дивізії, з метою перейти до Чехії. Щоб оминати надалі таких випадків, Командарм наказав негайно розפורшити команди, які складаються з галичан або де їх відсоток був значний, між іншими частинами і взагалі слідкувати за ними.

5 вересня зі Штабу Армії повідомлено частини, що, за польськими джерелами, большевики відходять із лінії фронту Дубно-Луцьк. Кінну армію Буденного розгромила армія ген. Сікорського, рештки армії Буденного втікають за р. Буг. Небезпека для Львова минула. Большевики погодилися на перенесення переговорів із поляками до м. Риги. За німецькими повідомленнями большевики перемагають Врангеля. Большевики також відтиснули частини 1-ої польської кінної бригади, займаючи Княгиничі-Семиківці і обстрілювали Галич із гармат.

Окремій Кінній і Київській дивізіям наказано допомогти полякам, почавши наступ із метою обійти ліве крило большевиків, вийти в запілля їм кіннотою і піхотою в напрямку на Бурштин-Рогатин. Решті дивізій виконувати попередній наказ.

8 вересня командир 3-го кінного полку доніс, що большевики розбиті і відступають. Конищів і Михайлівці зайняті нашими частинами, 367 большевицький полк розбитий, взято багато полонених, кулемети, обоз, гарматні набої тощо.

Большевицькі частини добре одягнені, прибули на фронт 3 дні тому, між ними багато чувашів і татар із Волги. 3-му кінному полкові дуже бракує коней і тому багато козаків вибуло з ладу.

Збірну дивізію вилучено з групи ген. Удовиченка і наказано переформувати її в Кулеметну дивізію.

9 вересня ген. Удовиченкові наказано перевести 3-тю Залізну дивізію в район м. Городенка-Чернятин з огляду на те, що може початися загальний наступ. Штаб Армії наказав уже подати потяги на ст. Товмач-Палагичі, для перевозу дивізії, яка далі залишається в резерві Армії.

13 вересня наказом Армії ч. 0171 9 год. 45 хв. наказано Правій групі ген. Удовиченка, в складі 3-ої, 4-ої і 5-ої дивізій з доданими польськими технічними частинами, форсувати Дністер на відтинку від румунського кордону до с. Лука, в пункті за вибором ген. Удовиченка з таким розрахунком часу, щоб зі світанком 14 вересня причілок переправи було забезпечено для вільного переходу піхоти і гармат. Завдання першої черги групи — опанування піхотою району Цалівці-Попівці-Буряківка і удар кіннотою в напрямі Джурин-Бучач, з метою відрізати шлях відвороту большевиків і знищити їх.

Наступне завдання групи — опанування Чорткова і лінію долишнього Серету та дальший рух 3-ої Залізної дивізії в напрямі на м. Скала. Штабові групи, після просування вперед, залишити в Городенці на центральній стації телеграфний зв'язок і негайно протягти за собою телеграфну лінію. Шукати зв'язку з середньою групою через Золотий Потік на Бариш-Бучач, а при дальшому розвитку наступу на Ляшківці-Янів-Будзанів. Загальна ситуація наших і большевицьких сил, за відомостями Штабу Армії була:

А). Ситуація большевиків до 13 вересня:

1. Перед фронтом нашої і 6-ої польської армії стоять частини 14-ої совармії. 41-ша піша дивізія від румунського кордону по Дністрі і далше по р. Свиж до Рогатина. 8-ма кінна совдивізія — район на схід від Рогатина до с. Янчин. 60-та дивізія — район сс. Більче-Гологори. 47-ма дивізія — район Заліся-Золочів-Островчик. 45-та дивізія з кінною бригадою Котовського район Ушицьке-Яблонівка-Сокаль. Дальше на північ в районі Ясениця Руська-Руда Салецька-Радехів-Стоянів 24-та

дивізія 12-ої совармії.

2. Перед фронтом нашої Армії від румунського кордону до гирла р. Свиж стоять частини 123-ої бригади 41-ої дивізії в складі 4-ох піших і одного кінного полків загальною до 3000-3500 багнетів, 200 шабель, 50 кулеметів, 12 гармат.

363-ий полк тримає відтинок від румунського кордону до гирла р. Стрипи, 364-ий полк далі по Дністрі до Устя Зелене, 365 полк від Усте Зелене до ст. Галич, 2-ма куренями і 366 полк один курінь від ст. Галич до гирла р. Свиж. Від гирла р. Свиж на північ по цій річці і далі на схід від Рогатина частина 123-ої бригади цієї ж дивізії. Відтинок 1-го куреня 366 полку, що ми його розбили, правдоподібно поділений між 122-ою і 123-ою бригадами.

3. Резерви: 2 курені 366 полку — Монастирська, 1 курінь 365-го полку — Деліїв, кінний полк в районі Бучача. Кінна бригада — 115 і 116-ий полки — не виявлено місця постою, а також 36-го запасового полку.

4. Сильніше угруповання большевиків зауважено в районі Нижнева і Галича. На протязі останнього часу большевики заховувалися пасивно, відбиваючи наші розвідчі випадки і закріплюючись на лівому березі Дністра. Вчора большевики вели наступ на Нижнівський міст, але наші протинаступом відкинули їх.

Б). Ситуація польської армії до вечора 13 вересня:

Частини 6-ої армії повинні перегрупуватися на вихідні становища і будуть займати Єзупіль-Галич-Кринос-Тязів-Ямниця — Південна група ген. Латинника.

Бруховичі-Перемишляни-Липові Виписки — група ген. Єнджеєвського.

Загальне завдання 6-ої польської армії: 6-та армія на світанку 14 вересня повинна перейти в наступ з метою розбити і знищити большевиків, які стоять між Гнилою Липою і Збручем в північно-східному напрямі і очистити Східню Галичину від них, не допускаючи їх відходу через Тернопіль.

Завдання Армії УНР:

Форсувати на світанку 14 вересня сильним лівим крилом р. Дністер у районі Нижнева і на схід від нього; відкинути большевиків забезпечуючи Дністер, і опанувати як найшвидше Бучачем і Чортковом. Штабові Армії нав'язати контакт при допомозі Кінної дивізії, з правим крилом групи ген. Латинника в районі Підгайці. Головним завданням Армії УНР забезпечити операції цієї групи зі сходу у випадку потреби, прикрити крило цієї групи в напрямі на Тербовлю-Скалат разом із забезпеченням лінії долішнього Серету.

Оперативний звіт штабу Армії до 6 год. 14 вересня подає, що наказаний наступ на світанку 14 вересня не міг відбутися з причин пошкодження мосту біля Нижнева, що унеможливило рух бронепотягів на лівий берег Дністра. Міст не може бути скоріше відремонтований як до ночі з 14 до 15 вересня. Також на відтинку правої гурпи ген. Удовиченка неможливо було переправити частини, бо треба було скінчити будову мосту та змобілізувати інші засоби переправи.

Командир правої групи ген. Удовиченко видав наказ частинам 14 вересня: до 15 год. 14 вересня піхоті зосередитися в колоні, за порядком: 8, 7, 9 і Гайсинсько-брацлавська бригада між с. Стрільче і Городниці на шляху, що йде долиною вздовж р. Лемниць, головою колони в західній околиці Городниці. Піхоті мати з собою тільки легкі (ручні) кулемети і важкі без тачанок. Кінноті бригад Залізної дивізії залишитися в с. Серафінці і Стрільче, та бути готовій до виступу за окремим наказом. 3-му кінному полкові перейти до с. Серафінці. Обози 1-го і 2-го порядку залишатися на місцях розташування. Артилерії до 12 год. 14 вересня стати на позиції за вказівками Комбрига 3 гарматної.

Київській дивізії: піхоті з ручними кулеметами перейти 14 вересня до Городниці, а тачанки з-під кулеметів і обоз залишити в с. Стрільче. Кінноту дивізії залишити в м. Городенка. Артилерії стати на позиції за вказівками Комбрига 3 гарматної. Херсонській дивізії залишитися в с. Чернятин. Штаб групи Городенка. Штаб Армії видав наказ військам почати наступ, не відкладаючи, на світанку 15 вересня, використовуючи сприятливі для нас обставини. Команда польських військ просить пильно про початок наступу, щоби праве крило польської 8-ої дивізії при дальшому просуванні було забезпечене.

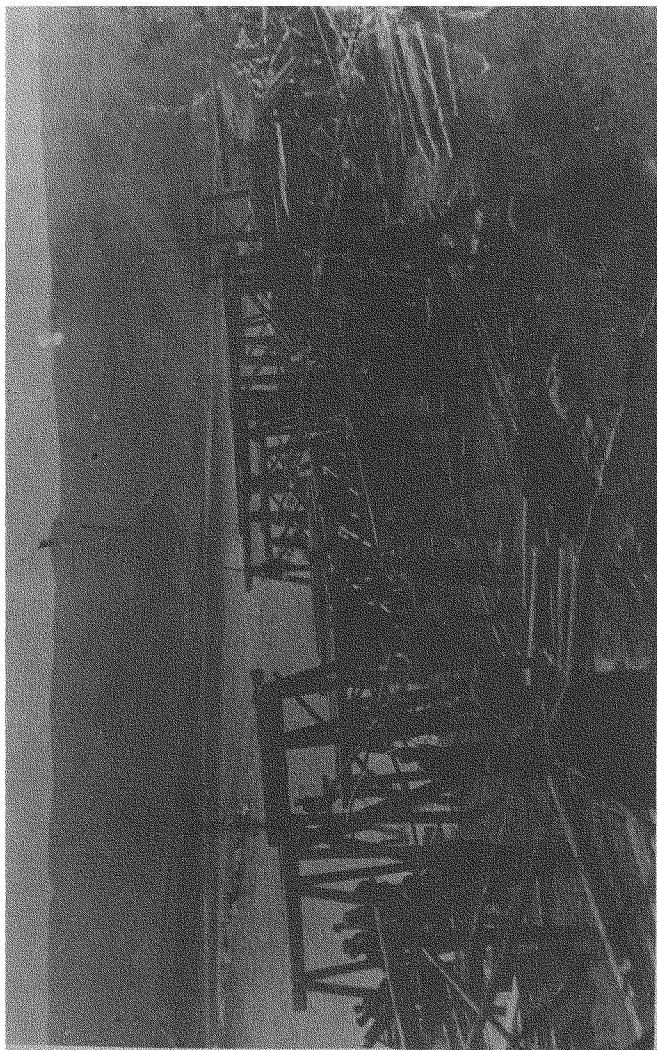
Наступний наказ ген. Удовиченка говорив: "Угрупування большевиків проти нашої групи без значних змін. Ліворуч нас має бути група ген. Загородського в складі 1-ої, 2-ої і 6-ої дивізій і має завдання форсувати Дністер біля Нижнева й опанувати район Бариш-Монастирська-Коростятин. Наша група має форсувати Дністер і опанувати район Товсте місто-Цапівці.

Для цього переправу через Дністер виконати біля Городниці мостом і на поронах, що будують наші і польські сапери під керуванням Дивінженера 3-ої Залізної дивізії. Для переправи в першу чергу призначається один курінь 8-ої бригади і один курінь Київської дивізії. Порядок переправи вкажу особисто на самій переправі.

Після переправи на лівий берег Дністра курінь 8-ої бригади має зайняти позицію на східній околиці с. Жежава, а курінь Київської дивізії має зайняти відтинок Жежава виключно і далі на північ на східнім узліссі до Дністра. По скінченні переправи рештою піхоти 3-ої і 4-ої дивізій вести наступ далше, при чому піхоті 8-ої бригади зайняти відтинок від Дністра на південь від с. Журавка— через село і далі до с. Дуплиська

включно. Піхоті 7-ої бригади — відтинок від с. Дуплиська виключно до с. Чортанівці включно. Київській дивізії від с. Чортанівці виключно через залізничну ст. Торське-с.Торське — вздовж р. Луги до Дністра. 9-й і Гайсинсько-брацлавській бригадам після переправи залишитися в с. Жежава в резерві групи. Херсонській дивізії залишитися в резерві групи в с. Чернятин, кінноті Київської дивізії після просування піхоти на лівім березі Дністра, теж посуватися вперед у напрямі на Цапівці-Буряківка, маючи на меті розбити большевиків у тому районі. 3-му кінному полкові після просування піхоти вперед на лівому березі Дністра, перейти в напрямі на Товсте місто, яке зайняти. Кіннота бригад Залізної дивізії, залишається в с.с. Серафінці і Стрільче до окремого наказу. Переправа артилерії на лівий берег і зайняття позицій — за окремим наказом. Оперативному штабові групи перед початком переправи перейти до с. Городниця. Осередня телефонна стація улаштується в с. Стрільче біля церкви. Відділи гарматної і санітарної літучок на ст. Городенка; там теж дивізійний шпиталь”.

Донесень про втрати від 1 вересня до 13 вересня не було. Бої відбувалися, тож можливо були ті чи інші втрати, але про них згадок в донесеннях командирів частин немає.

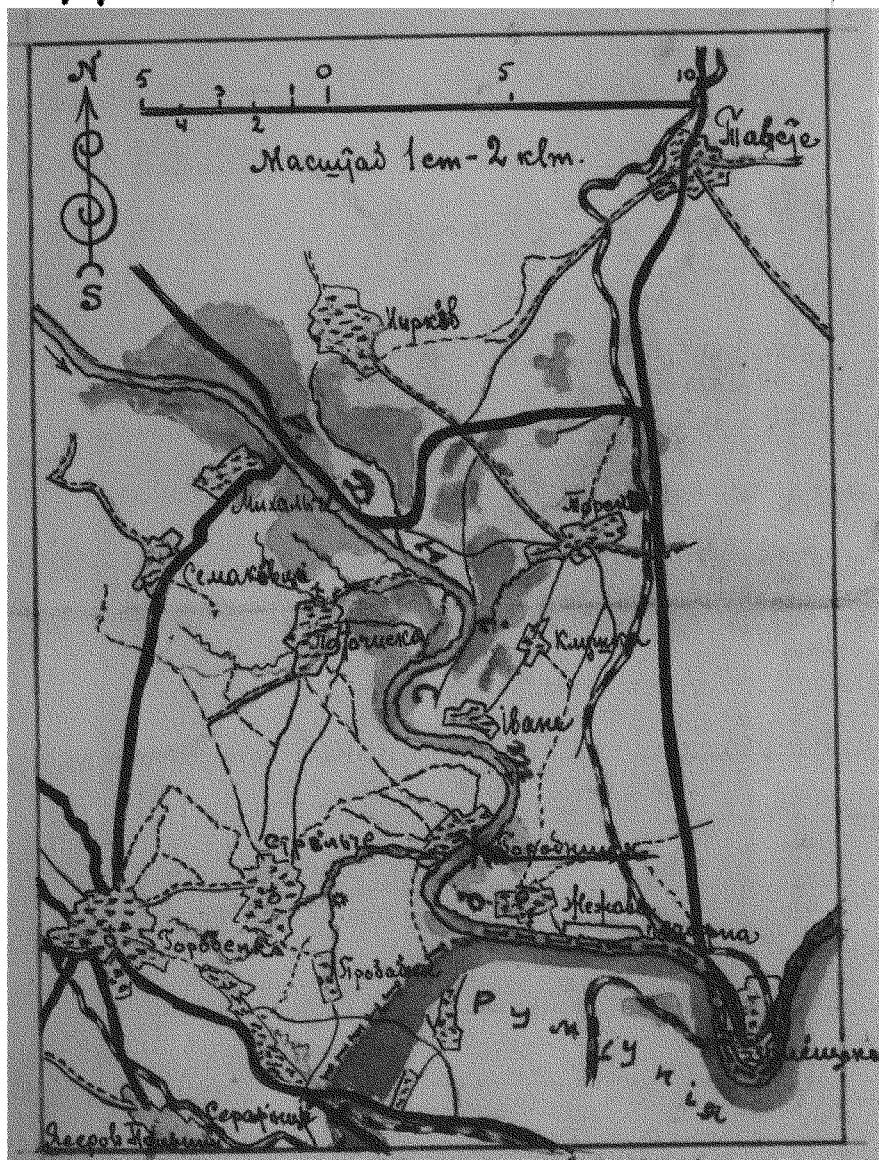
Будова мосту через р. Дністер біля с. Городниця — Галичина 15 вересня 1920 р.

ЧАСТИНА ДРУГА

Від Дністра до лінії перемир'я і відворот за Збруч

Схема району переправи через
річку Дністер:

СХЕМА Ч. _____
14. 9. 1920.

Карпенко Підполковник Дівінсен.З.

Схема ч. 4. Район переправи через Дністер 14. 9. 1920 р.

Форсування Дністра.

Завдання правої групи ген. Удовиченка було досить тяжке і відповідальне; підготувати переправу в короткому часі дуже ускладнювало його. Переправа через Дністер, завширшки 319 метрів, з будівництвом моста при наших слабих технічних засобах, здавалося було цілком не до виконання. Операцію в такому розмірі довелося переводити молодій Українській Армії вперше. При виконанні цього завдання, треба мати на увазі два моменти.

1. Виконання завдання збоку тактично-бойового і

2. Технічна підготовка його у зв'язку з переправою через р. Дністер. До вивчення і розрібки цих питань, штаб Залізної дивізії приступив іще вчора 9 вересня, як тільки прибув до с. Городниці. Вночі 9 вересня вислано розвідчі партії від піхоти, артилерії і саперів. 10 вересня виїхав на розвідку польовий штаб групи. Тактична бойова підготовка складалася: з подрібного вивчення місцевості, місця переправи і ворожих сил.

Місцевість. На відтинку Дністра від румунського кордону до с. Іване, лівий берег крутий, місцями зарослий лісом, що закривав від нашого зору запілля ворога. Правобережна смуга в районі с. Городниця, була пологою, запілля відкрите. Позиції для нашої артилерії були надто невідгідні. Батарей можна було встановити безпосередньо за висотами 292 і 309 (два клм. на схід від с. Пробабине майже відкрито), або відтягнути їх ближче до села, на західне узбіччя цих висот, але тоді зменшувалася далекосяжність і обстріл лівого берега. Корегувати гарматний вогонь по ворожому запіллі, з огляду на його невидність, було неможливо. Відкритий тил нашої позиції вимагав повного маскуванннн і потасмности підчас пересування війська, та підвозу матеріалу для будови мосту.

Але ця позиція мала і деякі позитивні риси — це глибокий яр, що починався від с. Серафінці, підходив до південної околиці с. Стрільче, а дальше звертав на схід, де виходив до Дністрового берега в Городниці.

Вибір місця переправи. Розвідка, що для цього її вели сапери, була досить небезпечна. Вислідна від інженерного куреня намітила три пункти придатних для будови мосту і переправи в брід.

1. Біля с. Михальче, на місці спаленого в 1-шу світову війну австрійським військом дерев'яного мосту.

2. На перегині Дністра під с. Поточиська на правому березі і с. Іване на лівому, бо в цьому місці Дністер мілкий і прудкість течії у фосі середня.

3. Біля с. Городниці, де Дністер широкий (301 метр) і має брід. Укритий підхід до Городниці ярмом, про який вже згадувалося вище, примусив штаб 3-ої Залізної дивізії вибрати останній пункт на місце переправи. Саперні старшини вночі 11 вересня, почали докладну розвідку наміченого місця переправи. Кілька разів вони в човнах пробували вести поміри глибини, прудкість течії, але большевики відганяли їх стрілами. Ця розвідка лише ранком 13 вересня змогла дати штабові докладні відомості про висліди своєї праці. Розвідка виявила, що Дністер біля Городниці має ширину 301 метр, найбільшу глибину 1.6 метра, прудкість течії у фосі середню, дно рівне, піскувате і тверде. Із одержаних відомостей можна було зробити висновок: "Дністер біля Городниці можуть перейти вбхід кіннота і артилерія*".

Ворожі сили. Відомості про ворога, що їх подав штаб Армії, були дуже обмежені і скромні, а саме: 363 полк тримає фронт від румунського кордону до гирла р. Стрипи. Про артилерію нічого не згадувалося, між тим одна батарея досить справно обстрілювала навіть кожну окрему людину, що рухалася в бік ріки. Вести розвідку на передодні форсування Дністра — рівнялося би виявленню наших намірів, тому штаб 3-ої Залізної дивізії (він же штаб групи), мусів обмежитися відомостями штабу Армії, та поповнити їх відомостями від місцевих людей. Селяни стверджували присутність на фронті невеликих частин червоної армії та одного куреня сформованого з галицьких українців, які ворожо ставляться до. . ."петлюрівців". Ці відомості зробили дуже прикре враження в частинах групи. Отже, висновки щодо сили ворога були такі: 363-ий полк займає фронт від румунського кордону до гирла р. Стрипи. На березі Дністра в хатках проти с. Жежава — одна сотня з 3-ма кулеметами. В с. Іване — одна сотня. Поміж цими сотнями, на віддалі з півкілометра, окремі чати з кулеметами, а між ними ходять стежі. Одна батарея (4 гармати) біля с. Іване. В Заліщиках резервова частина 363-го полку (курінь) і галицький курінь. В с. Дзвиняч 2 сотні кінноти. Загальна чисельність большевиків, що могли ставити опір — 800 багнетів, до 15 кулеметів, 4 гармати і 2 сотні кінноти (180-200 шабель). Сили ніби й невеликі, але все ж достатні, щоб не допустити нас перейти на лівий берег Дністра.

Наші сили. До складу правої групи увійшли: 3-тя Залізна, 4-та Київська і 5-та Херсонська дивізії. (Командир 3-ої Залізної дивізії, він же Командир групи ген. хор. Удовиченко, к-ир 7-ої бригади полк. Шандрук, к-ир 8-ої бригади полк. Туркул, к-ир 9-ої бригади полк. Ольшевський, к-ир 3-го кінного полку полк. Фролов, к-ир гарматної

* Десь на початку вересня нашу дивізію біля м. Городенки, відвідав Головний Отаман Симон Петлюра. Прибув він несподівано, мабуть, щоб побачити місце форсування Дністра. Виглядав він втомлено, але, не затримуючись, пішов з Командиром групи на беріг Дністра, де біля с. Городниці був наш обсерваційний пункт. Ворог розпочав обстріл стежки. Петлюра навіть не схилився, лише прискорив крок. (Л.Р.)

бригади полк. Чижевський, Дивінженер полк. Харченко. К-ир Київської дивізії полк. Тютюнник, К-ир Херсонської дивізії полк. Долуд).

Щодо бойового складу кожної дивізії, то він приблизно такий:

3-тя Залізна дивізія 500 багнетів, 400 шабель, 12 гармат.

4-та Київська дивізія 250 багнетів, 150 шабель, 4 гармати.

5-та Херсонська дивізія 150 багнетів, 50 шабель, 4 гармати.

Бойовий склад останньої дивізії був дуже слабкий, бо передтим майже дві третини її складу, виключно галичани, дивізію залишили і зі зброєю та кіньми, чого так потребувала Армія, помандрували на Чехію. З цих причин Херсонська дивізія мала завдання пасивного характеру, а саме, демонструвати переправу через Дністер біля с. Михальче. Отже, фактично ударну групу можна було облічити на: 800 багнетів, 550 шабель і 16 гармат. А що мали цінну артилерію, то це гарантувало поважну підтримку нашій піхоті.

Плян операції. Командування Армією призначило загальний армійський наступ на ранок 14 вересня. Між тим Київська дивізія зосередилася в районі Городенки тільки надвечір 13 вересня, а дві сотні 3-го кінного полку, що були в командировці по охороні Дністра майже за 40 клм., зовсім не прибули до полку. З цих причин Командарм наказав перенести початок наступу на ніч 14 вересня. Як пізніше виявилось — неготова до наступу була і Середня група біля Нижнева. Успіх нашої операції залежав від рішучості, швидкості переправи нашого війська і несподіваності удару, тому вся підготовча праця, як прокладення телефонних дротів, влаштування обсерваційних пунктів, встановлення артилерії, підвіз матеріалу для мосту та інше, форсовно переводилось в життя лише вночі.

Артилерія стала на позиції тільки ввечорі 14 вересня і того вечора зробила коротку пристрілку. Тож, штаб групи, після вивчення ситуації, опрацював та прийняв такий плян операції.

До 21 год. 14 вересня частини призначені для виконання операції, зосереджуються в ярі, що йде на захід від с. Городниці. В 22 годині сапери спускають на воду порони і плоти (2 порони, 5 плотів). В 23 год. відпливає перший транспорт піхоти (24-ий курінь 3-ої Залізної і 28-ий курінь Київської дивізії); далі, переправляється решта піхоти за таким же порядком. 24-ий і 28-ий курені, зараз після висадки на лівому березі, в першу чергу атакують сторожову большевицьку сотню, що тримає хутір на самому березі Дністра, проти Жежави. Здобувши його, енергійно посуваються на Жежаву, з метою опанувати більший причілок.

На команду, артилерія відкриває ураганний вогонь по хуторі (по 10 набойв на гармату), після чого, за окремим наказом, переносить вогонь на вороже запілля та на цілі, вказані для кожної батареї окремо. Кіннота і артилерія переходять Дністер в брід, за окремим наказом. Інженерний

куринь 3-ої Залізної дивізії після перших стрілів приступає до будови мосту.

Виконання плану. 14 вересня в 21 годині, згідно з наказом групи, частини зайняли свої місця. Ніч була темна. В с. Городниці, заваленому стосами дошок, "козлами" та іншим матеріалом, була метушня. Всі вогні погасли, курити заборонено. В темряві люди спотикаються, лаються, але хтось пошепки і рішуче наказує "Тихо!".

Ворожі гармати деколи пускають чергу гранат, що рвуться десь далеко в запіллі. Іноді рвуться гранати чи шрапнелі над яром, біля Городниці, але відчувається, що ворог так собі "лякає". З кожним вибухом на березі все втихає, робота припиняється. Сапери тягнуть плоти і порони до води. Доглядаючи за роботою саперів, стоїть група старших начальників. Тут Командир групи, командири дивізій та інші. З глибокого рівчака, де примістився штаб групи, чути приглушені розмови телефоністів: "гало..... гало.... 7-ий гарматний.... 8-ма кінна..." Це телефоністи перевіряють сполучення з батареями.

При вході до Городниці, на західній околиці, при дорозі в яру тихо лежить піхота. Десь далеко чути іржання коней, що відразу припиняється, бо певно їх господарі різким рухом затулили їм морду. Там стоїть наша кіннота. Ще дальше на горі, біля Стрільче, майже 5 км. від берега, стоять сотні підвід з матеріалом для мосту. Там також балакають пошепки, не курять, бо що дальше в запілля, то більшою уявляється небезпека.

Нарешті, дивізійний інженер полк. Харченко доповідає Командирові групи, що все готово. Обслуга плотів при веслах. Раптом, із протилежного берега заторкотів кулемет. Вся обслуга по коліна у воді кинулася до берега ховатись від куль; плоти тихо попливли за водою. Це щось почула ворожа сторожа та на всякий випадок покрила кулями й Городницю. Знову тихо, сапери побігли ловити плоти. 24-ий і 28-ий курені вже на березі. Тихо несеться команда "шапки геть!", хтось читає молитву і "Благослови Україну твою"... Молитву скінчено, козаки хрестяться. У всіх на думці, що робиться велике діло. Справді, українські вояки на вбогих плотах, відпливають, щоб виконати патріотичний обов'язок. Чи перепливуть, чи загинуть в Дністрових хвилях? Починається всаджування людей на плоти. На кожний призначено по 15 душ разом зі старшиною і кулеметом, але плоти при цьому тягарі поринають під воду, тому число людей зменшують до 12. На поронах їде по 30 душ. Люди на плотах, тримаючи один одного, відпливають. Хтось із темряви тихо каже "Щасливо пливить!", з плотів чути голос: "Коли не підемо рибу лапати в Дністрі, то будемо на тому березі!"

Вже минуло 30 хвилин як відплили, здається, що сотня вже мусить бути на тому березі. Очі всіх уп'ялися в темряву. Всі чекають сигналу —

ліхтарки, що мусить свідчити про шасливу переправу, але сигналу нема, тільки на 45-ій хвилині з того берега коротко блиснуло світло, та й то не там, де чекали, а майже під самим хутором, де стояла ворожа сотня. Течія знесла плоти майже на самого ворога. На командному пункті хвилювання. Справді, кілька ручних гранат і від нашого десанту зі сто людей залишились би тільки трупи. Але ворог спить. Очі всіх скеровані на протилежний берег. Чекають нового сигналу. Він мусить повідомити, що десант готовий до атаки. Нарешті є і цей сигнал. Усе гаразд. Командир групи наказує "Артилерія вогонь!". Телефоністи, що майже прилипли до апаратів, нервово передають наказ "батареї вогонь!... вогонь!"... Ще хвилина і з узбіч правого берега Дністра над Городницею загриміло 16 гармат.

Виблиски гарматних стрілів, свист стрілен, гучні гарматні вибухи над нещасливим хутором осяяли-освітили місцевість, порушили нічний спокій природи. Одночасно з відкриттям артилерійського вогню на лівому березі, на схилах його, видно було рівну стрічку жовто-фіялкових вогнів, що помалу піднімалися вгору, то наша піхота відкрила рушничний вогонь почавши атаку.

Батареї раптом замовкли, лиш з того берега, з нічної тиші, глухо долітали звуки рушничних пострілів.

Вже час перенести вогонь на запілля ворога. Командир групи дивиться на годинник і знову падає команда: "Артилерія вогонь!"

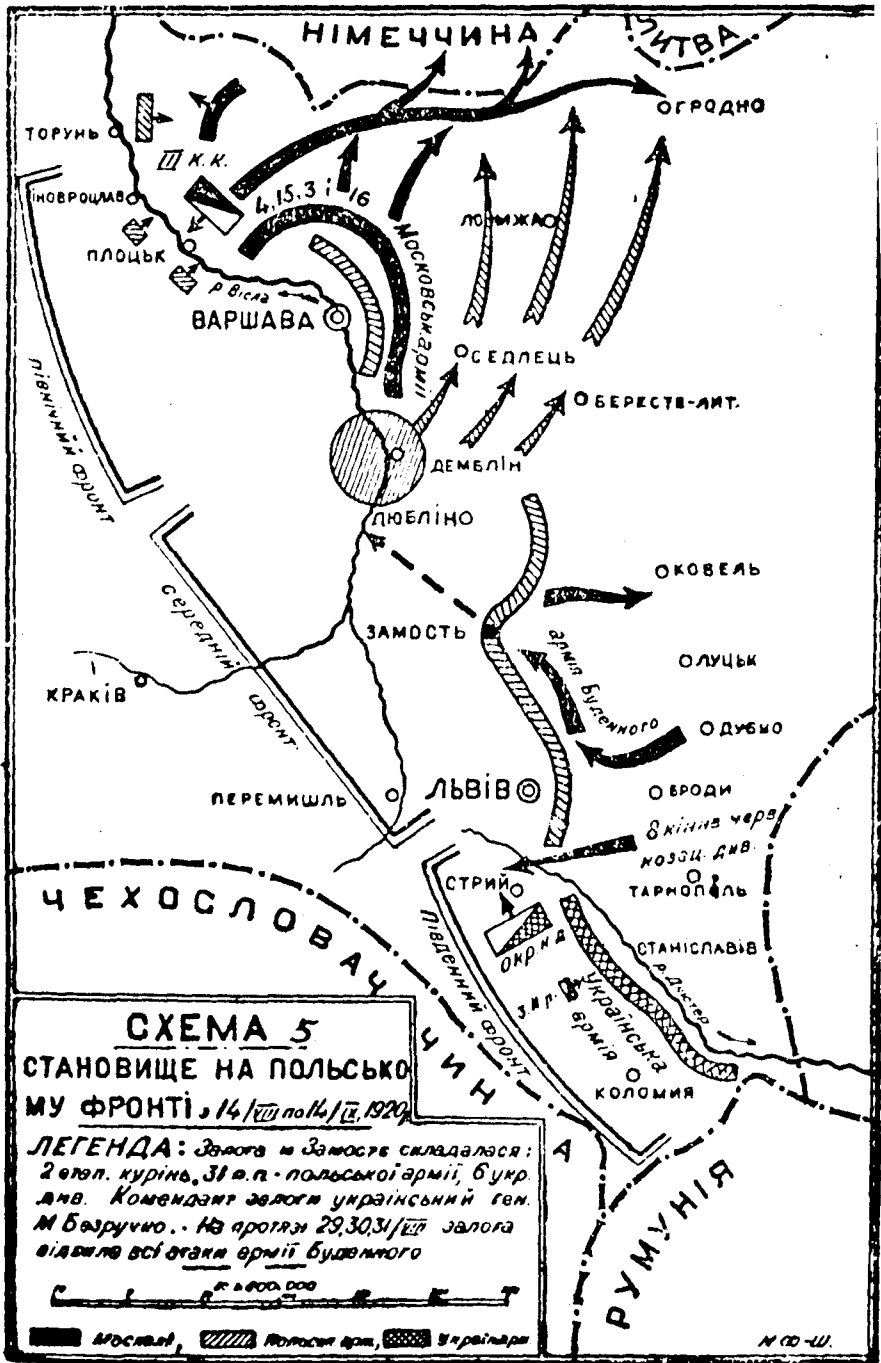
Хоч командний пункт і мав подвійне отримання з батареями, то останні не можуть прийняти наказ. Командний пункт добре чує батареї, а на батареях нічого не чути з командного пункту. Певно від гарматної стрілянини та поганої ізоляції дротів щось сталося на лініях. Збентежені телефоністи біжать по лініях шукати пошкодження, але, раптом, батареї почули наказ і відкрили вогонь.

Між тим плоти вернулися, але причалили до берега майже півкілометра нижче Городниці. Поки сапери притягли до села та перекинули другий і третій ешелон піхоти, почало світати. Далі переправа відбувалася в умовинах значно ліпших і скоріше. До 5 год. ранку вся піхота була вже на лівому березі та швидко зникла на сході.

Ворожа батарея біля 1 години почала обстрілювати місце переправи, але в 2-год. припинила стрілянину і більше вже себе не виявляла. Сапери міряли брід, ставили тички, а сотні людей розпочали будову мосту.

Лише в 9 годині прибуло перше повідомлення від піхоти. В ньому було сказано, що 24-ий і 28-ий курені атакували с. Жежаву, вибили ворога, який в безладі відійшов у напрямку на Заліщики та на схід. Тим часом кіннота і артилерія (крім двох батарей, що залишались прикривати переправу) вже підходили до броду.

В 7 год. ранку 15 вересня 3-ій і 4-ий полки та бригадні штабові кінні сотні пішли в брід через Дністер.

Першим пішов 3-й кінний полк. Поступово коні спускались у воду. З початку по коліно, далі черево, а на середині ріки, раптом, втративши ґрунт під ногами, починали плисти. Козаки, в міру того як кінь опускався у воду, підбирали ноги, хапалися за гриву, реготалися, а деякі безрадно дивилися на човни саперів, що вартували на небезпечній, глибокій з прудкою течією фосі ріки. Але це тривало лише мить, переляканий кінь знову чув ґрунт під ногами, випливав із глибини і з задоволенням порскав та підтюпцем біг до берега. В таких умовах перейшла ріку кіннота 3-ої і 4-ої дивізій. Небезпечнішою була справа з переправою артилерії. Перша батарея ледве дісталася на лівий берег, бо коні у фосі не могли витягти гармати, але все скінчилося добре, хоч люди дуже перестрашилися за свої гармати. Решта батарей переправилися без ніяких пригод. Лише два вози з кулеметами й кіньми втопилися.

До 8 год. 15 вересня все військо групи було на лівому березі. Залишилося перекинути обози, шпиталь та інше, але все це мусіло чекати на закінчення будови мосту.

Втрати наші були невеликі: 1 старшина і 22 козаки ранених. Ні одного убитого. Вдала переправа й рух вперед до Збруча створили бадьорий настрій серед вояків.

Розбитий ворог спішно відходив на схід і північ. Наша кіннота переслідувала його. Біля 10 години прибула партія полонених з 363 совполку, серед яких були не тільки москалі, але й українці з Галичини, що входили до складу 3-го галицького совкуреня.

Щоправда, цей курінь при перших стрілах почав розбігатися, але присутність його була все таки прикритим явищем. Цих галичан пустили до дому. З допиту полонених виявилось, що червоні командири чекали на наш наступ, але не вірили, що українське військо відважиться переправлятися через Дністер, а тому особливих заходів до оборони не було вжито. Несподіваний і дужий вогонь нашої артилерії не дав змоги організувати оборону, атака ж 24-го і 28-го куренів примусила червоноармійців панічно втікати. Резерви червоних у темряві ночі попали також під наш гарматний вогонь, а зустрівши піхоту, не прийняли бою і відступили в безладді.

Дальший хід подій можна назвати: марш 3-ої Залізної дивізії від Дністра до Збруча на Велику Україну.

Точно і подрібно розроблений план операції, відданість і героїзм війська спричинилися до того, що права група в складі 3-ої Залізної, 4-ої Київської і 5-ої Херсонської дивізій виконала блискуче своє завдання.

Будова мосту. В історії молоді Української Армії будова мосту через Дністер є подією надзвичайної ваги, як із боку технічного, так і тактичного. Ця подія свідчить, що в 1920 році українська Армія досягнула

досить високий організаційний, технічний та бойовий рівень. Завдання будови мосту було несподіваним для командування 3-ої Залізної дивізії та дуже його заскочило. Здавалося, що будови мосту через велику ріку Дністер не буде можна виконати. Наша Армія мала лише один інженерний курінь при 3-ій Залізній дивізії та другий при штабі Армії, але курінь Залізної дивізії не мав навіть інструменту, як от сокир, пилок та іншого. Викликала сумнів і технічна підготовка молодших старшин цього куреня. Але наказ мусить бути виконаний. Молоді старшини і козаки інженерного куреня завзято приступили до роботи. 9 вересня група старшин вже обслідувала Дністер, а в м. Городенка провадилася діяльна підготовка. 12 вересня до Городенки прибув 3-ій інженерний курінь в складі 25 старшин та 320 козаків. На другий день прибула польська саперна сотня в складі 5 старшин і 120 вояків. Тут же на місці було сформовано платну робітничу команду з місцевих людей в складі 100 чоловік. Усього над будовою мосту працювало 30 старшин, 440 козаків і 100 робітників цивільних.

Матеріал на будову мосту: дошки, стовпи, кладки, лати та інше, був у великій кількості на місцевому тартаку, що значно полегшило роботу. Різне приладдя — сокири, пилки, цвяхи та інше — було придбано в Городенці, або зроблено на місці в кузнях.

Для транспортування матеріалу до Городниці в розпорядження інженерного куреня призначено було 2 вантажні авта, 120 селянських і 50 військових возів. За три дні авта зробили 36, а вози 360 рейсів по 14 клм.

Конструкція мосту: дерев'яний на крижівницях (козлах) з кам'яними мурами (з огляду на прудку течію) та з поруччям. Довжина мосту 330 метрів, ширина 3 і пів метра (на два ряди возів).

Переправлено через міст за перші 3 дні — людей 3400, коней 2800, возів 820, гармат 6.

Будова мосту на Дністрі почалася в годині 23 14 вересня, закінчена в 1 годині 17 вересня, тобто міст збудовано за 50 годин.

В історії молодої Української Армії будова мосту через Дністер є фактом надзвичайної ваги. 3-й інженерний курінь Залізної дивізії придбав собі неабияку славу.

Частини групи, що переправилися через Дністер, розбили курінь 363-полку і окремих галицький курінь (який властиво розбігся), що захищали переправу біля Городниці, і, переслідуючи їх до 16 год. 15 вересня, зайняли визначену лінію фронту де й заночували.

З окремих епізодів бойового дня треба відзначити добру роботу 4-кінного полку (к-ир Палій). Переслідуючи ворога, вирвався він далеко вперед своєї піхоти та несподівано атакував Нирків і там перерубав сотню червоних і штаб куреня 363 полку.

Залізні відбили у большевиків 7 кулеметів, а 8-ма кінна сотня під командою сотника Гамзи вдало атакувала не тільки большевицьку

піхоту, але й кінноту.

До 20 год. 15 вересня, на підставі розвідчих звітів від частин, стан большевиків можна зхарактеризувати так: піхота-363 полк розбито, його обози відходили в напрямку на Борщів, резервів нема, з галицького куреня не осталося нічого — він розбігся. Залишки вільні від червоних, найбоекватнішою частиною залишається ворожа кіннота, що в складі до 200 шабель тримається в с. Блишанці. Звіт штабу Армії повідомляв, що вся Армія УНР успішно посувається вперед. Загальна ситуація на фронті правої групи склалася для нас сприятливо.

16 вересня. Рух на Товсте-місто-Кошилівці.

До ранку 16 вересня донесень від частин про якісь зміни не було. Оперативний штаб групи, рахуючи на те, що ворог не може організувати більш-менш поважного опору, рішає не випускати із своїх рук ініціативу маневрування. Також постановляє він із усією енергією переслідувати ворога, маючи головним завданням зайняття Чорткова, бо з зайняттям Чорткова права група виходила в запілля большевицьким частинам, які ставили опір перед середньою групою ген. Загородського, праве крило якої не могло на протязі 15 вересня розбити ворога і зламати його опір.

Переслідування ворога — це завдання кінноти, тому на 16 вересня дивізіям правої групи дається такий наказ: "4-ій Київській дивізії вийти на лінію с.с. Цапівці-Кошилівці-Дорогинівка. 4-му кінному полкові продовжувати наступ через Базар, 12 клм. на південний захід від Чорткова в напрямі на Джурин.

3-й Залізній дивізії: піхоті в загальній колоні під командою полк. Шандрука рушати на Товсте-місто 24 клм. на північ від Заліщик по шосі на Чортків.

8-ій кінній сотні (сотник Гамза) йти в напрямі на Борщів, маючи за завдання прикрити праве крило 3-ої Залізної дивізії зі сходу. 3-му кінному полкові (полк. Фролов) іти на Ягольницю (10 верст на північ від Товсте-місто). 7-ій кінній сотні безпосередньо забезпечити рух колони зі сходу.

В 6 год. 16 вересня дивізії приступили до виконання своїх завдань. Для штабу правої групи бойовий день розпочався турботно. 3-тя і 4-та дивізії вже ранком рушили вперед, а середня група ген. Загородського, що вийшла на лінію Коропець-Потік Золотий, не змогла подолати ворога і рух її затримався. На протязі 16 вересня штаб Армії мав аж три розмови телеграфом з начальником штабу 3-ої дивізії (полк. Пересада) на таку тему: Середня група не може посунутися вперед, тому нехай Командир правої групи всю кінноту вишле в напрямі на Чортків і на Бучач, а тим

безпосередньо допоможе середній групі збити ворога. Командир правої групи цілком добре розумів турбування штабу Армії та його вимоги, але розвідчі відомості свідчили, що перед середньою групою були ворожі сили, які не могли бути особливою перешкодою для її руху вперед. Скерувати рух кінноти правої групи в іншому напрямі тоді, коли вона була в русі, було тяжко (та ще при наших мізерних засобах зв'язку). Крім того, вихід кінноти правої групи в глибше запілля ворога (а саме в напрямі на Чортків) мав більше значіння, як вихід в напрямі на Бучач.

Отже, з огляду на повище штаб групи напружив усі зусилля, щоб найскоріше зайняти Чортків і тим полегшити становище середньої групи. Командуючий Армією погодився з рішенням ген. Удовиченка. Але ситуація на фронті середньої групи до 12 год. 16 вересня змінилася на краще. Під впливом акції 4-ої дивізії і руху 3-ої дивізії ворог почав відступати.

На фронті правої групи відбувалися такі події: 4-ий кінний полк з боєм зайняв Базар, але захопившись переслідуванням ворога, пішов на Язловець (на Стрипі 12 верст на південь від Бучача), де зустрів поважний опір і вернувся до Базару. Командир 4-го кінного полку звернув у бік на 90 ступнів та відскочив на 12 клм. від даного йому напрямку. 4-ий кінний полк, зробивши рейд до 34 клм., пішов на Язловець, не осягнувши завдяки палкості свого командира того, що зазначено було йому в наказі.

3-ій кінний полк після короткого бою захопив Ягольницю і вислав роз'їзд на Чортків.

7-ма і 9-та кінні сотні прикривали рух піхоти зі сходу. Сотник Гамза зі своєю 8-ю кінною сотнею, прикриваючи 3-тю Залізну дивізію з боку Боршева, виявив велику активність, що свідчило про його якості як командира кінноти. Для прикладу наводимо донесення сотника Гамзи.

"Командирові 3-ої Залізної дивізії. 19 год. 20 хв. 16.9.20. фільварок Глубічок. Доношу, що при підході до с. Піщатинець передня стежа виявила ворожу кінноту, силою до 200 шабель, при 6-ти кулеметах, що стояла під фільварком Піщатинці, на східній його стороні. Одержавши це донесення, я підійшов потайки долиною, заатакував ворога, який залишив на полі бою 8 забитих і 5 полонених. Ворог почав спішно відходити на Боршів. Переслідуючи ворога, я дійшов до лісу, що на північ від Боршева, ворожа кіннота до 70 шабель і 2 кулемети атакувала з лісу моє ліве крило. Кіннота, яку я переслідував, перейшла до контратаки. Бачучи чисельну перевагу і обхід мого лівого крила, я відвів сотню на східню околицю с. Піщатинець, звідки і продовжував слідкувати за ворогом. Ворог припинив наступ. Його колона до 150 шабель при 4-ох кулеметах пішла в напрямку на Озеряни, а решта зайняла позицію по західньому узліссі, що на схід від Боршева. З'ясувавши собі ситуацію ворога, я перейшов з сотнею до с. Глубічок, де

й розташувався на фільварку, виставивши три польові варти. Згідно з зізнаннями полонених проти нас був 1-ий совкінний полк 41-ої дивізії. Чекаю дальших розпоряджень. Прошу поінформувати про бойову ситуацію на фронті дивізії. — Командир кінної сотні 8-ої бригади сотник Гамза.”

До вечора 16 вересня піхота 4-ої Київської дивізії виконала своє завдання, а піхота 3-ої Залізної дивізії розташувалася в районі с. Мухавка-Антонів-Свишова, район безпосередньо на північ від м. Товсте.

13 бригада 5-ої Херсонської дивізії переправилися через Дністер в с. Незвиська 15 вересня, а 16 вересня зайняла м. Потік Золотий. Пізно ввечері бригада прийшла до Язлівця. За день права група перейшла 25 клм.

17 вересня. На ранок 17 вересня загальна ситуація була така: Польське військо взяло Підгайці. Окрема Кінна дивізія була десь в цьому районі. Середня група взяла Монастирисько і посувалася на Чортків. Ворог всюди відступав.

Командуючий Армією наказав правій групі продовжувати своє завдання, а саме — зайняти Чортків та тим відрізати головний шлях відступу ворога перед фронтом Армії УНР.

Командир групи дав на 17 вересня такий наказ:

”Київській дивізії в 4 год. ранку 17 вересня розпочати наступ через Ягольницю на Чортків, маючи завданням атакувати його з південно-західного боку. Встановити зв'язок з середньою групою ген. Загородського.

3-ій Залізній дивізії: піхоті (7, 8, 9 бригади) побригадно через Улашківці перейти до с. Залісе (12 клм. на півд.-схід від Чорткова). Після зосередження піхоти в цьому селі загальне керування нею передати полк. Бурківському, якому чекати на наказ штабу групи. 8-ій кінній сотні — зайняти Скалу.

Разом із тим, 3-ій Залізній дивізії даємо додатковий наказ про сформування кінного відділу під командою ген. Удовиченка в складі 3-го кінного полку, 9-ої кінної сотні і кінної сотні штабу дивізії. Всього — 5 сотень, до 400 шабель, 20 кулеметів і 2 легкі гармати. Формування цього відділу мало такі підстави. Ворог дуже поспішно відступав. Очевидним було, що піхота 3-ої Залізної дивізії не встигне перерізати йому шлях відступу з Чорткова на Гусятин. Це завдання могла виконати тільки кіннота, але для цього одного 3-го кінного полку було замало. З цих причин було сформовано ось цей кінний відділ під безпосередньою командою Командира групи.

Щоби Командир групи безпосередньо командував кінним відділом було явищем ненормальним, але в умовах ситуації, що склалася на фронті, таке рішення було допускательне.

Зі сходу для правої групи майже не було небезпеки. 4-та Київська

дивізія, хоч і невеликого складу, на чолі зі своїм командиром полк. Тютюнником була запорукою, що своє завдання вона виконає. Шож торкається 3-ої Залізної дивізії, то її командний склад: полковники Ольшевський, Шандрук, Чижевський, Бурківський, Мацак і Лисогор, половина їх герої вапнярських боїв у 1919 році, давала запоруку, що на випадок потреби вони зуміють дати відпір ворогові.

В книжці Какуріна — "Война с белополяками", становище на лівому крилі 14-ої совармії оцінюється так:

"Рівнож активність ворога, що сховався за Дністром, і що займає крилове положення відносно 14-ої армії, яка далеко висунулася на захід, збільшилося сильно в другій половині вересня, коли під загрозою знайшлися навіть комунікаційні лінії лівого крила 14-ої армії після форсування ворогом Дністра на широкому фронті і початку наступу його на Чортків. Ці обставини, у зв'язку з відступом 12-ої і 1-ої кінної армії на схід, творили небезпеку для лівого крила 14-ої армії".

І далі: "Від командарма 14-ої вимагалось: ліквідувати ворога, що переправився через Дністер. Але цю директиву він не міг виконати, бо Українська Армія енергійним переслідуванням розбитих московських сил зруйнувала всі пляни московського командування". Наводимо тут деякі уривки з директив (в українському перекладі), які дав Командюз (командуючий юго-западного фронту) для 14-ої совармії:

"Директивою ч. 967 (секр) 5468 Комдюз ставив завдання 14-ій армії: ліквідувати противника, що переправився через Дністер (тобто українські частини), зайняти й уперто обороняти лінію р. Стир-м. Станиславчик, Золота Липа аж до її гирла і далі по Дністрі до Могилева Подільського і в ніякому разі не допустити противника оволодіти районом Дубно-Рівно. До виконання цієї директиви армія приступила 19 вересня".

Але цю директиву 14-та армія виконати не змогла з таких причин: в наслідок поступового відходу 12-ої армії протягом 16 і 17 вересня, Комдюз директивою ч. 969 (секр) 7488 оп. наказував 14-ій армії "до нанесення противникові контрудару і схоронення живої і матеріальної сили армії та вимотування противника — відійти на лінію р. Іква-Серет".

Скорочування фронту шляхом відходу дозволяло командарму 14-ої подумати про створення армійських резерв і для того в першу чергу призначалася 45-та дивізія. Одначе, по лінії Іква-Серет 14-та армія довго не затрималася: нова директива Комдюза ч. 998 (секр) 5553 оп. ставили їй метою прикриття Жмеринського і Кам'янецького напрямків, для чого армія повинна була продовжувати "негайний пляномірний відхід на лінію Збруча", координуючи акції правокрилових дивізій з діями 1-ої кінної армії, якій в цей час в оперативному відношенні були підлеглими 24 і 44-ї дивізії. За час виконання цього відходу армійська резерва 14-ої армії 45-та дивізія направлялася до Корниці. Після виконання цього відходу, перебування 14-ї армії в новій зайнятій нею смузі також не було

тривким. На цей раз наші частини кинулися на її праве крило, 47-му дивізію, і розгортаючи свою ударну акцію, головним чином у напрямку на Староконстантинів, збили цю дивізію з її сектора, що викликало відхід всієї армії. Спроби спинити наступ наших сил контратакою армійської резерви 45-ою дивізією не вдалися і 24 вересня фронт армії переходив через Лабунь-Староконстантинів -Миколаїв-Проскурів-ст. Лехнівка-Зіньків-Стара Ушиця.

Події на фронті правої групи 17 вересня розгорнулись так: полковник Тютюнник із своєю дивізією в 14 год. перейшовши Ягольницю на північ від цього містечка, зустрів 4 і 5-ий запасові совполки, що йшли з Чорткова на Ягольницю. Почався впертий зустрічний бій, з успіхом для червоних. Полковник Тютюнник мусів відвести дивізію до Ягольниці, де перейшов до оборони: але в 17 год. розпочав він протинаступ, розбив ворога і рушив на Чортків; у 22 год. 4-та дивізія, переслідуючи ворога, зайняла південно-західну частину Чорткова.

Ворог відійшов на лівий берег р. Серет біля Чорткова, де зайняв позиції.

На фронті 3-ої Залізної дивізії бої вела виключно кіннота. Кінний відділ в безпосередній команді Командира групи в 7 год. ранку, зосередившись в с. Сосулівка, вирушив на Залісе і далі рушив через Шманьківці в напрямі на Чортків, маючи атакувати місто зі сходу. Перерізвавши шосе Чортків-Скала, кінний відділ біля 10 год. зупинився в лісах, що на один клм. на південний схід від Чорткова. Кінну сотню штабу дивізії під командою сотника Стецюренка вислано по шосі на Чортків, як розвідку. Сотня, вийшовши на узлісся на перехресті шоси Чортків-Скала і Чортків-Гусятин, натрапила на густий рушничний і кулеметний вогонь і мусіла відійти, втративши кілька ранених і серед них бунчужного сотні. Сотні наказано висунути кулемети і тримати під вогнем перехрестя. Біля 12 год. від одного з дозорів, висланого в напрямку на Пробіжну, одержано донесення, що по шосі від Чорткова на Гусятин через Пробіжну йде колона ворожої піхоти в силі до 800 багнетів.

Для Командира групи було ясно, що ворог, залишивши арієргарди біля вищезгаданого перехрестя, головними силами відходив до Гусятин. Тому, Командир групи рішає атакувати і знищити цю колону. Залишивши штабову кінну сотню слідкувати за виходом із Чорткова, решта відділу, а саме: 3-ій кінний полк і 9-та кінна сотня швидким алюром рушила у напрямку на Пробіжну. Коли кінний відділ вийшов на висоту, що на один клм. на південь від Пробіжної, з якої видно шосе Чортків-Гусятин тоді він побачив густу колону піхоти (до 1500 багнетів), що підходила до Пробіжної. Перед колоною крутилися дозори 3-го кінного полку, які перестрілювалися з ворожими дозорами.

Від висоти, що займав відділ, місцевість Пробіжна була майже рівна, подекуди перекраєна окопами, що залишилися ще з Великої війни. Командир 3-го кінного полку полковник Фролов захопився такою картиною. Серце Командира кінноти не витримало і він просить дозволу атакувати. 3-ій кінний полк — пішов. У резерві залишилася 9-та кінна сотня та одна гармата під командою сотника Недзельницького. 3-ій полк гарно розгорнувся в лаву і клусом пішов на ворога. Гармата взяла ворожу колону під вогонь. В колоні метушня, але несподівано ворог розгортається в лаву і йде назустріч 3-му кінному полкові. Становище створилося небезпечне: чи витримає полк ворожий вогонь? Однак, полк рухається вперед. Червоні залягають. Чути рясний рушничний і кулеметний вогонь. Кінний полк переходить в кар'єр. Рушничний вогонь раптом припиняється. Видно кіннотчики махали шаблями і рубали піхоту, а дехто з козаків колов списами. Якісь кінні москалі, певно командири та комісари, втікали повною ходою до Пробіжної.

В цей момент Командир групи, що стояв на пригірку разом з гарматою та резервовою сотнею, побачив як праворуч у віддалі може з півкілометра, несподівано вискочила ворожа кінна лавою до 100 шабель і кар'єром погнала на штаб групи і резерву.

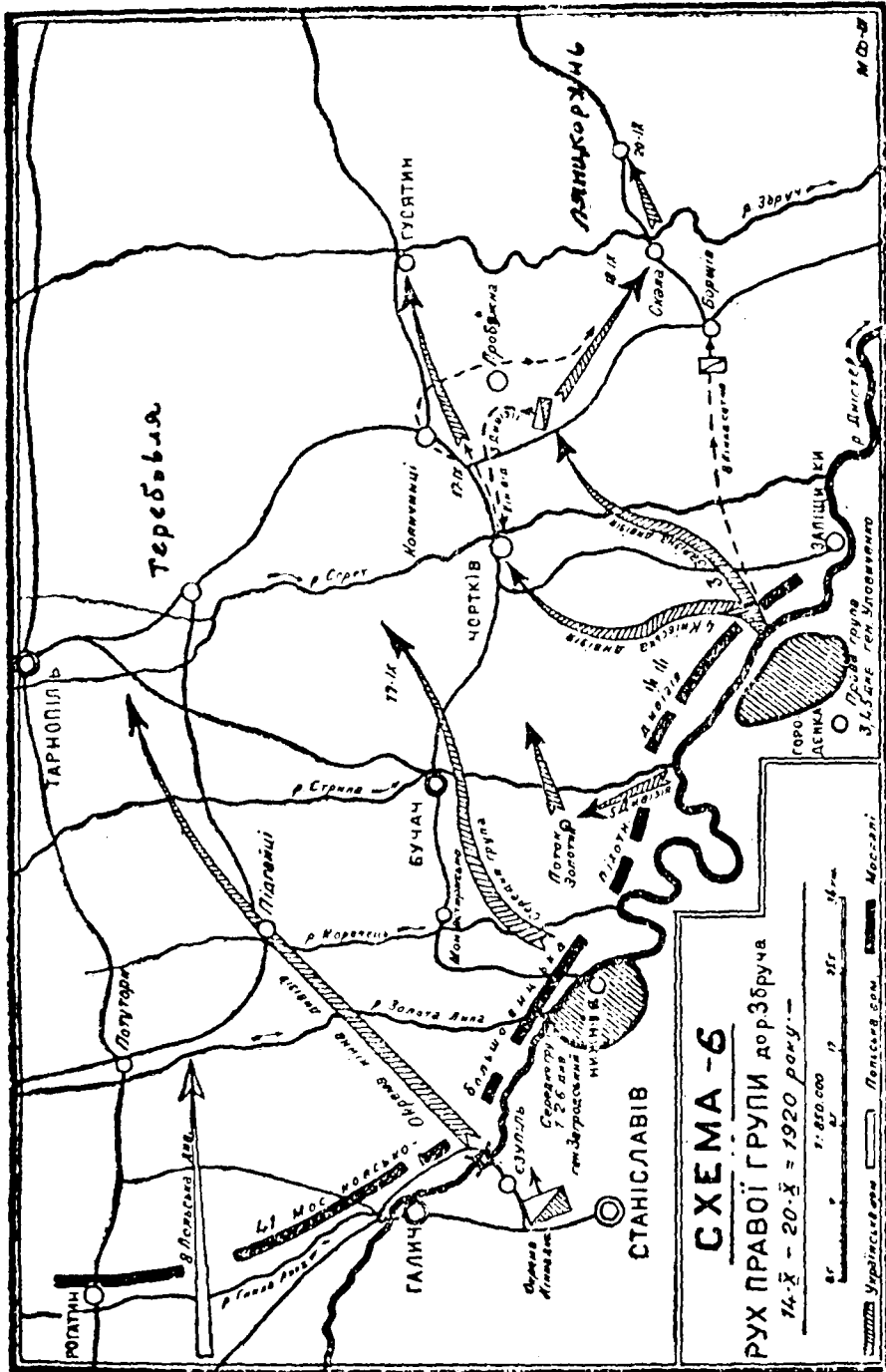
9-та кінна сотня під командою полк. Магеровського мала в своєму складі до 50 шабель. Це була, так би мовити "піша кіннота". Більшість із кіннотників не мали шабель, лише рушниці. Сідла та взагалі кінне знаряддя було в примітивному стані. Чи ж витримає ця "резерва" атаку?

"Кіннота праворуч!" — почувлися голоси. Але відразу залунала команда героя вапнярських боїв полк. Магеровського: "На коней сідай!".

Спокійний, навіть занадто спокійний сотник Недзельницький обертає гармату в бік нового відділу кінноти майже на 90 ступнів. Ніякого стурбовання на його обличчі. Його рухи робляться повільнішими, ніж звичайно. Чути команду "На картачі!" Підпустивши кінноту може на 200 кроків він командує "вогонь!". Картачові кулі, шарпаючи цілину, піднімаючи куряву, влучили рясно в гущу ворожої лави. "За мною!" крикнув полк. Магеровський і його сотня з місця кар'єром пішла до контр-атаки. Червоні кіннотники повернули назад і зникли в найближчому селі.

В той час 3-ій кінний полк докінчував розгром червоної піхоти. Полк втратив лад. На простороні майже півкілометра метушилися їзді, доганяючи поодиноких червоних і нищучи їх. Полк увійшов до Пробіжної, але частина його гналася за тачанками, що втікали по шосе на Гусятин.

Зарубано червоних до 200 чоловік, взято до полону 300. Полонені завжди були для нас великим тягаром, бо при рухливості нашої війни та при слабкій організованості запілля, завжди поставало трудне питання:

що робити з полоненими? Куди їх збути? Як їх прохарчувати? На цей раз полонених відправили до штабу Залізної дивізії. Там частину з них, української національності, на їх власне бажання відправили до піхоти, національності московської тримали при обозах, де вони були зайвим баластом.

3-ій кінний полк мав убитого одного старшину і легко ранених 8 козаків. 9-та сотня одного раненого козака; захопила обоз більше 100 возів, разом із комісаром і службовцями, що обслуговували червоний адміністративний апарат району Чорткова. Більшість службовців були галичани, яких відпущено по хатах після відповідної нотації. Зпосеред червоних службовців знайшовся один, що був у 1919 році "державним інспектором" при 3-ій Залізній дивізії. Польовий суд тут же присудив його до розстрілу і вирок виконано.

В 15 год. командир кінної сотні штабу дивізії прислав донесення, що його стежі увійшли до Чорткова. Полковник Тютюнник доносив, що колона червоних в силі до 100 кінних і 200 піших з 2-ма гарматами відійшла на Копичинці. Командир групи рішає цю колону знищити, для того висилає до Копичинців 3-ій кінний полк. По короткім бою полк взяв Копичинці, але натрапив на ворожий бронепотяг, що відходив до Гусятина. Командир полку вислав на схід від Копичинців стежу розібрати залізничний шлях і, у висліді, бронепотяг попав до рук полку. За день 17 вересня 3-ій кінний полк перейшов 50 клм.

8-ма кінна сотня вміло виконує своє завдання. Ранком 17 вересня вона знову йде на Борщів, атакує ворога і він відходить на Скалу. Сотня енергійно його переслідує та займає Скалу. Самотний сотник Гамза не відважується ночувати в Скалі, майже 25 клм. попереду фронту дивізії, і відходить до Борщева, а в Скалі залишає сильний відділ під командою поручника Дикого, якому дає наказ перевірити с. Цигани. Піхота дивізії без бою зосередилася в районі с. Залісе.

18 вересня. Рух до Збруча.

Отже, 17 вересня права група виконала своє завдання. Далі, згідно з директивою Командуючого Армією, на 3-тю Залізну дивізію накладається завдання: опанувати Кам'янцем Подільським і районом; на 5 і 4-ту дивізії опанувати Гусятинським районом. Хоч ворог відступає на всьому фронті Армії УНР однак штаб Армії попереджує дивізії, що червоні мають намір ударити 8-ою кінною дивізією (Червоне Козацтво) з району на південь від Збаража в ліве крило та в запілля нашої Армії.

Ген. Загородському з 1-ою і 2-ою дивізіями наказано зосередитись в районі Тарнорудки, націлившись на Проскурів. 6-ий Стрілецькій і Окремій Кінній дивізіям зосередитися в районі Грималова, в армійській резерві.

До 18 год. 18 вересня дивізії зосередилися: Київська в Пробіжній, виславши розвідку на Гусятин. Ця дивізія біля с. Вигнанка взяла одну гармату.

3-тя Залізна дивізія зайняла м. Скалу з розвідкою на Лянцкорунь-Оринін. День минув для піхоти майже без стрілу, а кіннота мала сутички з ворожими стежами.

Права група була в безпосередній близькості Збруча, з 3-тя дивізія своєю кіннотою вже перейшла Збруч.

19 вересня. На Збручі.

Права група виконує далі директиву штабу Армії. Ворог тримався на фронті дивізії полковника Тютюнника в Гусятині. Перед 3-ою Залізною дивізією на лінії Оринін-Лянцкорунь ворога не знайдено. Командир правої групи наказує: 4-ій і 5-ій дивізіям зайняти відтинок по Збручі від с. Шидлівці (2 версти на південь від Гусятин) включно до Гусятин, маючи завдання на другий день, тобто 20 вересня, перейти Збруч і зайняти відтинок по р. Жванчик від с. Демидківці до с. Кутківці (14 верст на схід від Гусятин на шосе Гусятин-Городок) включно.

3-ій дивізії: піхоті залишитися в районі Скали, 3-му кінному полкові перейти до Ориніна, 20 вересня зайняти Кам'янець Подільський і заночувати в с. Гуменці; 22 вересня зайняти с. Чаньків і Застав'я (район Дунаєвець) і вислати міцну розвідку на схід.

В 24 год. 19 вересня полковник Тютюнник прислав донесення, що на його фронті ворог ставить великий опір при допомозі бронепотягу, тому він не міг переправитися на лівий берег Збруча. 10-та бригада зайняла Шидлівці, а 4-ий кінний полк зосереджено в с. Сидорів. Полковник Тютюнник просить 3-тю Залізну дивізію допомогти йому ударом з півдня опанувати Гусятин.

Він також доносить про брак рушничних набоїв. На це його прохання зі штабу Армії відповіли: "Як будуть, надішлемо, а тепер нема".

3-тя Залізна дивізія: піхота залишилася в районі Скали, 3-ій кінний полк розігнав невеликий відділ червоної кінноти і заночував у с. Ориніні. Кінна розвідка 7-ої і 9-ої бригад пішла в напрямі на Лянцкорунь і Чемерівці.

20 вересня. Бій Київської дивізії за переправу через Збруч в Гусятині. 3-тя Залізна дивізія переходить Збруч. Вночі з 19 на 20 вересня згідно з розвідчими звітами, одержаними від дивізій, становище ворога було таке: В Кам'янці, за відомостями від полонених і селян, зосередилося до 200 кінних. Це був ніби полк кордонної охорони. Там також скупчилося до 300 багнетів піхоти, що складалася з недобитків 41-ої дивізії та міліції. Сторожову охорону заобсервовано на лінії Кадіївці-Теклівка.

Вислана у Чемерівці стежа була обстріляна з с. Бережанки. В Лянцкоруні ворога не зауважено. На фронті Київської дивізії під Гусятином ворог уперто тримається при підтримці двох бронепотягів.

Штаб Армії в своєму звіті інформував, що через Гусятин відійшло до 1500 піхоти, 500 шабель і 3 бронепотяги. Коли б ці частини навіть зменшити на половину, то в районі Гусятини зосередилися сили, які Київська дивізія в складі одної пішої бригади (дуже малого складу) і кінного полку при 4 гарматах, не могла б подолати.

3-тя Залізна дивізія мала помогти Київській зіпхнути ворога ударом у його ліве крило і запілля. Цей удар 3-тя дивізія могла нанести після своєї переправи через Збруч десь з району Чемеровець, але права група взагалі висунулася вперед перед фронтом Армії УНР; а як пригадати попередження штабу Армії про агресивні наміри 8-ї кінної совдивізії щодо нашого запілля, то було небезпечно висувати 3-тю Залізну дивізію за Збруч. З другого боку, таке просування на 15 км. вперед давало змогу 3-ій дивізії найкраще перевести удар в ліве крило ворога, що стояв під Гусятином. Беручи на увагу твердість Залізної дивізії, здібність її Командирів і частин до маневрування, Командир групи приймає це друге рішення.

Групі видано такий наказ: 4-ій Київській дивізії далі виконувати своє завдання, а саме, форсувати біля Гусятини р. Збруч з кінцевим завданням вийти на лінію р. Жванчик. Піхоті 3-ої Залізної дивізії зайняти: 8-ї бригаді — Лянцкорунь і 7-ій бригаді — с. Лятаву. 3-му кінному полкові з Ориніна вирушити на Кам'янець.

Фронт правої групи розтягнувся майже на 50 км. Віддаль поміж дивізіями доходила до 25 км. Керування та втримання зв'язку надто ускладнилося. В нашій Армії була одна величезна хиба, яка часто спричинялася до зайвих і непотрібних жертв, а саме — нерозуміння важливості тримати зв'язок не тільки з безпосереднім командиром, але і з сусідніми частинами. Так, наприклад, завдяки тому, що 2-га Волинська дивізія в 1919 році відійшла з фронту, не попередивши 3-тю Залізну дивізію під с. Клевань, біля Тульчина, пропав 9-ий стріл. полк, який ішов до цього села на зміну Волинцям, охороняючи себе тільки дозорами. В цьому селі 9-ий стріл. полк не знайшов Волинців, а напорівся на "Сводную Терско-Кубанскую козачью дивізію" (деникінську), яка несподівано атакувала полк та майже весь знищила.

Полковник Тютюнник у своєму попередньому донесенні скаржився, що немає зв'язку з середньою групою та боїться за своє ліве крило; він тільки знав, де знаходиться праве крило середньої групи, а скаржився на брак зв'язку з нею. До речі сказати, що сталого зв'язку поміж правою і середньою групами взагалі не було.

На протязі 20 вересня від Київської дивізії не було ніякого донесення. Це ставило Командира групи в тяжке становище і зв'язувало

його рішення.

Селяни повідомили, що ворог тримається в Гусятині. Це вказувало на те, що Київська дивізія на протязі 20 вересня не змогла подолати ворога, а тому треба рішитися на допоміжний маневр. Отже, 3-тя дивізія на протязі 20 вересня мусіла зайняти вихідне становище для удару на Гусятин.

Командир пішої колони полк. Бурківський в 14 год. доніс, що 8-ма бригада (авангард) зайняла Лянцкорунь, а 7-ма бригада полк. Шандрука в русі на с. Лятаву; 8-ма кінна сотня вирушила через Антонівку на Вишнівчик. Командир 7-ої кінної сотні, що пішла в напрямку на Бережанку, доніс, що с.с. Кугуєвці-Бережанка-Чемериси під ворогом невідомої сили. Вислана ранком 20 вересня на с. Скіпче стежа донесла, що с. Вишнівчик займала ворожа кіннота в силі до 200 шабель і до нього та до с. Скіпче прибула піхота на возах. Останнє донесення було неясне, на що звернув увагу начальник штабу 8-ої бригади. Брак зв'язку з 4-ою дивізією і неясність ситуації на фронті 3-ої дивізії примусили Командира групи на 20 вересня обмежитися зайняттям Лятави і Лянцкоруня. 3-му кінному полкові післано наказ, щоб зупинився в Ориніні. Як показав другий день, 4-та Київська дивізія намагалася збити ворога під Гусятином, але їй не пощастило це виконати. На цих позиціях права група й залишилася до ранку 21 вересня.

21 вересня. Бій під Лятавою 7-ої бригади. 4-та дивізія переходить Збруч.

До ранку 21 вересня про ворога одержано такі відомості: на фронті від с. Шидлівці до с. Зеленої займає фронт 361 полк у складі до 1000 багнетів. Селянин, що вертався з Ярмолинець, повідомив, що возив туди піхоту 363-го совполку. З напрямку Оринін-Кам'янець нових відомостей не було. До Кам'янця вислано трьох агентів-розвідників. Серед большевиків неспокій, бо в їхньому запллі показала українська кіннота (8-ма кінна сотня).

На 21 вересня наказ групі був такий: Київській дивізії — завдання старе. 3-ій Залізній — розбити ворога на північ від Лянцкоруня.

Але ворог попередив наступ піхоти 3-ої дивізії. Біля 9 год. ранку ворог двома куренями 361 полку в силі до 400 багнетів, повів наступ на Лятаву. 7-ма бригада полк. Шандрука, що займала село, вступила в бій. Бригада зустрічає ворога вогнем, відважно переходить до протинаступу і розбиває його. Москалі втікають на Зелену і Андріївку. 7-ма і 8-ма кінні сотні переслідують ворога і на його плечах вриваються до с. Чемерівці. В цьому бою, крім піхоти, добре діяли батареї 7-ої бригади (7-ий гарматний дивізіон), які безпосереднім прицілом косили ворожі лави.

Пізніше ворог підтягнув ще дві сотні 361 полку і спробував наступати на Андріївку, але й ті дві сотні були розбиті.

З огляду на впертість цього бою, на активність ворога та нез'ясовані ситуації, 3-ій кінний полк було перенесено з Ориніна до с. Маріянівка (біля Скали за Збручем). У згаданому бою ми взяли 32 полонених, полеву кухню та інше майно. Більшість ворога полягла на полі бою під шаблями 7-ої і 8-ої кінних сотень.

Мабуть, ворог правдиво оцінив небезпечну ситуацію, що постала на його лівому крилі з виходом 3-ої Залізної дивізії на лінію Лятава-Лянцикорунь, тому він і рішив своїм контрманевром розбити наміри 3-ої Залізної дивізії, але сам розбився на стійкості 7-ої бригади. Гусятинська група під загрозою маневру 3-ої дивізії почала спішно відходити на схід, а 4-та Київська дивізія, зайнявши Гусятин, рушила далі на схід.

22 вересня наказом Військам Дієвої Армії УНР з 20 вересня 1920 ч. 0175 загальне завдання для Армії ставиться таке:

"Дорученій мені Армії, маючи на меті забезпечити від ворога район мобілізації, наказую не пізніше 23 вересня зосередитися:

а) Права група: ген. Удовиченко 3-тя Залізна дивізія в районі Дунаєвць, маючи командатуру в Кам'янці Подільському і авангард у Новій Ушиці. Розвідку тримати по лінії Березівка (на схід від Калюса) - Муровані Курилівці-Ялтушків включно.

б) Середня група: полк. Тютюнник, 4-та і 5-та дивізії зосередитися в районі Ярмолинець з розвідкою по лінії Ялтушків-Деражня.

в) Ліва група: ген. Загородський, 1-ша Запоріжська і 2-га Волинська дивізії зосередитися в районі Проскурова з авангардами в напрямі на Лятичів і Староконстантинів.

г) Армійська резерва: полк. Омелянович Павленко, 6-та Стрілецька і Окрема Кінна дивізії зосередитися в районі Кузьмина.

д) 1-ша Кулеметна дивізія в армійській резерві в районі Джурина".

Нарешті, наказано було частинам підготувитися до прийняття мобілізованих.

Отже, Армія УНР знову опинилася на рідному терені, пройшовши на протязі 6-ти днів із боями до 100 клм. Люди і коні були вже над міру змучені, але настрої у війську був бадьорий. Всі вірили в краще майбутнє, вірили, що московська червона армія вже не зможе ставити опору і Українська Армія без особливих перешкод піде на схід, звільняючи рідну землю. З глибокого ворожого запілля надходили відомості про розпочате там селянське повстання. Населення Поділля зустрічало радісно свою Армію, бо вже добре пізнало чужу советську владу.

Лави Армії дуже поріділи. Багато могил залишила Армія на терені Галичини, сотні людей було поранено. Штаб Армії й дивізії чекали на наказ Уряду про проголошення мобілізації людей і коней на звільнених

теренах. Перед Армією стояли великі завдання стратегічного і адміністративного характеру. Всі готувалися до виконання їх, а тим часом Армія мусіла йти вперед. Згідно з директивою Командуючого Армією права група залишалася в складі 3-ої дивізії.

На 22 вересня наказано частинам дивізії після молебня на майдані в Лянцкоруню вирушити на схід у такому порядку:

Авангард: 8-ма бригада — полк. Бурківський. Через с. Чорна і м. Смотрич перейти до с. Зеленець.

Головні сили: 7-ма і 9-та бригади — полк. Шандрук, перейти до м. Смотрич, 3-ій кінний полк — зайняти: 22.9.с.Кадіївці, 23.9.через Кам'янець Подільський перейти до с. Гуменці, 24.9. прибути до м. Дунаївці. За 3-ім кінним полком має вирушити полковник Ольшевський з етаповим куренем (полк. О. Петлюра) з тим, щоб по зайнятті Кам'янця, перебрати в ньому владу. Інженерному куреню перейти до с. Чорна.

До с. Чорна наказано також перейти всім установам запілля — шпиталь, управління постачання, обози 2-го порядку та ін. в загальній колоні полк. Вяземцева.

В 9 год. 22 вересня піхота і вільна від бойової служби кіннота вишикувались на майдані в Лянцкоруні. Молебень правив старенький священник, співав хор дітей під орудою місцевого вчителя. Поріділі лави Залізних, особливо піхоти, (залишилося може з 400 бойовиків) змарнілі, чорні від вітру і сонця, щиро молилися. То були герої-лицарі без страху і докору. Частина з них, ще в 1919 році брала участь у Вапнярських боях і здобула дивізії назву "ЗАЛІЗНА". Після молебня дитячий хор відспівав кілька українських військових пісень. Зворушлива була та картина, як діти співали "Нумо, хлопці, до зброї!" Мелодія цієї пісні пізніше увійшла до дивізійного маршу 3-ої Залізної дивізії. Молебень скінчився. Священник покropив свяченою водою військо і воно просто з майдану вирушило виконувати наказ — визволяти рідну країну.

До вечора 22 вересня піхота без бою зайняла Смотрич і Зеленче. Перед 3-им кінним полком ворог відходив без бою, тому до вечора 22 вересня полк зайняв Зіньківці (західня околиця Кам'янця).

23 вересня 8-ма кінна сотня, що йшла поперед авангарду 8-ої бригади, подала такі розвідчі відомості:

До с. Зеленче дійшла вона без бою. На ст. Балин від залізничників, що верталися з Проскурова, командир сотні сотник Гамза довідався таке: В Проскурові серед ворога паніка, під час якої сталися дві катастрофи потягів. Поміж Кам'янцем і Проскуровом курсує бронепотяг "Ураган", а другий невідомої назви — поміж Проскуровом і Волочиськами. Вранці 23 вересня "Ураган" підходив до ст. Балин. Сотник Гамза зруйнував шлях на північ від ст. Балин. В Дунаєвцях знаходиться біля 30 багнетів і до 60 кінних, що прибули з Нової Ушиці. Ворог обстріляв стежі, що

підходили до дороги з Застав'я. Вислана на ст. Нестерівці (12 клм. від Балина в напрямі на Проскурів) стежа донесла, що на ст. Гречани сталася катастрофа потягу. В с.с Лисогірка-Рудка-Тинна ворога не виявлено. В запіллі ворога повстання.

Повстанці мали б зайняти Бар і Могилів Подільський, а ст. Знамянку зайняв Махно. В Жмеринці серед большевиків панічний настрій. Населення радо зустрічає українське військо.

До пізньої ночі з 22 на 23 вересня 3-тя дивізія не знала, що робиться на фронті 4-ої дивізії та де вона перебуває. Це непокоїло штаб, але біля 2 год. ночі прибув старшинський роз'їзд від Київців. Полковник Тютюнник повідомляв, що його дивізія 22 вересня взяла Городок, але контратакою большевиків була відкинена і відійшла до району с. Дубравка (10 клм. на захід від Городка).

Київська дивізія знову зайняла Городок над ранком 23 вересня, але знову була відкинена звідти і після наступу большевиків відійшла ввечорі 23 вересня до району Івахнівці-Кутківці. Полк. Тютюнник попередив, що на випадок нового наступу большевиків він буде примушений задля браку набоїв відійти до Гусятина, а тому просить допомоги 3-ої дивізії. Отже, треба було виручати Київців. 3-тя дивізія опинилася в дуже небезпечній ситуації, бо вона висунулася перед Київською дивізією майже на 15 клм. маючи відкритим своє ліве крило і ворога зі сходу в Дунаєвцях. Командир Залізної дивізії рішає допомогти 4-ій ударом в ліве крило ворога, для того всю Залізну дивізію повертає фронтом на північ в напрямі на Городок. Але разом із тим, не бажаючи випустити ініціативи щодо ворога, який займав Дунаєвці, Командир дивізії рішає атакувати його кіннотою. Для атаки на Дунаївці призначає 8-му кінну сотню і кінну сотню штабу дивізії. Ці сотні 23 вересня рішуче атакують Дунаївці зі сходу і півночі, вдираються до містечка і займають його. Большевики поспішно втікли в напрямі на Нову Ушицю, залишивши біля 40 полонених і до 20 убитих. Серед убитих були високі комісари. Сотні вислали свої міцні роз'їзди для переслідування ворога, та виловлювання його по селах і лісах.

В цій блискучій атаці обидві сотні заслуговують на похвалу. 8-ма кінна сотня зі своїм командиром сотником Гамзою вже придбала собі бойову славу; сотня штабу дивізії під командою сотника Стецюренка і його заступника сотника Маркевича, також виказала свої добрі бойові якості. Ніяких втрат сотні не мали.*

В напрямі на Городок Командир дивізії постановив повести рішучий наступ 24 вересня, а тим часом вислано в цьому напрямі міцну

*В цьому місці щось що вяжеться. Командантом сотні дійсно був сотник Стецюренко, а заступав його бунчужний, пізніше хорунжий, Хуторненко. Сотник Маркевич прийшов до сотні пізніше. І.Т.

розвідку, а саме, 9-ту кінну сотню під командою полк. Магеровського.

3-ій кінний полк населення Кам'янця зустріло оваціями. Там полк придбав кілька десятків поповнення, головним чином шкільної молоді і вирушив у напрямку на Дунаївці.

В 12 год. бронепотяг "Ураган" підходив до с. Нестерівці, але наша артилерія відігнала його.

24 вересня. До ранку 24 вересня відомості про ворога були дуже неповні. Від висланої в напрямку на Городок 9-ої кінної сотні донесень не було. 8-ма кінна сотня, що діяла в напрямі на Міньківці доносила, що містечко займає ворог невідомої сили.

Від Київської дивізії також не було донесень, але від штабу Армії було повідомлення, що ця дивізія мусить 24 вересня перейти в наступ на Городок. 3-тя дивізія була майже на 24 клм. перед Київською дивізією і дальше просування 3-ої дивізії на схід загрожувало її лівому крилові з боку Ярмолинець-Солобковець.

З огляду на таку ситуацію, Командир 3-ої дивізії рішає посунути свою піхоту через с. Рудку на Городок на допомогу Київській дивізії.

Піхота 3-ої дивізії зосереджується біля 15 год. в Рудці, але в 16 год. від полк. Магеровського надходить донесення: "В Городку ворога нема, ні 4-ої дивізії, зв'язку з нею встановити не міг". (Київська дивізія і 13-та бригада 5-ої дивізії знаходилися в той час в районі Івахнівці-Кутківці).

"Роз'їзд на Ярмолинці зустрівся в Сказинцях з ворожим роз'їздом від 4-го кінного полку. Роз'їзд на Солобківці зустрівся біля цього містечка з роз'їздом 3-го кінного совполку. В Зінківцях ворог в значній силі. Від селян дізнався, що в Міньківцях стоїть великий обоз, в Ярмолинцях ніби нікого нема. Полк. Магеровський."

Це донесення було особливо цінним, бо в ньому вказувалося на присутність 8-ої кінної совдивізії "Червоного Козацтва". Було ясно, що ворог відходить від Городка на схід, тому Київська дивізія могла вільно посуватися вперед. З огляду на це, рух піхоти 3-ої дивізії, як рівнож 3-го кінного полку, що вирушив із району Дунаєвць на Стару Гуту (5 верст на схід від Смотрича) було стримано.

В 18 год. від полк. Магеровського надійшло друге донесення: "м. Фрампіль з боєм зайняла моя сотня. Веду бій з ворогом, що обстрілює містечко гарматним вогнем. Ворог відступає на Ярмолинці і Солобківці".

Діяльність командира 9-ої кінної сотні полк. Магеровського була зразковою, повною енергії та ініціативи.

З огляду на таке донесення, Командир 3-ої дивізії касує наказ про рух на Городок, бо 4-та дивізія мала перед собою вільний шлях, але для забезпечення свого лівого крила висилає в напрямку на Солобківці 7-му кінну сотню, бо виявлення в тому районі кінної совдивізії непокоїло його.

25 вересня. Для догляду за залізницею Проскурів-Кам'янець Подільський залишено в Проскурові кінний роз'їзд під командою поручника Дикого, бо відчувалася небезпека, що бронепотяг "Ураган" прорветься в напрямі на Кам'янець і наробить сполоху в запіллі дивізії, хоч біля ст. Нестерівці і була зруйнована залізниця. Поручникові Дикому разом із тим наказано вести розвідку на північ. Хоч він був 10 клм. на північний схід від дивізії і його становище було невідрадним, все ж він ретельно пішов на Солобківці, де мав поважну сутичку з ворогом і мусів відступити, про що й прислав донесення. Це майже всі відомості про ворога, що штаб мав їх до 12 год. 25 вересня.

3 4-ою Київською дивізією зв'язку не було і не знати було, де вона перебуває. Пізніше виявилось, що ця дивізія без бою зайняла Городок, де й заночувала. Із штабу Армії приходили інструкції щодо переведення мобілізації; для її переведення вже прибув до Дунаєвць досвідчений полк. Віталій Гудима. Щодо ворога, то було таке враження, що він досить здеморалізований і не міг нам перешкодити в організаційній роботі; але сталося інакше. В першу чергу дивізії треба було виконати директиву Командуючого Армією, а саме — вийти на лінію р. Калюс (м. Нова Ушиця).

Втома від безперестанних боїв і маршів у дивізії дуже відчувалася, але, не зважаючи на це, зранку 25 вересня дивізія приступила до бойової роботи, яка головним чином лягла на кінноту.

3-ий кінний полк дістав наказ зайняти с.с. Сцібори і Сивороги, що на 12-ти клм. на схід від Дунаєвць, а 26 вересня зайняти с. Івашківці, що біля Нової Ушиці. Згідно з наказом полк найбільшу увагу мав звернути на район Воньківці-Ялтушків та якби там ще лишався ворог то знищити його, а одночасно вести розвідку в напрямі на Котюжани (на залізничній лінії Бар-Могилів).

9-ій кінній сотні, що тільки ввечорі 24 вересня скінчила бій за Фрампіль, йти на Солобківці-Зіньківці і далше за ініціативою полк. Магеровського, маючи головне завдання весь час висіти на лівому крилі відступаючого ворога.

7-ій кінній сотні виконувати попередньо дане їй завдання в районі Зіньковець.

Піхота й артилерія залишалися на спочинку в районі Дунаєвць. Штаб дивізії передбачав, що Дунаївці стануть головним пунктом запілля дивізії, тому для підтримання порядку викликав сюди з Кам'янця Подільського половину етапового куреня. Решту залишено в Кам'янці в розпорядження начальника залоги аж до прибуття урядових установ.

Молодий, енергійний командир 3-го кінного полку полк. Фролов не обмежився на виконанні даного йому завдання, але рішив із налету взяти і Міньківці. Але всі атаки його полку були відбиті і він був змушений відвести свій полк до Сцібори-Сивороги. Ворог вже ясно усвідомив собі

небезпеку для свого лівого крила від просування вперед 3-ої дивізії, тому підтягнув із Ялтушкова до Міньковець свою піхоту, силою до 400 багнетів із 4-ма гарматами. Полковник Фролов сповіщав, що вранці 26 вересня він знову буде атакувати Міньківці.

26 вересня. Бій 3-го кінного полку під Міньківцями, встановлення зв'язку з Київською дивізією.

Розвідка встановила, що до с. Капустяни (6 клм. на північний схід від Міньковець) підійшов свіжий совполк з 4-ма гарматами, який вивантажився в Жмеринці. З цим полком і зустрівся 3-й кінний полк 25 вересня.

Полк. Магеровський доніс, що зайняв Ярмолинці, а далі, після короткої перестрілки з ворожими дозорами, зайняв Солобківці. Зіньківці зайняли значні сили ворога. 4-ої дивізії він не міг розшукати.

Загальне враження склалося таке, що ворог приводить себе до порядку, а нові частини виявлені на фронті 3-ої дивізії, скріпили його фронт. Що робилося на фронті Армії, Командирів дивізії не було відомо, бо вже п'ятий день, як не можна було зв'язатися зі штабом Армії, що перебував у Чорткові, майже 100 клм. від дивізії. Найбільше непокоїло становище наших сусідів Київців.

Зранку 26 вересня 3-ий кінний полк намагається зломити опір ворога в Міньківцях, але ворог міцно тримається, виявляючи велику активність і боєздатність. В бою поранено командира батареї 3-го кінного полку. Маневруванню 3-го кінного полку перешкаджає великий яр, у якому лежать Міньківці. На допомогу полкові вислано 8-му пішу бригаду.

По полудні полк. Магеровський почув гарматні стріли на північ від Солобковець. Висланий роз'їзд пішов на стріли і здибав Київську дивізію в районі Лісівка-Шарівка. Начальник штабу 10-ої бригади полк. Шраменко повідомив, що ця бригада і 4-ий Київський кінний полк зайняли ранком с. Вербку Муровану, але під тиском ворожої піхоти і значної кількості кінноти, відійшли на Лінію Лісівка-Шарівка.

Нарешті, зв'язок з Київською дивізією встановлено, а разом із тим з'ясовано й ситуацію на лівому крилі 3-ої дивізії. Стало легше.

27 вересня. Бій за Міньківці. Атака 3-го кінного полку.

Відомості про ворога, що надійшли до ранку 27 вересня, були дуже поважні і, звичайно, не могли не занепокоїти штаб дивізії. Перекінчик, що вийшов на 24-ий курінь, інформував: у Міньківцях займає фронт 420 полк, правіше нього стоїть 363 полк. Обидва полки в складі до 800

багнетів. Далше на північ 41-ша совдивізія, яку зведено в один піший полк невеликого складу. Має ворог також 8 легких та 2 тяжких гармат. Перекінчик казав, що червоні частини мають нас атакувати. Полковник Магеровський доносив, що в районі Зіньковець перед Київською дивізією знаходяться 361, 362 і 363-ий полки (41-ша совдивізія). Керує ними генштабу ген. Стойкін. Кіннота в складі 3-го і 4-го совполків 8-ої кінної дивізії. Перед фронтом 3-ої Залізної дивізії викрито зовсім нові полки, а на лівому крилі поважні сили кінноти ворога. Треба думати, що ось ці два кінні полки і непокоїли Київську дивізію, яка скаржилася, що їй заважає кіннота. Неясні відомості були про ворожі резерви. Наче б то в Новій Ушиці є один курінь піхоти і очікується на прибуття кінних сил. Отже, ситуація вимагала, щоб:

1. Не дати ворогові часу до приведення себе до ладу і новими частинами зміцнити фронт.

2. Розбити, як можна скоріше, ворожу групу, що стоїть перед Мінківцями.

Коли б 3-ий Залізній дивізії пощастило це зробити цим самим вона допомогла б 4-ій дивізії, яка не могла подолати ворога. Командир 3-ої дивізії рішив зранку 27 вересня розбити ворожі сили, що стояли перед фронтом його дивізії.

У 8 год. ранку 8-ма бригада йде в наступ на Мінківці і під сильним, переважно гарматним вогнем, спускається в яр. Наші 12 гармат рясно відповідають. Над лавою червоних, на схід від Мінковець, рясно вибухають шрапнелі і рвуть землю гранати. Ворожі стежі поспішно відходять, видряпуються по схилах яру, намагаючись як найскоріше вилізти з нього. Біля десятка кінних тікає по шосі на Антонівку, але кулеметник 24-го куреня вже зауважив їх і нищить. В 12 год. піхота бригади, перейшовши яр, піднімається по шосі на Антонівку. В цей час полк. Фролов із 3-ім кінним полком переводить глибокий маневр в обхід лівого крила ворога. Він веде свій полк на с. Тимків і Отроків, збиває в цих селах ворожу піхоту; не звертає уваги на ворожу піхоту в с. Соколець і виводить свій полк на шосу Мінківці-Нова Ушиця, біля Антонівки. Тут полк натрапляє на резерву 420-го полку, атакує її і бере до полону 320 бранців. У цей час ворожа піхота з с. Пісець, переходить на с. Отроків у протинаступ. Не звертаючи уваги, полковник Фролов повертає полк в запілля москалів, що займають фронт перед 8-ою бригадою.

Ворожа лава починає в паніці тікати на с. Капустяни. Полк атакує цю лаву. 12 кулеметів на тачанках січуть ворога, а сотні рубають. Піхота 8-ої бригади займає Антонівку. Від Мінковець залишилося на полі бою до 300 москалів убитими і раненими; 420-ий полк в складі 1500 багнетів майже весь знищено. 3-ій кінний полк, переслідуючи ворога в напрямі на Капустяни, попадає під ворожий гарматний вогонь із цього села і

відходить біля 16 год. до Антонівки. Втрати полку: І старшина вбитий, 6 козаків ранених і вбито та поранено 14 коней. Взято різного майна, в тім 4 кулемети.

В 20 год. ворожа резерва (курінь піхоти) пробувала вийти з Капустян, але його розігнав вогонь нашої артилерії. З приходом ночі настав спокій. Завдяки енергії телеграфної сотні пополудні вже було наладжено телеграфний зв'язок зі штабом Армії і начальникові штабу 3-ої дивізії полк. Пересаді пощастило поговорити не тільки зі штабом Армії, але і з Командиром лівої групи ген. Загородським. Генерал повідомив про становище своєї групи і просив передати Київській дивізії, що вже кілька днів він немає з нею зв'язку, а тому просить далі повідомляти його, де вона перебуває. З того видно, що в штабі Київської дивізії справа зв'язку як праворуч неї, так і ліворуч була хворим місцем.

28 вересня. Допит полонених виказав, що в районі Нової Ушиці стоїть "заградительний отряд" (загороджувальний загін) силою до 150 багнетів. Розвідка 8-ої бригади виявила, що в с. Журжевці вчора стояло до 100 чоловік піхоти з 2-ма гарматами, але цей відділ відійшов на с. Глібів. Села Пісець та Івашківці займає піхота, а в с. Куча мала б бути кіннота. Зіньківці займає ворог, що його весь час непокоїть полк. Магеровський, 4-та дивізія перебуває в районі с. Шарівки.

На фронті 3-ої Залізної дивізії настали такі зміни: 8-ма бригада відійшла до резерви в район Сивороги. Там теж зосередилася 9-та бригада. 7-ма бригада зайняла фронт на схід від Міньковець. 3-ий кінний полк був у резерві в с. Побійня, з охороною на лінії Отроків.

Ранком 28 вересня командир куреня полк. Чміль доносить полковникові Шандрукові, що він помітив колону кінноти, до 200 шабель, що пересувається з с. Кучі на с. Пісець.

Ситуація на фронті Київської дивізії, що лишалася невиясненою, змушувала тримати 3-тю Залізну дивізію в кулаці, щоб на випадок небезпеки, з півночі можна було відразу повернути фронт у тому напрямку. Фронт її вже третій день опирався правим крилом на с. Отроків, а ліве крило не доходило до с. Веселой. Від Отрокова аж до Дністра біля 40 клм. фронту не охороняли роз'їзди, бо дивізійна кіннота була міцно зморена. Поява кінноти на шляху Куча-Пісець загрожувала правому крилові дивізії.

З цих причин 3-ий кінний полк в 14 год. дістав наказ перевести розвідку в напрямі на Пісець. Біля цього села полк обстріляла піхота; він ув'язався в бій і атакував ворога. Зайнявши Пісець, 3-ий кінний полк здивав кінноту і заатакував її. В наслідок атаки кінного полку розбито 3-ій курінь 420-го полку, І-ий кінний совполк і "заградительний отряд". Взято до полону командира куреня, кілька інших командирів і комісарів, до 200 червоноармійців, 4 кулемети, стяг "заградительн. отряда" та інше військове майно. Багато вартувало здобуття свіжих коней. Переслідуючи

ворога до с. Косиківці, полк вернувся на ніч до Отрокова.

7-ма бригада, для підтримки 3-го кінного полку, переходила в демонстративний наступ, розвиваючи рясний гарматний вогонь. Протягом останніх двох днів 3-ий кінний полк добре працював і ще раз виявив високі бойові якості і відвагу.

29 вересня. Вже четвертий день як 3-тя Залізна дивізія танцює біля Мінковець, а 4-та Київська дивізія все топчеться біля Ярмолинець. Рух 3-ої дивізії міцно зв'язаний з рухом 4-ої дивізії середньої групи. Хоч 3-тя дивізія могла б легко зайняти Нову Ушицю і вийти на лінію р. Калюса, та цей рух був дуже небезпечний в умовинах, коли Ярмолинці, що знаходяться на шосі Проскурів-Кам'янець Подільський, не були сильно забезпечені від захоплення ворогом. Останні бої під Мінківцями коштували дивізії великої кількості набоїв, брак яких сильно давався в знаки. В розпорядженні штабу дивізії набоїв не було і дивізія поповнювала потребу в них, здобуваючи їх від ворога. Відчувався брак харчів, бо база постачання застрягла десь в районі Чорткова, де також застряг дивізійний шпиталь і все тяжке майно дивізії. Зносили зі штабом Армії, що з технічних причин не міг вибратися з Чорткова, були надто ускладнені. Про все це Командир дивізії доніс Командуючому Армією, підкреслюючи, що таке становище триває вже четвертий день. Начальник штабу Армії ген. Липко відповів, що Мазепинський кінний полк, який належав до лівої групи, дістав наказ допомогти Київській дивізії. Але ген. Липко ніяк не міг погодитися з тим, що перед фронтом 3-ої дивізії, ще є великі ворожі сили, гнівно стверджуючи, що дивізія вже знищила їх.

Нові відомості про ворога не надходили. Ворог тримається пасивно.

Середня група повідомила, що вона, нарешті, пододала ворога і той відходить на схід. 28 вересня було оголошено мобілізацію людей і коней. 3-ій дивізії визначено район Дунаєвець. У зв'язку з цим 8-ма і 9-та бригади відійшли на захід Дунаєвець до району Чаньків-Кривчик. 7-ма бригада залишилася на фронті в районі Сцібори. Фронт займав 3-ий кінний полк разом із 7-ою і 8-ою кінними сотнями. 9-ій кінній сотні наказано перейти з Зіньковець до Великого Олександра і вести розвідку в напрямі на Воньківці і Калюсик.

30 вересня. Розвідка 7-ої і 8-ої кінних сотень донесла, що ворог залишив Нову Ушицю. Полковник Фролов повідомляє що 7-ма рота 420 полку прислала двох делегатів (червоноармійці, мобілізовані більшовиками на Уманщині) для переговорів про перехід її до полону. Коли делегати вернулися до своєї частини, щоби сповістити про висліди переговорів, знайшли її в оточенні іншими частинами советського війська. Цілу сотню (роту) було віддано воєнному трибуналові. Делегатам пощастило втекти і вони вступили до 3-го кінного полку. Селяни передали 37 рушниць, що їх позбирали на полі бою.

Полк. Фролов прислав кілька зразків набоїв, яких кулі мали

надрізану головку. Ці набoї відібрано у червоноармійців під час останніх боїв. Це були так звані кулі "дум-дум" чи "розривні".

В розміщенні 3-ої Залізної дивізії не було ніяких змін. 3-му кінному полкові наказано перевірити донесення 7-ої і 8-ої кінних сотень відносно становища в Новій Ушиці та якщо б там не було ворога, то зайняти місто. До частин дивізії починають прибувати мобілізовані.

Бракує рушниць і набoїв.

1 жовтня розвідка 3-го кінного полку ствердила, що в Новій Ушиці ворога немає. В с. Браїлівці виявлено до 300 кінних большевиків, у с. Струга піхоту до 1000 чоловік, в с. Барсуківці кінний полк, а в с. Куча відділ ворога невстановленої сили.

Полковник Магеровський повідомив, що в 14 год. 30 хв. кіннота Київської дивізії прибула до Зінківцеь. Стрільянину чути в напрямі с. Дашківці. (Пrawdopodobно в напрямі на Охримівці, звідки ворожа піхота вела наступ на 13-ту бригаду, яка займала с. Петрани 8 клм. на схід від Зінківцеь).

На фронті 3-ої Залізної дивізії ведеться розвідка. Спокійно. Зі штабу Армії надійшло попередження Командуючого Армією, щоб дивізія була на поготові до руху вперед.

3 жовтня. Щоби підготувити терен для майбутнього руху вперед 3-ої дивізії, Командир дивізії рішає вибити ворога з с. Барсуківці, відкинувши його на схід р. Калюс. Для цього дано наказ 3-му кінному полкові розбити ворога в Барсуківцях і вийти через Івашківці на Кучу; 7-ій бригаді з 7,8, і 9-ою кінними сотнями зайняти відтинок фронту від Отрокова до с. Глубочок включно, 7-ій бригаді помагати 3-му кінному полкові вогнем і короткими ударами, в залежності від його дій.

Цю операцію переведено з успіхом. Ворог без опору відступив за р. Калюс. 7-ма бригада зайняла фронт: Куча-Нова Ушиця. 7-ма, 8-ма і 9-та кінні сотні зайняли Браїлівку, вивлавши розвідку на Заміхів. 3-ій кінний полк розмістився в Івашківцях.

4-го жовтня встановлено, що ворожий фронт переходить по лінії: с. с. Струга-Заміхів-Говори-Осламів-Дашківці. Середня група займала Воньківці. Ранком 4 жовтня наказано 8-ій бригаді перейти до с. Філянівки, 9-ій бригаді до с. Антонівки, 7-ій бригаді залишатися на позиції зайнятій день перед цим. В 4 год. ранку ворожа піхота почала наступ на Нову Ушицю від Струги. Бій був жорстокий. В наслідок нашого протинаступу ворога відкинемо до Струги, взято 80 полонених і 2 кулемети. Убито 60 червоних. Решта дня минула спокійно.

5 жовтня згідно з директивою Командуючого Армією на групи військ накладалося завдання загального характеру, а саме: провадити бойові акції з метою забезпечення своїх районів для переведення мобілізації. Командир 3-ої дивізії рішає відкинути ворога на схід і зайняти вигідну лінію фронту по р. Вербовій.

Вранці 5 жовтня дивізія переходить в загальний наступ: 7-ма бригада наступає з Кучі на Стружку, 8-ма бригада з Нової Ушиці через Щербівці на Заміхів, 9-та бригада залишається в резерві в Новій Ушиці, 3-ій кінний полк в резерві в Івашківцях. 9-та кінна сотня вирушила з Браїлівки на Пилипківці, маючи завданням доглядати простір між 3-ою і 4-ою дивізіями. Цей простір, рівнож як і фронт Київської дивізії, що стояла уступом, викликали у Командира 3-ої дивізії постійні турботи за своє ліве крило.

8-ма бригада лише в 13 год. з підтримкою гарматного вогню 4-ох батарей вибила ворога з лісу, на схід від Нової Ушиці. Ворог ставив дуже сильний опір, якого 3-тя дивізія вже давно не знала. Мобілізовані, що перебували в складі 8-ої бригади, билися добре, не зважаючи на те, що кулеметний та гарматний вогонь ворога був дуже інтенсивний.

8-ма кінна сотня відважною атакою захопила Заміхів. Ворог відійшов на 2 клм. на північний схід від Заміхова і зайняв старі окопи. 8-ма кінна сотня порубала до 150 червоноармійців 362 полку.

9-та кінна сотня зустріла в Пилипківцях ворога і цілий день вела з ним бій.

До вечора 8-ма бригада зайняла позицію по р. Вербовій. Втрати її: 1 старшина вбитий, ранених 8 козаків, з них 6 важко. Ранено 3 коней.

7-ма бригада лише у 18 год. зайняла Стружку від сторони Кучі. Під час цього бою особливо відзначилася 7-ма кінна сотня. З огляду на повільне просування 7-ої бригади в допомогу їй на Стругу повела наступ кінна сотня штабу дивізії (к-ир сотн. Маркевич), зайняла село та увійшла в зв'язок з бригадою.

3-ій кінний полк, післаний у глибокий обхід правіше 7-ої бригади, дійшов до с. Глибівки. Ніч припинила дальший рух. Хоч 7-ма бригада виконала завдання, то всеж не мала активного настрою. Найтяжчу бойову роботу виконала цього дня 8-ма бригада під командою полк. Туркула і начальника штабу генштабу полк. Силіна. (Командира і організатора 8-ої бригади полк. Бурківського, людину лицарської моралі і чудового вояка, призначено Командиром формованої тоді Кулеметної дивізії).

6 жовтня. Взяті на передодні під Заміховим полонені оповідали, що вони належали до 362 полку. До полку прибули вони лише кілька днів тому в кількості 1500 чоловік із Казані в порядку поповнення. Це були татари, одягнені в новий одяг і озброєні новими рушницями тульського заводу. Вивантажилися вони з потягу на ст. Жмеринка і похідним порядком прибули до Ялтушкова, де їх розділено між полками 41-ої дивізії.

З розмов з ними видно, що вони мають неясну уяву про те, з ким і за що вони б'ються, як рівнож і про те, що таке радянська влада. Скаржилися, що наша кіннота дуже рубала їх (8-ма кінна сотня), не зважаючи на

те, що вони кидали рушниці.

Від полонених все було тяжко дізнатися про те, де і які частини перебували, бо були це переважно мобілізовані селяни, для яких було байдуже, в якій вони частині та хто знаходиться праворуч чи ліворуч їхнього полку. Справжні москалі комуністи у випадку небезпеки тікали з фронту, залишаючи отаких бідолах як оті казанські татари або й наші селяни, яким лишалося гинути від кулі чи шаблі українського вояка. Була це трагедія, що й казати! Коли мобілізований москаль-селянин у боротьбі проти Української Армії знаходив для себе те чи інше моральне виправдання, то перед селянином-українцем звичайно питання: чи він повинен битися проти Української Армії, яка для нього є рідною, що бореться за волю українського народу? Та московські комуністи передбачали це питання і відповідали: "Петлюрівці ведуть із собою поміщиків і будуть відбирати від вас землю, що вам дала революція". Наш легковірний селянин тільки на фронті пізнавав, що все це неправда і тому охоче переходив на бік українського війська. Ми, українці, під час збройної боротьби найголовнішу увагу звертали на національний бік справи, яка стояла в осередку нашої пропаганди і активності. Але до нашого населення ми підходили досить абстрактно, апелюючи майже виключно до національного почуття, так ніби наш народ вже був національно свідомий. В пропаганді визвольної ідеї господарсько-соціальні моменти невиразно перепліталися з моментами чуттєво-національними. У відношенні соціальних моментів була в нашій пропаганді заплутаність, складність, неясність. І це в той час, коли соціальний бік справи був річчю величезної актуальності і таким чином виразне становище до нього являлося рішеннячим чинником пропаганди нашої національно-визвольної ідеї. Як відомо, московські більшовики використали пекучі господарсько-соціальні питання демогічної пропаганди проти нас. Отож, українська кров поливала рідну землю, як із одного так і з другого боку.

Наші сусіди-Київці ніяк не могли опанувати Осламовим і Дашківцями та зайняли позиції поміж цими селами і Воньківцями.

Становище 3-ої дивізії на схід від р. Вербової було більш-менш міцним. Але на лівому крилі 8-ої бригади, що впиралася в с. Жабинці, становище було дуже небезпечним. Ворог висів над лівим крилом цієї бригади в Пилипківцях і Гулях. Він міг не тільки вдарити в тил бригади, але просто йти на Нову Ущицю. 9-та кінна сотня зі своїм хоробрим полк. Магеровським не могла б встояти перед його наступом.

Справа про загрозу для свого лівого крила постала перед командуванням дивізії ще в ніч на 6 жовтня. Тому на 6 жовтня Командир дивізії рішив примусити ворога покинути Пилипківці.

Для підтримання цієї акції він звернувся до Київської дивізії з проською про допомогу, а саме: щоб вона зранку 6 жовтня почала

наступ на Осламів і Дашківці. Полковник Тютюнник таку підтримку приобіцяв.

8-ма бригада мала перед собою переважаючі сили ворога, що сам готовився атакувати її з боку с. Гулі. Резервова 9-та бригада, що стояла в Новій Ушиці, перебувала в стані організації і тому її не можна було рухати. Знаючи чутливість ворога щодо обходів та його побоювання української кінноти, Командир дивізії рішає завдання так: 9-та кінна сотня атакує ворога в Пилипківцях з боку с. Циківці, а 8-ма кінна сотня поведе наступ на Гулі з району с. Жабинці. Як та, так і друга сотня з їх рішучими командирами мали можливість виконати це завдання. Його треба було довершити вранці 6-го жовтня.

В 10 год. від командира 7-ої бригади полковника Шандрука прийшли відомості, що ворог почав атаку з Вербівця на Дурняки і Балабанівку. Ворожу атаку з боку Вербівця підтримує автопанцерник. Перші донесення від 7-ої бригади були непокоюючі, але на лівім крилі її знаходився 3-й кінний полк, що завжди міг її підтримати. Одначе, 7-ма бригада зуміла справитися з ворогом сама, чого був певний також Командир дивізії. Під час бою особливо відзначився сотник Єремій з своїм куренем, що зручним маневром та ударом у вороже крило остаточно розгромив його. Але все ж, на всякий випадок, пересунено 9-ту бригаду до с. Струга.

8-ма кінна сотня зручно підійшла під саме с. Гулі, з якого шляхом до Конищева виходила колона до 150 багнетів і 50 кінних. Сотник Гамза налітає на колону і нищить її, а потім переслідує кінноту, що відступає в напрямі на Ялтушків. Частини скаржаться на брак набоїв.

7 жовтня. Поторошені вчора під с. Гулі червоні зосередилися в Слободі Гулівській. 9-та кінна сотня донесла, що с. Говори зайняла ворожа піхота, числом до 400 багнетів при 4-ох гарматах.

Приходили відомості про зосередження ворожої піхоти з 9-ти гарматами в районі Конищева-Слоб. Богушівської. До Ялтушкова прибув із Жмеринки численний відділ піхоти (до 1500 багнетів). Ворог тримається активно.

Ніч на фронті дивізії з 6 на 7 жовтня минула спокійно. 8-ма бригада знаходилася під Заміховим, 7-ма бригада на фронті с. Струга до с. Дурняки, в с. Ольховець 3-й кінний полк, а його роз'їзди пішли в напрямі на Муровані Курилівці, 9-та бригада в резерві в Новій Ушиці.

Вранці на фронті 8-ої бригади відбувалася рідка гарматна стрілянина, але біля 14 год. переходить майже в ураганну. В бою приймало участь із обох сторін 17 гармат.

4-та дивізія після доброго бою зайняла Осламів і Дашківці. Начальник штабу 8-ої бригади генштабу полк. Силін доносить, що ворожа піхота наступає на Заміхів від с. с. Гулі і Конищів. Дійсно все поле між Заміховим і Гулями вкрито рясними лавами червоних. Такі

густі лави видно і з боку с. Конишів. Наступ ворожої піхоти відбувається бездоганно. Були це полки 367 і 369, які тільки вчора одержали поповнення до 900 багнетів кожен.

Починається густа рушнична і кулеметна стрілянина. Батарей 8-го гарматного дивізіону добре ціляють у лави ворожої піхоти. 9-ий гарматний дивізіон, сотн. М. Чижевський, одною з батареєю якого керує відважний сотник Шура-Бура, допомагає. Нам бракує набоїв. Заміхів пристрілюється з півночі і сходу. Затримати наступ червоної піхоти, як видно, не пощастить, бо сили їх майже в п'ять разів перевищують 8-му бригаду. Командир 8-ої бригади відводить свої славні курені 22 і 24-ий на захід від Заміхова, де й займає позицію. На обрію видно, як 9-та кінна сотня під захистом своїх кулеметів відходить з Пилипковець, до яких натомість входять лави червоної піхоти. Полковник Магеровський увесь час маневрує зі своєю сотнею і кілька разів атакує Пилипківці, але його атаки не мають успіху. Сам він вже ранений в руку, кілька кіннотників порпаються біля своїх забитих коней, знімають сідла і відходять з поля бою.

На відтинок 8-ої бригади йде резервова 9-та бригада. Командир 8-ої бригади рішає перейти в протинаступ. Після гарматної підготовки піхота 8-ої бригади атакує Заміхів, а 9-та йде в напрямі на Пилипківці. Долю бою остаточно вирішує 8-ма кінна сотня. Сотник Гамза виводить свою сотню яром за праве крило ворожої лави і відважується на шалену атаку. В той час, коли курені 8-ої бригади б'ються в самому Заміхові і витискають із нього московську піхоту, сотник Гамза вилітає з яру й атакує з тилу ворожі резерви, що налічували до 900 багнетів при кількох кулеметах. Ця атака була блискачу. Такі атаки звичайно переводив 3-ій кінний полк під проводом хороброго полковника Фролова з такими відважними старшинами, як сотник Дудників та інші.

Але, для 8-ої сотні, яка складалася переважно з піхоти, посаженої на осідланих коней з примітивною зброєю, майже без шабель, лише з рушницями за плечима, що висіли на мотузках, був це акт, безперечно героїчний.

Бойова праця 8-ої кінної сотні, рівнож як і 9-ої під командою полковника Магеровського ще раз вказує на те величезне значення, яке має для кінноти відвага її командирів. Як порівняти сотника Гамзу і полковника Магеровського, то крім спільних для них хоробрости і відваги, мали вони риси характеру, що їх різнили: перший суворий і твердий, другий настирливий та обережний.

Невеличкий сотник Гамза, на своєму кремезному коні, скільки сили рубав москалів, рубали їх і ті козаки, що мали шаблі. Ті, що шабель не мали, вимахували рушницями і, як дрючками, розбивали ними, під вигуки "Слава!", голови червоних москалів.

До 18 год. ворога відкинено на його попередні позиції. Ми полонили

до 300 бранців. Поле бою було вкрите трупами ворога (убитими до 200). 8-ма бригада зайняла своє попереднє становище на схід від Заміхова, а 9-ту бригаду посунено в напрямі на Пилипківці, маючи на увазі дальший її рух на північ у допомогу 4-ій Київській дивізії, в дії якої вона мала взяти участь 8 жовтня. На відтинку 7-ої бригади було спокійно. Ранені полк. Магеровський і сотник Гамза.

8 жовтня. Вночі з 7 на 8 жовтня біля 24 год., ворог знову атакував 8-му бригаду і вибив її 24-ий курінь із Заміхова. Ранком в 6 год. ворог (367 і 369 полки) знову атакували і зайняли Заміхів. Піхота 8-ої бригади відійшла в окопи на захід від Заміхова.

Передбачаючи, що головним осередком боротьби на фронті 3-ої дивізії і надалі буде Заміхів, Командир дивізії ще до вечора 7 жовтня перекинув 3-ій кінний полк з району Ольховець до Струги. Для командування 3-ої Залізної дивізії було ясным, що ворог, маючи за свою базу Жмеринку, весь час буде скеровувати свої поповнення, що прибуватимуть з Московії через Бар і Ялтушків до Заміхова, по найкоротшій лінії. В зв'язку з цим, доки права група буде стояти на позиції, яку вона займала, головні удари треба очікувати від Заміхова. Ворог для зліквідування правої групи посилав свої сили "пачками". Отож, перед командуванням 3-ої Залізної дивізії було одно рішення: короткими, але міцними ударами нищити ці сили. Щоб нанести найтяжчу поразку ворогові в районі Заміхова, Командир дивізії рішив усіма вільними силами кинутися на ворожу групу в тій районі. Невиразне становище на фронті середньої групи тим більше вимагало такої акції.

В 8 год. рано, 8-й і 9-й бригадам та 3-му кінному полкові наказано розбити ворога перед Заміховим, для того: 8-ма бригада атакує Заміхів у чоло, 9-та бригада наступає через Жабинці на Пилипківці, 3-й кінний полк іде зі Струги на Щербівці і діє далі в залежності від ситуації на фронті 8-ої бригади.

Ворог не витримує нашого наступу і відходить із великими втратами. Ударна група 3-ої Залізної дивізії займає: 3-й кінний полк Конищів, 8-ма бригада Гулі, 9-та бригада Пилипківці. Ворог уперто борониться. Ми взяли 190 полонених і 4 кулемети. Сила убитих (до 250) і ранені.

3-тя дивізія терпіла також значні втрати: ранено сотника Гамзу, полк. Магеровського (вже втретє), 8 старшин, 42 козаків і 33 коней. Убито сотника Дудкина; 3-й кінний полк мав утрати: 2 тяжко ранених, 2 легко ранених. Забито 8 коней.

Хоч ворога міцно побито та все ж і для дивізії ця перемога коштувала великих втрат і зусиль. Частини дивізії сильно змучені, особливо кіннота. Брак набоїв, їх здобувається переважно від ворога.

9 жовтня. Ніч на фронті дивізії минула спокійно. Ранком 9 жовтня від полк. Магеровського з Пилипковець прийшло донесення, що в Гулях

зосереджено до 2000 піхоти при 8 гарматах. Очевидно, 7-ма бригада, що заняла Гулі на передодні, відійшла звідти вночі з 8 на 9 жовтня. В 12 годині він знову доніс, що ворожа піхота через Заборознівці наступає на Пилипківці. Сотня в пішому ладі відстрілюючись, відходила на захід від Пилипковець. На фронті 7-ої бригади перестрілка. Ворог мав би залишити Вербівець.

8-ма бригада приготувалася до бою. 3-ій кінний полк у Струзі.

Ворожі роз'їзди й стежі ведуть зміцнену розвідку. 22-ий і 24-ий курені ведуть невпинну перестрілку. Несподівано з обох боків гримнули гармати і замовкли. В резерві дивізії знаходиться тільки 3-ій кінний полк та кінна сотня штабу дивізії. В такому нервовім напруженні минув день. Люди і коні надмірно втомлені. Місцевий новоушицький шпиталь заповнений раненими. Від командирів частин надходять прохання, щоб дивізія рушила вперед, бо цей танок довкола Нової Ушиці дошенту вимотав і змучив козаків. Коні вже по кілька днів стоять осідлані.

Ще 8 жовтня Командир дивізії посилає Командуючому Армію рапорт, у якому зазначає, що таке тупцювання на місці з невпинними боями та втратами не виправдує набоїв, яких так бракує в Армії. Мобілізацію скінчено вже, але в дивізії кілька сот мобілізованих тиняється по обозах задля браку зброї. На мобілізацію з'явилися навіть селяни з сіл, що лежали на лінії фронту, як от Заміхів, Струга, Браїлівка та інші.

Але штаб Армії мав свої міркування, які головно полягали на тому, що деякі дивізії ще не закінчили мобілізації. Чому не закінчили, коли всі групи в бойовому відношенні перебували в однакових умовах, з них 3-тя дивізія чи не в найгірших? Все ж штаб Армії відповідав на рапорт Командира дивізії, що ось-ось уся Армія перейде в наступ, але, коли саме, того не зазначив. Командир 3-ої дивізії під час чергових розмов телефоном змушений був передати до штабу Армії, що на випадок як — 9 жовтня ворог атакує 3-тю Залізну дивізію, вона через брак набоїв та цілковите виснаження буде примушена відступати до Дунаєвців. Правда, 3-тя дивізія не збиралася відступати, хоч факт виснаження сил примушував із цим рахуватися. Така заява Командира дивізії мабуть зробила певний вплив на рішення штабу Армії, бо штаб повідомив, що ціла Армія перейде в наступ 10 або 11 жовтня. Ця відповідь до певної міри заспокоїла командування дивізії. День 9 жовтня минув у очікуванні ворожого наступу та в перестрілці розвідки.

10 жовтня ніч минула в постійній перестрілці. Ще ввечері 9 жовтня від штабу Армії прийшов наказ про перехід цілої Армії в наступ 11 жовтня. Наказ Армії дав 3-ій Залізній дивізії повне моральне задоволення. На дивізію покладалося завдання прорвати ворожий фронт для Окремої Кінної дивізії, яка мусіла вирушити в глибоке заплілля ворога, тримаючись маршруту: Лучинець-Красне-Браїлів із захопленням

жмеринського залізничного вузла.

По виконанні цього завдання 3-ій дивізії дається нове: "Перерізати комунікацію залізниці Могилів-Бар, маючи головне угруповання сил в районі Мурованих Куриловець і авангард в Рівному і Сніткові. Дивізійну кінноту вислати на зруйнування ворожого запілля в районі Могилів-Озаринці".

На фронті 8-ої бригади день почався рішучими атаками ворога на Заміхів (24-ий курінь), який до 17 год. відбив дві атаки. Втрати куреня 3 ранені козаки.

9-та бригада (полковник Лисогор) спільно зі своєю кінною сотнею займає позицію на висотах поміж Жабинцями і Браїлівкою і весь час провадить перестрілку з червоними, що намагаються наступати з Пилипковець та Заборознівець. Ці наступи бригада відбиває. Становище на лівому крилі дивізії стає дуже небезпечним. На відтинку 7-ої бригади діє розвідка.

11 жовтня. Ніч минула більш-менш спокійно. 8-ма бригада пильно доглядала за ворогом протягом цілої ночі. Ранком було помічено жвавий рух ворожих резерв у Пилипківцях і Гулях. Складалося враження ніби ворог збирається вести наступ новими силами. Щоб випередити його наміри, 9-ій бригаді наказано перейти в наступ на Пилипківці, а 8-ій кінній сотні при першій можливості атакувати Гулі. З огляду на те, що в Пилипківцях виявилася поважна сила піхоти, до 1500 багнетів, до Заміхова підтягається 3-ій кінний полк, як резерва дивізії. З усіх частин, також і з 7-ої бригади, приходять донесення про рух ворога на цілому фронті дивізії.

В 6 год. ранку ворог сміливо атакує Заміхів, але 24-ий курінь під командою сотника Козаренка героїчно переходить у протинаступ. 9-та бригада атакує Пилипківці і займає їх під сильним рушничним і гарматним вогнем. 24-ий курінь гнав ворога аж до лісу, на південний схід від Заміхова. 22-ий курінь під командою сотника Шестопала атакує ворога в напрямі на Воронівці і майже доходить до самого села, однак, зайняти його не може. 8-ма кінна сотня переслідує ворога і на його плечах вдирається до с. Гулі, де бере в полон 30 червоноармійців. Над вечір 8-ма бригада відходить на попередні позиції, на захід від Заміхова. 9-та бригада лишається в Пилипківцях. Втрати бригади: 2 убитих, 13 ранених.

На цей раз ліквідовано небезпеку обхвату нашого лівого крила. Тактичного зв'язку з Київською дивізією встановити не пощастило. Як виявилось пізніше, на фронті її був спокій. Командир 9-ої бригади пізніше скаржився на пасивність Київської дивізії.

На фронті 7-ої бригади помічалось поживлення ворожої діяльності. Надійшли розвідчі звіти, що на ст. Немерчі вивантажилось до 500 чоловік кінноти. 7-ій бригаді дано наказ робити демонстративний

наступ у напрямі на Вербівець, але ворог сам переходить в наступ на Перимани-Житники і Дурняки.

19-ий курінь (полковник Чміль) примушений відійти з Дурняків на захід, але командир бригади полк. Шандрук робить протинаступ, розбиває ворога і гонить його на Вербівець. Зі смерком бій на всьому фронті 3-ої дивізії затих. Наші втрати: ранено 6 козаків і 5 коней.

Окрема Кінна дивізія була в поході до Нової Ушиці.

12 жовтня. Ніч на фронті дивізії минула спокійно. На 12 жовтня Командуючий Армією наказав 3-ій Дивізії прорвати фронт для Окремої Кінної дивізії, яка мусіла рушити в глибоке запілля ворога. Ціла Армія мала розпочати наступ, але в останній хвилині Командуючий Армією змінив свій наказ і початок загального наступу Армії відкладено на 13 жовтня, тому, що Окрема Кінна дивізія ще не дійшла до Нової Ушиці.

День 12 жовтня починається новими атаками ворога на Заміхів, як із північного сходу, так і через Жабинці. На протязі дня ворог силою до 1000 багнетів при 300 шаблях тричі атакує фронт 8-ої бригади, але славні курені її відважно переходять в контратаки і відбивають їх. 8-ма кінна сотня б'ється в Жабинцях, але їй немає де розгорнутися, ворог відкидає її на захід від Заміхова. 22-ий курінь, що наступав на Воронівці також відкинено на його попередню позицію. 7-ма бригада успішно б'ється на своєму фронті. 9-та бригада веде бій на схід від Пилипковець, але ворог змушує її відступити на лінію Жабинець. Бій триває цілий день. 8-ма бригада твердо тримається. Старшини і козаки цієї бригади справді варті назви "залізних". Заміхів це поле честі і слави 8-ої і 9-ої бригад. Ранено найкращих старшин 8-ої бригади: начальника кулеметної сотні сотника Дубовика і хорунжого Чернобаба*.

13 жовтня. Вже восьмий день як дивізія б'ється в районі на схід від Нової Ушиці. Вже до 2000 червоноармійців поклали своє життя на полях Заміхова. Нехай той, хто досліджуватиме ці бої, загляне до Заміхова і на власні очі переконається в тому; нехай відвідає і заміхівський і новоушицький цвинтарі, де знайде пару сот могил "невдомих українських вояків". Тепер, розглядаючи архівні матеріали, що стосуються до цих боїв, доводиться констатувати деякі хиби наших штабових апаратів. В бойових звітах рідко коли знайдеш прізвище убитого, чи померлого від ран. Рідко який штаб подавав відомості про втрати своїх частин, а через новоушицький шпиталь перейшли сотні поранених. Нам здається, що в архівах цього шпиталю, як рівнож і шпиталів заміхівського, дунаєвського та кам'янецького можна було би знайти імена багатьох українських вояків, що по лицарськи вмерли за Україну.

В Заміхові тепер стоїть величезний монумент, що його поставила

*Чернобаба не хорунжий, а козак кулеметник. І.Т.

Москва. Він прикрашений написом: "Памяті 2000 червоноармійців, що полягли в революційній боротьбі".

13 жовтня 3-тя дивізія рушає вперед на схід, подальше від цих рясно политих кров'ю піль та ярів, на нові подвиги. Настрій серед вояків піднесений і добрий, не зважаючи на те, що непомітно чорною хмарою пролетіла вістка, ніби незабаром буде проголошено перемир'я.

Дивізії дано такий наказ: в розміщенні ворога не помітно особливих змін. Лише в районі Вербівця помічено ворожу кінноту незначної чисельності. До району Нової Ушиці прибула Окрема Кінна дивізія, для спільних із 3-ою дивізією акцій. Ліворуч нас Київська дивізія, вона 13 жовтня зранку поведе наступ загально в напрямі на Ялтушків. 3-ій дивізії наказано зранку 13 жовтня перейти в наступ і опанувати лінію Муровані Курилівці-Снітків.

а) 7-ій бригаді в 6 год. ранку почати наступ одним куренем з Малої Струги та опанувати східне узлісся того лісу, що лежить в 4-ох клм. на північний схід від Малої Струги (поміж селами Шербівці-Бахтинок).

б) 8-ій бригаді, зосередившись на східньому узліссі великого лісу, що лежить на схід від Нової Ушиці, в 6 год. ранку повести наступ на Слоб. Шербівську і Заміхів та вийти на лінію фільвар. Яришів-Воронівці.

в) 9-ій бригаді невеликим відділом вести демонстративний наступ на Заміхів, а головними силами 6 год. ранку повести наступ з лісу, що на схід від Браїлівки на Жабинці.

г) 3-му кінному полкові бути готовим до бою з 7 год. ранку і чекати наказів на перехресті шляхів, в одній версті на північ від Струги.

Окрема Кінна дивізія мусить бути готова до бою зранку в кожній хвилині, залишаючись тимчасом у Новій Ушиці.

Окрема Кінна дивізія назовні робила добре враження. Персональний склад її це переважно старі українські вояки. Зброя, коні, одяг в доброму стані. Хоч склад дивізії не був великий, але бойова вартість її була досить висока і вміло керована та використана, могла б шляхом хоч би рейдів у запілля ворога, як це робила червона кіннота, принести неоцінені послуги Армії. Сьогодні саме такий перший глибокий рейд мала розпочати Окрема Кінна дивізія, що викликало жваве зацікавлення не лише 3-ої дивізії, але й штабу Армії. Прорвати фронт і випустити її в запілля ворога й було завданням 3-ої Залізної дивізії. Цей прорив Командир дивізії намітив на фронті 8-ої бригади біля с. Шербівці.

В 6 год. ранку 3-тя Залізна дивізія, при жвавій підтримці своєї артилерії, пішла в наступ. Прорвати фронт біля Шербівців мусів 22-ий курінь, а розгнати успіх 3-ій кінний полк, що в 7 год. ранку вже стояв на поготові в лісі позаду 22-го куреня.

Окремій Кінній дивізії наказано підтягнутися до наміченого місця прориву фронту. Треба сказати, що співпраця з Окремою Кінною дивізією завжди ускладнялася завдяки надмірній амбіції її Командира,

генерал-хорунжого Івана Омеляновича-Павленка (молодшого), який з погордою дивився на бідолашних Командирів піших дивізій.

Кінна дивізія довго не підходила. Посланий старшина штабу 3-ої дивізії до Командира Кінної, дістав відповідь: "Прошу точно сказати годину, коли фронт буде прорвано, і я буду там з дивізією".

22-ий курінь пішов у наступ в 8 годині ранку. Спочатку наступ розгортався успішно, але на висотах, що на схід від Щербівців, курінь трапив під сильний гарматний вогонь, а ворожа піхота, що переважала силою, перейшла в протинаступ. Справа дійшла до багнетів. 22-ий курінь не витримав і почав відходити, залишаючи на полі вбитих і ранених (22 козаків і 2 старшин). Батарея 8-го гармат. дивізіону, вискочивши на відкриту позицію, картечами і шрапнелею зупинила ворога. Отже, прорив не вдався. Після особистої розвідки Командира дивізії і командира 3-го кінного полку, полковника Фролова, виявилось, що ліс, який знаходився в одній і пів версти на захід від південної околиці с. Щербівці, ніким не зайнятий. Ліве крило ворожої лави і його резерви було видно як на долоні в якій пів верстві на північ цього ліска. Місце для атаки було чудове і молодий полковник Фролов зрадів догідним умовинам для атаки ворога, який уважав себе тут безпечним. Умовлено було, що 3-ій кінний полк разом з 22-им куренем пічне атаку після трьох гарматніх стрілів.

В цей час на фронті 22-го куреня була тиша. Окрема Кінна дивізія вже прибула й знаходилася в лісі, на схід від Нової Ушиці.

В 11 год 30 хв. полковник Фролов доносить, що полк готовий до атаки. Батарея дає три стріли. Минає 10 хвилин. Тиша. Аж несподівано піднімається червона піхота і в безладі біжить на Щербівці. Але було вже запізно.... Зліва вихром несуться сотні 3-го кінного полку. Озброєні списами козаки на бігу жонглюють ними. Червона піхота переважно без стрілу піддається в полон. Упертіші гинуть від шабель і списів.

За хвилин десять 3-го кінного полку не видно за висотою в напрямі на Щербівці. Фронт прорвано, відкрито шлях для рейду Окремої Кінної дивізії. "На коней сідай!" — і Окрема Кінна дивізія за кілька хвилин клусом рушила в колоні в напрямі на Щербівці.

Від передніх частин доходять тривожні чутки, що улюбленець Залізних полковник Фролов тяжко ранений під час атаки. В 16 год. від полковника Фролова надходить донесення: "Тепер із полком знаходжусь у с. Воронівці. Село Калівка вільне від ворога, але тримається він в Богушівці і Бахтині. В цьому бою я ранений в руку, але залишаюся в ладу. Хай ця кров ще більше зв'яже донців з Армією УНР. Слава Україні!". Командир 3-го кінного полку полковник Фролов.

(Полковник Фролов проти бажання командування добровольчої армії і навіть своїх земляків-донців, приєднався до 3-ої Залізної дивізії зі своїм полком в квітні 1920 р. з армії ген. Бредова, що в той час відійшла

під захист польської армії в районі Нової Ушиці. Полк Фролова складався переважно з донців і кубанців числом до 200 шабель, але в складі його було також до 100 українців. Згодом, з причин хворіб, перевтоми, поранень і смерті більша частина донців вийшла зі складу полку. Ті, що лишилися увійшли до складу 1-ої сотні полку. В жовтні 3-ій кінний полк був у складі 3-ох сотень і нараховував до 300 шабель при 12-ти кулеметах і 1-ій батареї. Полк складався на 90% із українців. Полковник Фролов, вроджений кіннотник, з кришталево чистою душею, безмірної відваги людина зумів і в новий український склад полку втілити духа відваги і сміливости та зробити з нього одну з кращих бойових частин Армії УНР.

(На еміграції полковник Фролов працював над формуванням ідеології щодо спільности визвольних завдань Дону й України. Він заснував у Празі журнал "Вільне Козацтво". Пізніше, коли цей журнал прибрав іншу ідеологію щодо козачої справи, полковника Фролова усунено з числа співробітників, і він, страждаючи за долю Дону, умер в Чехії від туберкульози на 29-му році життя. Останній поклін віддали; і гарячу участь в його похороні та поставленні пам'ятника на його могилі взяли українські вояки, що перебували в Чехії на чолі з полковником Проходою, старшиною 3-ої Залізної дивізії.)

Окрема Кінна дивізія вийшла на висоту, на якій відбувалася атака 3-го кінного полку й зупинилася в колоні, представляючи знамениту ціль для ворожої артилерії. На щастя та ворожа артилерія певно переходила на нову позицію і тому не стріляла. За деякий час Окрема Кінна дивізія рушила, але не вперед, а ярм в бік Заміхова. Чому це так сталося, не знати. Замість того, щоб іти вперед, в напрямі на Лучинець і даліше, Командир Окремої Кінної дивізії повів її понад фронтом 8-ої бригади.

А в цей час на всьому фронті 3-ої Залізної дивізії відбувається уперта боротьба. Ворог із завзяттям і впертістю борониться. 7-ма бригада посувається вперед, не зважаючи на те, що ворог на кожному кроці ставить завзятий спротив. Проте, до 19 год. полковникові Шандрукові пощастило з бригадою зайняти Вербівець. Ворог у повному порядку відступає на Муровані Курилівці. Перед 7-ою бригадою 367 і 368 ворожі полки, в складі до 1000 багнетів. 19-ий курінь під командою полковника Чміля виривається вперед та займає Муровані Курилівці, але з наказу командира бригади відходить до с. Петримани.

Бій кілька разів доходив до багнетів, врешті 7-ма бригада перемогла. Бригада мала втрати: 3 старшин і 29 козаків ранених.

З наступленням ночі розміщення 7-ої бригади було таке: 21-й курінь — Дурняки, резерва — кінна сотня — Галайківці. Бригада взяла 80 полонених.

На фронті 8- і 9-ої бригади події розгортались: 9-та бригада, в 10 год. зайнявши Жабинці, почала наступ на Пилипківці та Заборознівці, і

ці села зайняла в 17 год. 9-та кінна сотня доглядає весь час за лівим крилом бригади.

На відтинку біля Заміхова 24-ий курінь б'ється з ворогом. Ворог атакує цей "заміхівський" курінь. Але під впливом маневру 9-ої бригади, що наступала на Пилипківці, рівнож як і під впливом атаки 3-го кінного полку та появи Окремої Кінної дивізії під Щербівцями, ворог почав раптово відступати від Заміхова в напрямі на Конишів і на південний схід від нього. Густі лави відступаючого ворога (до 1000 багнетів) вкрили поле. Славетна кінна сотня, не гаючи часу, вискочила з яру біля Жабинець і атакувала його. Вчинився бій — нищення ворожої піхоти, в наслідок якого на полі бою залишилося кількасот трупів і ранених. До 17 год. ворога не було на лінії Конишів-Слоб. Гулівська.

В цей час Окрема Кінна дивізія в колоні вийшла на перехрестя доріг в 2-ох і пів верстах на північний схід від Заміхова, не намагаючись переслідувати відступаючого ворога, а зупинилася на цьому місці.

За декілька хвилин ворожа артилерія почала обстрілювати рясним вогнем Окрему Кінну дивізію. Видко було, що дивізія досить сильно потерпіла від цього вогню. Вона спускається в яр поміж Пилипківцями і Жабинцями та посувається на північ.

Над вечір 9-та бригада зосереджується в Жабинцях, 24-ий курінь 8-ої бригади в Заміхові, а 22-ий курінь цієї ж бригади залишається у Воронівцях. 3-ій кінний полк атакує і розбиває ворожу піхоту під Бахтином і пізнім часом вертається до Воронівець. Протягом дня дивізія мала втрати: ранених 8 старшин і 56 козаків, убитих 11 козаків.

Дивізія взяла в полон 250 червоних 367 і 368-го полків 123-ої бригади. Здобуто в цьому бою 9 кулеметів та різне майно.

14 жовтня ніч минула спокійно, ворог вів лише розвідку. Київська дивізія збила ворога і просунулася вперед майже на 10 верст, зайняла Патернаву і Слоб. Ходацьку. Про Окрему Кінну дивізію з армійського звіту на 8 год. 14-го жовтня можна було довідатися, що після прориву фронту біля с. Щербівці вона пішла в глибоке запілля ворога. Донесень від неї не одержано.

Зі штабу Армії інформують, що 14 жовтня над фронтом Армії будуть вести розвідку два українські літаки. Штаб Армії також інформує, що завішення зброї може наступити 17 жовтня. Ця остання вістка внесла до лав Залізної дивізії велике занепокоєння.

На 14 жовтня Командир дивізії дав такий наказ:

7-ій бригаді заволодіти лінією Муровані Курилівці-Дерешова;

8-ій бригаді наступати через Калівку й Бахтин на Кривохижинці (в 5-ти верстах на захід від Сніткова);

8-му кінну сотню скерувати до цього села через Конишів-Михайлівці;

9-ій бригаді перейти до Бахтина; 3-ій кінний полк одержить наказ

окремо.

Наступ розпочати в 9 год. ранку 14 жовтня. Для пояснення цього наказу слід згадати ті міркування, які обумовили його видання. В зв'язку з попередженням Командуючого Армією про перемир'я, яке може наступити 18 жовтня в 24 год., як для Армії так і для 3-ої дивізії було кінцевим зайняти, по можливості, найбільший пляцдарм; для того треба було відкинути ворога як можна далі на схід. Це рішення було покладено в основу дальших оперативних наказів 3-ої дивізії. Отже, на 14 жовтня в зв'язку з невиясненою ситуацією на півночі, 3-ій дивізії поставлено завдання просунутись вперед всього на 10 верст.

За день 14 жовтня події на фронті дивізії розгортаються так: 7-ма бригада з боєм підійшла до західньої околиці Мурованих Куриловць, але цілком опанувати цим містечком не змогла, завдяки сильному опорі ворога. 7-ма кінна сотня вела наступ з с. Березова на Галайківці, однак оволодіти селом не змогла.

8-ма бригада легко здобула Бахтин, але тяжкий бій за Кривохижинці вела аж до ночі. Ворог з підтримкою гавбичної батареї робив сильний опір.

Для удару в ліве крило ворога скеровано: кінну сотню штабу дивізії, сотн. Маркевич, і 9-ту кінну сотню. Штабова кінна сотня під сильним вогнем гавбичної батареї вдарила на с. Долиняни і зайняла його, взявши до полону 5 червоноармійців і канцелярію 648 полку. 9-та кінна сотня ударила в ліве крило ворога під с. Кривохижинці, зайняла його та на плечах відступаючого ворога вскочила до Сніткова.

Однак, ворог ще тримався в Конищеві і Михайлівцях. Від 8-ої кінної сотні, що наступала з Заміхова на Конищів, донесень не одержано. Просування вперед бригади було небезпечним, а тому 9-ій бригаді, що була в резерві в Бахтині, наказано атакувати Михайлівці і Конищів із боку Бахтина.

9-та бригада після впертого бою до вечора зайняла південну околицю Михайловець, але наступати далі не могла, бо вже смеркалося. 3-ій кінний полк був у резерві дивізії.

15 жовтня. Ніч з 14 на 15 жовтня минула в перестрілці передніх сторож. 14 жовтня Окрема Кінна дивізія, опинившись в районі Ялтушкова, вела наступ на с. Ситки, ст. Бар і с. Голодки.

Частини 3-ої дивізії були настільки перемучені, що, не зважаючи на кінцевість рушати вперед, мусіли б мати хоч одноденний відпочинок. Крім того, треба було підтягнути до бойових частин обози постачання. Але саме головне було те, що бракувало набоїв, невеликий транспорт яких наближався до Нової Ушиці. З огляду на все це, 15 жовтня всі бойові операції покладено було переважно на дивізійну кінноту. Ця остання рівнож була втомлена, особливо коні, але припинити рух вперед було неможливо.

Командуючий Армією наказав 3-ій дивізії йти вперед з таким завданням: "Авангардові досягнути лінію р. Лозової з головними силами в районі Лучинця".

9-та бригада несподівано наскочила на ворога в Михайлівцях, розбила його, забравши 2 гармати, після чого її скеровано до дивізійної резерви до Сніткова.

7-ма бригада енергійно посувається вперед і до вечора вийшла на лінію с.с. Рівне-Перекошинці-Верхній Олчедаїв.

8-ма бригада зайняла Берлинці Польові і Котюжани.

3-ій кінний полк ще до початку руху піхоти пішов прочищати їй дорогу, а саме: зо Сніткова на Котюжани і Верхній Олчедаїв. Під Котюжанами полк зустрівся з ворогом, атакував його і примусив відійти на схід.

16 жовтня. Ніч минула спокійно. За день 15 жовтня частини дивізії захопили 2 гармати, кілька кулеметів, військове майно і 25 полонених. Київська дивізія вийшла на лінію Верхівки-ст. Митки.

На 16 жовтня Командир дивізії дає їй таке завдання: 7-ій бригаді вийти на лінії Вендичани-Лучинець, 7-му кінну сотню вислати в напрямі на Яришів-Озаринці.

8-ій бригаді вийти на лінію Степанки-Романки, на південь від Копайгорода. Бригаді весь час стежити за своїм лівим крилом, тому, що Київська дивізія йде уступом ззаду.

Резервовій 9-ій бригаді перейти до ст. Котюжани. 3-му кінному полкові йти на Лучинець і далі в напрямі на Озаринці. Головним завданням полкові стало: не випустити ворога (121-шу совбригаду), що б'ється перед 7-ою бригадою, перерізавши йому шляхи Могилів-Чернівці-Шаргород.

Польовий штаб дивізії Верхній Олчедаїв.

Протягом дня бригади виконали своє завдання. Ворог ставив поважний опір, але здеморалізований не міг витримати наступу "залізних бригад".

Як видно з книги Какуріна "Война с белополяками", причина такого поважного опору з боку ворога була така: 12 жовтня в Ризи було підписано перемир'я, що мусіло фактично наступити за 6 днів, тобто 18-го жовтня. Протягом цих шести днів польська армія мала намір просунутися скільки можна далі на схід тому, що, згідно з перемир'ям на відтинку фронту від Несвіжа до р. Двини польська армія займає майбутню лінію державного кордону, а на південь від Несвіжа лінія розміщення поляків зазначається так, як вона буде переходити на 24-ту годину 18-го жовтня. Отже, головне командування московської армії дає такий наказ: "Комзапу поступово, не ув'язуючись в бій, відводити частини з фронту на північ Радосшкович до лінії фронту на майбутньому державному кордоні, на якому зупинитися в 24-й год. 18-го жовтня."

Що торкається південно-східнього фронту, то до наступу на ньому передбачалося перейти ще 11 жовтня, для 60-ої дивізії було завдання: вийти на лінію Фельштин-Солобківці, для 41-ої дивізії — вийти на лінію Солобківці-р. Студениця, висунувши кінноту та пішу розвідку до Збруча. Цей наказ московська армія виконати не могла й сама була відкинена Армією УНР на так звану "лінію перемир'я".

7-ма бригада вийшла на лінію: 19-ий курінь м. Лучинець, 20-ий курінь с. Кукавка, 21-ий курінь с. Серебринець (2 версти від Кукавки), 7-ма кінна сотня зайняла Яришів.

8-ма бригада вийшла на лінію: Романки-Степанки. 3-ій кінний полк ішов попереду піхоти і під Лучинцем зустрів 361-й совполк, атакував і розбив його. З Лучинця полк пішов далше і до вечора ніяких донесень від нього не було.

17 жовтня. З підслуханих розмов ворога можна було довідатися про те, що на 17 жовтня червона піхота має займати фронт: 362-ий полк від Дністра до Озаринець, 363-ий полк — Сугаки, 361-ий, що вчора його пошарпав 3-ій кінний полк в районі Лучинця, займатиме район спільно з 363-ий полком, 367-ий полк район Романки-Степанки, далше на північ 369-ий полк.

В атаці, що її мав учора 3-ій кінний полк, взято гармату, 3 кулемети і 174 полонених.

На 17 жовтня 3-ій дивізії дано наказ:

8-ій бригаді вийти на лінію с.с. Калинівка-Будно, 7-ій бригаді на лінію Лозова-Біляни, 9-ій бригаді перейти до с. Канатківці. 3-му кінному полкові зайняти Шаргород, з роз'їздами на лінії Джурин-Стара Мурафа.

Хоч від штабу Армії і було попередження про можливість перемир'я, що має наступити 18 жовтня, то наказу про припинення бойових операцій все ж не було видано. Тому дивізія розпочала рух в 7-ій годині ранку. Командирові 3-го кінного полку дано наказ про вільність руху в запіллі ворога з метою захоплення Вапнярки. 3-тя Залізна дивізія форсованим маршем рушила вперед, хоч становище на її лівому крилі було вельми небезпечне. Сусідня Київська дивізія відстала майже на 20 верст і таким чином оголила цілком ліве крило 3-ої дивізії. На щастя, ворог утратив ініціативу маневру. В противному випадку 3-тя дивізія, що розтяглась на фронті в 36 верст, могла б загинути або потерпіти від удару ззаду, хочби з району Копайгорода на Лучинець і далше на південь. Командир дивізії уважав обов'язком звернути увагу Командуючого Армією на несприятливе становище 3-ої дивізії.

17 жовтня 4-та дивізія стояла на лінії Буцни-Семенки-Окладна. Окрема Кінна дивізія знаходилася в районі Бару (на захід від нього). Командир Окремої Кінної дивізії не йшов уперед, покликаючись на "стомленість коней", так ніби коні піших дивізій не були стомлені.

17 жовтня на фронт 3-ої дивізії прибув Головний Отаман С.

Петлюра і після ознайомлення з акціями 3-ої дивізії надіслав Командуючому Армією таку телеграму: "Городок. Командарму. Комдивам 2-ої і 6-ої. У зв'язку з просуванням Залізної дивізії за залізницю Могилів-Жмеринка акції середньої групи знаходжу млявими. Необхідно прискорити просування середньої групи наперед. Так само вважаю необхідним виявити активність Кінної дивізії. 17.10.1920 р. Нова Ушиця, Головний Отаман С. Петлюра."

Однак, стомлена 3-тя Залізна дивізія посувалася вперед, але це посування давалося їй не легко. Ворог, хоч і був здеморалізований, все таки на кожному кроці ставив сильний спротив. Майже кожне село доводилося брати з боєм і кривавими жертвами "Залізних".

8-ма бригада здобула біля с. Каришків 363-ий полк, що мав резерви в Довгівцях. Цілий день 8-ма бригада вела бій і нарешті відкинула ворога за Довгівці. Смерком бій припинився. Бригада взяла деяке майно, 10 полонених (серед них медсестра 363-го полку). Під час бою убито одного козака і ранено хорунжого Борисанівського та 8 козаків. 8-ма бригада не змогла виконати свого завдання і залишилася на ніч з 17 на 18 жовтня в с. Хринівці.

9-та бригада, що була в дивізійній резерві, також одержала бойове завдання, а саме: наступати на Шаргород, правіше 8-ої бригади. Вона вела бій під с. Івашківці, але зайняти село їй не пощастило і вона залишилася на ніч на позиціях у полі, на захід від цього села.

7-ма бригада зайняла після впертого бою Могилів Подільський та вийшла на вказану лінію. 3-й кінний полк пішов на Лозову, де ув'язався в бій, зайняв село і в ньому залишився на ніч.

18 жовтня ранком дивізія рушила далі на схід. 8-ма бригада намагалася закінчити виконання вчорашнього завдання і зранку веде наступ 22-ий куренем на с. Плебанівку, куди відступив ворог; 24-ий курінь іде на Мілярівку, 8-ма кінна сотня іде в авангарді 22-го куреня на Плебанівку.

9-та бригада зайняла Івашківці; туди ж прибула стежа від 8-ої кінної сотні. Командир бригади полковник Лисогір повідомляє, що як тільки він з'ясує ситуацію на фронті 8-ої бригади, разом із нею перейде в наступ на Шаргород.

7-ма бригада посувається з боєм вперед: 19-ий курінь наступає через Лозову; в с. Писарівка натрапляє на значний спротив ворога, але, зв'язавшись з 3-ім кінним полком, прохає його допомоги. 3-ій кінний полк атакує Писарівку зайняту 367-им полком. До 20 татар цього полку було порубано, до 30-ти взято в полон, решта втікла на схід. Командир 3-го кінного полку доносить, що перед фронтом 3-ої дивізії зауважено частини 41-ої совдивізії, які не мають зв'язку з 47-ою дивізією, що стоїть на північ.

Цього дня 7-ма бригада займає: 20-й курінь Шендерівку, 19-ий

курінь і 21-ий с. Теклівку, бригадна резерва (кінна сотня) в с. Слідах.

3-ій кінний полк після бою під Писарівкою пішов на Шаргород і в 12 годині атакував його, але ворог відбив атаку.

Всі частини уперто скаржаться на втому і брак набоїв. В год. 18 Командир 9-ої бригади доносить, що Шаргород зайняла його бригада, що міст через р. Мурафу в самому містечку спалений і хоч це затримує наступ, то все ж він веде його далі. Ворог обстрілює Шаргород сильним гарматним вогнем із боку с. Роскош. Зв'язок з 8-ою бригадою втрачений.

До штабу дивізії прийшли нові розпорядження штабу Армії щодо можливого заключення перемир'я.

Ще 16 жовтня Командуючий Армією видав наказ ч. 0187: "Армії УНР припинити бойові дії 18-го жовтня в 24 годині".

Штаб дивізії фактично одержав цей наказ вночі з 18 на 19-го жовтня.

В цей час 3-тя дивізія, хоч і з великим напруженням сил, добивала в районі Шаргорода останні свіжо підвезені сили ворога, що прибули зі ст. Вапнярки. Шлях до Вапнярського залізничного вузла, що мав стратегічне значення, був вільний. 3-ій кінний полк вже одержав наказ прорватися в запілля ворога і захопити Вапнярку.

Хоч штаб дивізії попередив частини, що завішення зброї мусіло наступити 18 жовтня в 24 годині, то припинити бойові дії не міг з наступних причин: 18 жовтня на фронті 9-ої бригади до глибокої ночі вівся бій, при чому большевицькі частини переходили в наступ. Отже, як із боку 3-ої дивізії, так і з боку московських військ, бойові дії не були припинені і після 24 год. 18 жовтня.

19 жовтня. Ніч з 18 на 19 жовтня минула в перестрілці сторожової охорони з ворожими розвідними відділами. Від 3-го кінного полку прийшло повідомлення, що в районі Шаргорода підійшли червоні полки 361, 366, 367 і 1-ий та 2-ий кінні полки 8-ої кінної дивізії. Стрільянина, що велася ніччю після 24 год. 18 жовтня свідчила про те, що ворог не має наміру припинити бойові дії. Тому Командир 3-ої дивізії мав моральне право також продовжувати виконання директиви Армії, а саме: вихід дивізії на лінію р. Мурафи.

На 19 жовтня дається наказ вести наступ далі з метою виходу на лінію р. Мурафа. 7-ма бригада зранку зайняла з боем с. Політанку, але в 14 год. ворожа піхота перейшла в наступ і вибила з цього села 2-гу сотню 19-го куреня. 20-ий курінь, що перебував у цьому районі, почувши стрільянину, з власної ініціативи пішов на допомогу 18-му куренню. Спільними силами обох куренів ворога викинено з с. Політанка-Писарівка і взято 50 полонених та різне майно.

До вечора 7-ма бригада займала Шаргород. 8-ма бригада вела бій на лінії сіл Роскош-Плебанівка.

Біля 16 год. від 3-го кінного полку одержано донесення: "Після дуже впертого рукопашного бою зайняв Березівку. Захопив 140 полонених, 4

кулемети на візках. Розлючені козаки розстріляли і порубали понад 100 червоних. Полонені належать до 422 полку 12-ї бригади 47-ої дивізії. Дивізія прибула на фронт кілька днів тому, добре вдягнена і озброєна. Командир 3-го кінного полку полковник Фролов. 14 год. 15 хв.”

Після зайняття 9-ою бригадою західньої околиці Шаргорода в 12 годині прибули на одну з передніх сторож червоні парламентарі для обговорення справ перемир'я. Командир бригади полковник Лисогір прогнав їх, бо він не дістав ніякого наказу про закінчення перемир'я. Командир бригади мав того дня палке бажання зайняти й східню околицю Шаргорода і дав наказ 25-му куреню виконати це. 25-ий курінь пішов у наступ, але натрапив на міцний опір з боку ворога, що перейшов у протинатуп і, обходячи ліве крило куреня, примусив його відійти на попередні позиції. Пополудні на фронті 7-ої бригади появились червоні парламентарі. Штаб бригади прийняв їх і відправив до штабу дивізії, бо середня група дуже відстала.

Вечорі 19 жовтня Командир дивізії одержав гострий наказ Командуючого Армією з доганою, щоб 3-тя дивізія з одержанням цього наказу припинила бойові дії проти московської армії. В наслідок цього наказу Командир дивізії негайно видав наказ: ”3-ій Залізній дивізії з одержанням цього наказу припинити бойові дії проти московської армії”. Почалося перемир'я.

ПЕРЕМИР'Я. 18 жовтня-9 листопада 24 год.

Становище Армії УНР. Прибуття до району 3-ої дивізії польського куреня. Умови перемир'я. Суперечка з червоним командуванням. Мішана комісія.

Перемир'я наступило в незручний для Армії УНР час. Хоч наша Армія і була виснажена та вимагала відпочинку й організації заплілля, то вона все ж мала досить сили для руху на схід, бо червона армія була ще в гіршому стані. 14-та совармія була цілковито знесилена безперервними боями з Армією УНР і примушена була під її натиском відходити. Резерви вичерпалися. Перекинути нові частини з польського фронту большевики не знали чи відважились би. Лінія фронту, що на ній зупинилася в 24 годині 18 жовтня Армія УНР, не давала для неї ніяких стратегічних вигід. Два вузлові, великого значення пункти, як Валнярка і Жмеринка, залишалися в руках ворога, так мовити б, перед носом Армії УНР. Тяжко було сподіватися, що після закінчення перемир'я наша Армія опиниться в ліпших умовах, ніж була тепер в своєму прагненні опанувати Жмеринкою і Валняркою.

Але зо справами опанування цими операційними пунктами, перед Армією ставала ще й інша, не менш важлива справа, що від неї залежала

її міць. Їй потрібний був великий пляцдарм, що не лише давав би їй змогу для маневрування з глибини, але також належний контингент людей і коней для поповнення, засоби харчування та інше.

Какурін і Меліков в своїй книзі "Война с белополяками" так оцінюють становище Української Армії: "Для українських петлюровських частин, що боролися на крайньому правому крилі загального польського фронту, особливе значення мало здобуття території. Замирення ставило їх перед konieczністю або добровільно йти на інтернування на польську територію, або продовжувати боротьбу з червоною армією на свій страх і ризик. В останньому випадку поширення пляцдарму для своєї діяльності набувало для цих частин значення рівносильне назагал з їхнім існуванням. Тому ці частини з завзяттям стреміли як можна даліше проникнути на схід, не припиняючи дій навіть після того, як уплинув шостиденний термін, встановлений для остаточного припинення бойових дій після підписання перемир'я. В зв'язку з цими причинами лінія південно-західного фронту підлягала значним хитанням аж до самого кінця бойових чинів і на 20 жовтня переходила по р. Уборті та р. Случі через Сальницю-Літин-Межирів-Новосілку і далі по р. Мурафі. Лише в цей день і на південно-західнім фронті припинилися бойові дії".

Щодо перемир'я можна сказати, що наступило воно для нашої Армії в невідповідний момент. Ще одно зусилля й за тиждень і ці два пункти (Жмеринка і Вапнярка) були би в руках Армії УНР. Перемир'я стало на перешкоді.

Польське головне командування, передбачаючи, що з замиренням московське командування може не визнати цього акту на фронті Української Армії, в спішному порядку перекинуло до району дивізій нашої Армії по одному пішому куренню. Присутність польських частин на фронті мало свідчити, що фронт Армії Української і польської є спільний тому московське командування мусіло припинити бойові дії й на фронті Армії УНР.

Мимохіть напрошувалося питання: що буде з Армією УНР після підписання миру між Польщею і СССР? В тому ж, що мир буде підписано, не було ніякого сумніву, бо московська армія була небоєздатна і внутрішнє становище СССР настирливо вимагало миру. Польща ж — її армія - досягнула все, чого вимагала її політика.

Всі ці заходи польського командування свідчили, що становище Армії УНР було невиразним. Вже з перших днів перемир'я можна було сказати, що переговори в Ризі приведуть до замирення.

Какурін і Меліков в книзі "Война с белополяками" пишуть про замирення: ". . . що з замиренням збройні сили Петлюри і Булак-Балаховича стали перед дилемою або добровільно самоліквідуватися, або продовжувати боротьбу на свій страх і ризик. Вони знайшли ліпшим останнє, при чому війська Петлюри навіть не припинили своїх ворожих

чинів проти 14-ої армії. В армійському звіті за 10 жовтня нотують наскок ворога на Ізяславському напрямку на наші застави. В той сам день наші частини вибили ворога, що зайняв Писарівку (60 клм. на захід від Брацлава). 20 жовтня ворог в районі Могилева Подільського перейшов у наступ уже значнішими силами на фронті в 30 клм. і потиснув наші частини на північний схід. Наступні дні також нотують низку спроб наскоків на наше розташування.”

Тим часом на фронті 3-ої дивізії зв'язані з перемир'ям події відбувалися своєю чергою. Всі переговори з червоним командуванням відносно перемир'я згідно з інструкціями мусів вести командир польського куреня.

Перше побачення командира цього куреня з московським командуванням дало такі наслідки:

1. Большевики визнають перемир'я на фронті Армії УНР.

2. З огляду на те, що 3-тя дивізія вела наступ 19 жовтня, висунено вимогу відвести дивізію на позицію, що вона її займала 18 жовтня на 24 годину.

3. Московське командування вимагає від нас гарантій, що під час перемир'я з нашого боку не буде зачіпних акцій.

На друге питання командир 3-ої дивізії відповів, що бойових акцій не припинено в зазначену годину з тих причин, що частини 47-ої совдивізії вели самі ранком 19 жовтня наступ в районі с.с. Березівка-Писарівка. Така відповідь командира дивізії не задовольнила московське командування і воно запропонувало скласти мішану комісію, що шляхом опитування селян мала виявити, які позиції займали обидві сторони.

Цієї комісії не було скликано. Настирливе бажання московського командування було цілком зрозуміле, бо ті позиції, що їх займала 3-тя дивізія, з тактичного боку були не вигідні для нього. Треба думати, що про "непорозуміння" між командуванням 3-ої дивізії та 41-ою совдивізією відносно лінії фронту між ними дійшло до високих "сфер" у Ризі, бо наш штаб Армії примушений був мимохіть вимагати від Командира дивізії пояснень.

Довгі пертрактації закінчилися тим, що 3-тя дивізія залишилася на тих позиціях, на яких вона була в часі фактичного припинення збройної боротьби. В тексті умов перемир'я сказано було, щоби польсько-українські війська під час перемир'я стояли не ближче як на віддалі 15 клм. від усталеної лінії польського фронту в момент припинення воєнних дій. Таким чином утворюється неутральна смуга на 15 клм. шириною.

Поведінка московського війська під час перемир'я. Вивіз цукру і машин з Моївської цукроварні. Агентурна розвідка і розвідка бойова. "Ніякої Української Армії не визнаємо". Вивантаження муніципії, поповнення людьми на ст. Вапнярка.

Перемир'я розпочалося з того, що на четвертий день після акту, московське військо почало вивозити не тільки цукор, але й машини з Моївської цукроварні, що стояла в нейтральній смузі. Адміністрація цукроварні повідомила про це Командира 3-ої дивізії. Від нас вислано парламентаря з протестом, але на передній сторожі червоної армії його не прийняли і просто вигнали з поясненням, що вона може вести переговори лише з польськими парламентарями.

Десятки московських таємних агентів блукало на нашому фронті та в запіллі. Наша контррозвідка служба через неналагодженість цього апарату й головню через брак підготовлених службовців, більше займалася дрібними справами — як от вилученням жидівського пачкарства спиртом і мануфактурою, ніж боротьбою проти шпигунів.

Інколи ловили московського агента на гарячому вчнку і тоді польовий суд присуджував на кару смерти; але більшість їх не були викриті.

Зі свого боку наші розвідчики також глибоко просувалися в запілля ворога, доходючи до ст. Рахни та Вапнярки. Донесення розвідників свідчили, що на ст. Вапнярку перебували поповнення — військо, муніципії та інше.

З початку перемир'я розвідка служба велася виключно за допомогою агентурної служби. Але вже в листопаді, особливо на кілька днів до кінця перемир'я московські частини явно вислали бойову розвідку, що вела перестрілку з сторожовими заставами 3-ої і Кулеметної дивізій.

Ще 29 жовтня від полковника Ольшевського, помічника командира 3-ої дивізії висланого для інспекції частин, одержано донесення ч. 1146 такого змісту: "Ворог виявляє активність. Помічено скупчення його сил в с. Володівці-Бабчинці. 27 жовтня в с. Березівка ворожа лава підійшла і залягла в 700 кроках від нашої застави. 19-й курінь перейшов у наступ, після чого ворог відійшов. Тепер спокійно".

7 листопада на фронті 9-ої бригади ворог відкрито вів перегрупування своїх сил, виславши кілька партій розвідників у наш бік.

8 листопада на фронті Кулеметної дивізії ворог (150 багнетів і 70 шабель) не тільки вів розвідку, але й наступ в районі м. Яруга, його відбито рушничним і кулеметним вогнем.

8 листопада командир 9-ої бригади доносить: "В 8 год. ворожа кіннота до 50 шабель при кулеметі підходила до соснівської цукроварні. Наша застава обстріляла її кулеметним вогнем. Ворог сховався в яру, що на південь від с. Козлівки. 9 листопада до с. Писарівка прибула 180-

та совбригада і виставила заставу в Козлівці. В 18 год. ворог почав кулеметну пристрілку. Розвідча діяльність на всьому відтинку. Полковник Лисогір.”.

Отже, перемир'я на фронті правої групи відбувалося в повнім бойовім поготівлі, майже з коженденними сутичками з ворогом. Як видно з Армійських оперативних звітів, такі самі події відбувалися і на фронті лівої групи Армії УНР.

Польський курінь відходить до Проскурова. Оцінка становища Армії УНР та пропозиція Командира 3-ої дивізії зірвати переговори і перейти в наступ. Анкета. Наказ Командарма про перехід Армії УНР в наступ 1 листопада. Відкликання наказу. Невизначне становище.

27 жовтня польський курінь відійшов на Проскурів. Командир цього куреня пояснив, що московське командування визнало фронт Української Армії, а тому дальша присутність куреня є зайвою. Тим часом у Ризі почалися мирові переговори між Польщею і ССРСР. Як відомо, делегатів від Уряду УНР на вимоги московських представників не було допущено на цю конференцію. Ці відомості дійшли на фронт і викликали поважне занепокоєння. Про переговори в Ризі доходили на фронт глухі відомості прикрого характеру, які зводилися до того, що безперечно мир між Польщею і ССРСР буде підписано. Виринуло питання, в якому становищі опиниться Армія УНР після замирення?

На це питання могло бути дві дповіді:

1. Або Армія УНР мусіла б скласти зброю, або
2. провадити дальшу боротьбу з усією армією ССРСР на власний ризик.

Скласти зброю, капітулювати перед ворогом, це було б рішенням негідним, що знеславило б національну гідність Армії УНР перед історією, і про це ніхто й не думав.

Залишалося друге рішення, а саме: Армія повинна вести боротьбу, навіть і проти цілої московської армії. Українська Армія в складі до 20.000 вояків мала б виступити проти майже 1,000.000 армії московської. Перша розпоряджала тереном на кілька повітів, не маючи стратегічної бази; друга, — необмежені простори з колосальними людськими і матеріальними засобами до війни.

Що могло чекати нашу Армію, як вона на власний ризик, самітна буде продовжувати війну проти московської армії? Безперечно, невдача, що могла б привести до повного фізичного її знесення; або часткових наших успіхів, які, врешті, все одно мусять привести до перемоги ворога.

Розгляньмо подрібно, чому саме боротьба між українською і московською арміями мусить привести до перемоги московської. Не

треба казати про те, що в цій боротьбі сили були нерівні. Треба підійти до оцінки становища Армії УНР з боку стратегічного. На випадок нашого успішного наступу, розбиття большевицьких військ та енергійного переслідування їх, Українська Армія могла б за тиждень вийти на лінію р. Бог, що послужив би для обох армій першою природною межею зупинки. Так висловився і Командарм на одній з нарад. На лінії Бога Українська Армія мусіла б вже зустрітися з свіжими московськими частинами, що їх було б перекинено з польського фронту.

Коли б праве крило Української Армії стояло на лінії р. Буга, то було б більше-менше в безпечному стані через брак московських сил в південній Україні і неможливість перекинути їх за короткий час із польського фронту; зате ліве крило нашої Армії було б у загроженому стані.

На нашу думку, для ліквідації Української Армії командування 14-ої совармії мусіло б десь в районі Козятина зосередити необхідні сили (припускаємо кінноту), щоб ударом у ліве крило нашої Армії прорватися на Вінницю і Жмеринку в напрямі на Могилів, відтинаючи таким робом шлях відступу до Збруча. Притиснена до Дністра наша Армія була б залишена на повне знищення. В таких обставинах, на нашу думку, Армія УНР мусіла б опинитися і такий трагічний кінець чекав би її не зважаючи на героїчні й надмірні зусилля.

Яка б доля не чекала Армію УНР, ні Головний Отаман Симон Петлюра, ні Уряд, ні Армія, починаючи від Командарма і кінчаючи останнім козаком, не думали про ганебну капітуляцію перед Москвою. Армія хотіла виконати свій обов'язок перед українським народом до кінця.

Отже, якщо Армія буде сповнена волею і твердим прагненням до продовження війни, то вона мусить відновити збройні дії тоді, коли їй це буде безсумнівно вигідно, не чекаючи наслідків мирової конференції в Ризі, що могли бути безсумнівно тільки негативними для нас.

Що переговори в Ризі мусять скінчитися для нас негативно, що Армія УНР залишиться самітною в боротьбі проти армії московської, про це може свідчити московський інформаційний звіт УКРОСТА, що його знайшов у с. Грушці штаб Кулеметної дивізії. Цей звіт мав дату 12 жовтня і таким чином аналіза Командира 3-ої дивізії про становище, в якому Армія УНР мусить опинитися, була правдива.

Зміст цього інформаційного звіту такий: "12 жовтня, 7 год. 30 хв. веч. Підписано договір про перемир'я і прелімінарні умови миру між Росією і Україною з одного боку і Польщею з другого. Умовами перемир'я визнаються незалежність України і Білорусі. Признання взаємної суверенності. Відмова від внутрішнього втручання і підтримки контр-революційних організацій Врангеля, Петлюри і Савінкова і т. д. Ратифікація договору призначена за 15 днів. Перемир'я

розпочинається 18 жовтня і продовжується 21 день. Київ. УКРОСТА.”

Звіт цей знайдено на пошті в с. Грушка 1 листопада.

Чи не краще було б для Армії зірвати "перемир'я" та кинутися на ворога, що не привів себе до порядку після відступу з Галичини та безперестанних поразок, які деморалізували його?

За прийняття такого рішення були такі мотиви:

1. Переговори в Ризі мали привести до замирення між Польщею і ССРСР, після чого наша армія мусіла вести війну на власну руку з цілою московською армією.

2. Московська армія (на українському фронті): її моральний стан був дуже лихий; перемир'я для неї було тільки спочинком і часом до приведення до бойового стану своїх частин; ця армія вважала остаточним терміном своєї підготовки 9 листопада 24 год. До цієї дати вона мусіла поповнитись людьми, кіньми, зброєю і бути готовою до бойових акцій проти Армії УНР. Ця робота провадилась інтенсивно під час перемир'я.

3. Українська Армія мала головну перевагу, а це добрий моральний стан і національний ентузіазм. З боку бойового вона мала свої якості: позитивні — наступ, негативні — оборона. В наступі окремі частини виявили завзятість та ініціативу в маневрі. При обороні, завдяки неймовірно довгому фронтові, будучи розтягнутою "ниткою", при відсутності резерв і муніції, примушували нашого козака на кожних 20 стрілів відповідати одним. Так само було і з гарматами. Стан взуття, одягу і харчування був поганий і не було ніяких надій на його поліпшення. Тим часом вже 1 листопада мороз доходив до 5-8 ступнів. Козаки мерзли в сторожовій охороні і взагалі під час виконання бойової служби. Розпочалася дезерція серед мобілізованих. До 9 листопада при таких обставинах стан нашої Армії міг тільки погіршитися, а стан червоної армії поліпшитися. Всі ці обставини примусили Командира 3-ої дивізії звернутися до Командарма з пропозицією: Армія УНР мусить перервати перемир'я й атакувати ворога, не чекаючи формального терміну його закінчення.

Така пропозиція Командира 3-ої дивізії очевидно зробила в штабі Армії певне враження, бо незабаром Командарм розпочав "в анкетний спосіб" запитувати командирів дивізій: чи перервати перемир'я і розпочати наступ, чи чекати кінця перемир'я? Не можемо сказати, яку відповідь на цю анкету дала більшість командирів дивізій. Відомо лише, що, крім Командира 3-ої дивізії, ще командир Кулеметної дивізії ген. Бурківський висловився рішучо за наступ.

Треба думати, що хоч і не всі командири дивізій, то більшість їх позитивно поставилися до пропозиції Командира 3-ої дивізії, бо 29 жовтня Командарм наказав: Армії УНР перейти в наступ 1 листопада.

На фронт 3-ої дивізії в цей час прибула молода, ново сформована Кулеметна дивізія. (Кулеметна дивізія носила цю назву з тих причин, що

Командування Армії мало зробити з неї дивізію, що була би виряджена великою кількістю кулеметів і могла служити не тільки для поповнення Армії кулеметними частинами, але бути також дивізією ударного характеру, великої вогневої сили.) Була вона під командою колишнього командира 8-ої бригади 3. Залізної дивізії ген. Бурківського і зайняла фронт від Дністра до с. Грушка включно. 3-тя Залізні і Кулеметна дивізії утворили праву армійську групу.

Отже, наказ про наступ прийняла права група з задоволенням. Відповідно до наказу Армії і до завдання правої групи, Командир 3-ої дивізії дав наказ правій групі:

7-й і 8-й бригадам та Кулеметній дивізії дано напрямки для удару. 8-му бригаду і 3-й кінний полк пересунено, як резерву групи, в безпосередню близькість до бойової лінії.

Права група готова була до наступу на день 1 листопада, але несподівано вночі на 1 листопада, вже за кілька годин до наступу від штабу Армії одержано короткий наказ: "Виконання наказу відкладається!".

Ранком приїхав зі штабу Армії зв'язковий старшина 3-ої дивізії, хорунжий Милоцький, з писемним наказом Армії зміст якого був приблизно такий: "Наступ відкладається з причин політичного характеру, бо порушення перемир'я привело б до надзвичайних ускладнень мирових переговорів у Ризі". Треба думати, що штабові Армії дано було таки "добре відчути" ці "ускладнення", коли він мусів уневажнити наказ про наступ. Цей наказ вніс занепокоєння серед командного складу правої групи. З огляду на те, що виконання наказу "відкладається", частини правої групи залишилися на позиції так угруповані, як були вночі з 31 жовтня на 1 листопада. В такому положенні, готова кожної хвилини перейти до активних дій, права група залишилася ще кілька днів, приготована кожної хвилини до активних дій, аж до моменту, коли остаточно виявилось, що Армія УНР має терпеливо чекати кінця перемир'я, а саме 24 години 9 листопада.

Організаційна праця. Мобілізація. Зброя, муніція, технічне майно, одяг, харчування. Відносини з румунами.

Штаб Армії дав низку наказів та інструкцій, щоби дні перемир'я в найкращий спосіб використати для боєздатності дивізій.

Мобілізація.

Справою першої ваги було поповнення правої групи людьми. Робота по мобілізації розпочалася давно, ще в той час, коли дивізія вела бої під Новою Ушицею. З кожним днем посування на схід на звільненому терені негайно переводилася мобілізація людей, а пізніше

коней. Мобілізаційним апаратом відав старий "військовий начальник" полковник Віталій Гудима. Досвідчений, енергійний, він блискуче справлявся з своїм завданням. Населення охоче зголошувалося на мобілізаційні пункти. З'явилося під зброю приблизно 80% призовних, що за приблизним підрахунком становило до 5000 люду. Настрій серед мобілізованих був спокійний і поважний. Вже на мешканцях Новоушицького і Могилівського повітів позначилося, що в їх національному усвідомленні настало зрушення у краший бік. Перших мобілізованих (з початку жовтня 1920 р. під час боїв під Н. Ушицею) після медичного огляду відразу передавано відбирачам від частин. Бригади того ж самого дня, озброївши їх, відправляли до сотень на бойову лінію. Того ж дня мобілізований лежав у лаві. В бою мобілізовані тримались добре. Все це були вояки колишньої московської армії, вміли поводитись зі зброєю і вишколу не потребували. Так було зроблено і тепер. В дивізії як і в цілій Армії, бракувало одягу, тому мобілізовані йшли на фронт в одязі, в яким прийшли з сіл. В зв'язку з цим зовнішній вигляд частин вимагав ліпшого. Поруч зі старими козаками, що були одягнені в європейське військо вбрання, стояли козаки, що часто були одягнені в селянський одяг, у брилях. Але з цим виглядом нашого війська доводилося миритися.

Одночасно з мобілізацією людей проходила й мобілізація коней. Ремонтна комісія на чолі з полковниками Жуківським і Білецьким, старими кіннотниками, приймала коней і виплачувала за них в залежності від вартости, від 25000 до 30000 карбованців. Як не тяжко було селянинові розлучатися з конем, але й тут наш подільський селянин виказав багацько доброзичливости до своєї Армії. Всього мобілізовано було до 400 коней.

Зброя, муніція.

Зле стояла справа з озброєнням мобілізованих. Бригади скоро вичерпали свої невеликі запаси зброї і через це більшість мобілізованих довелося відпустити до дому, а частину тримати в обозах. Набуття зброї з армійських запасів було дуже незначне, а з моментом замирення майже припинилося. Отже, командуванню дивізії доводилось цю біду залагоджувати власними засобами.

Головним джерелом, з якого дивізія діставала зброю, було червоне військо. Кожний вдалий бій приносив кулемети, рушниці, набої. Другим джерелом стали селяни, що здавали зброю чи на заклик, чи в обмін за нафту, сіль, мануфактуру.

Багато зброї було поржавілої, попсутої, що її необхідно було репарувати. В Дунаївцях був невеликий механічний заклад, що мав навіть маленький відливний відділ. Цей заклад вже пару років стояв бездіяльно. Командир інженер. куреня 3-ої дивізії полк. Харченко пустив його в рух. Там направляли рушниці, кулемети. 3-тя дивізія мала

кількасот полонених, серед яких було чимало добрих фахівців: слюсарів, механіків, відливників та ін. Цих полонених використано, як фахову силу, працювали вони добре.

Направа поповненої зброї дала дивізії кілька сот рушниць. Озброєння нашої артилерії складалося виключно з тришальових московських гармат. Ці гармати в більшості перенесли велику війну, були зношені і частенько псувалися. Гармат нам бракувало і поповнювалося потребу також переважно на рахунок червоної армії. Отже, кожна гармата була дуже вартісною.

Командир 3-ої гарматної бригади полк. Чижевський під керівництвом збройника налагодив справу направи гармат, часом дуже складну з технічного боку.

Для кінноти бракувало шабель і списів. Полк. Харченкові наказано було спробувати розпочати виріб шабель та списів. Він цей наказ виконав. Хоч шаблі виходили не досить гарні та важкі, але рубати ними все ж було можна. Ключи (наконечники до списів) відливалось з міді, а дерево рубалося в сусідньому гаю. Списи виходили досить примітивні та все ж могли виконувати своє призначення. Там же виробляли і стремена, вудила тощо.

Брак набоїв до рушниць і гармат завжди був для нас трагедією. Штаб Армії не мав їх і не міг дістати. Армійські запаси були вичерпані. 3-ій дивізії доводилося власними силами залагоджувати і цю пекучу потребу. Набої вимінювали ми в селян за нафту, сіль, мануфактуру. Ці набої були в більшості ржаві й перед ужиттям їх треба було уважно переглядати. Балістична вартість їх була мінлива. Теж саме було з набоями до гармат. З ними операція була складніша і небезпечніша, бо доводилося відшрубовувати голівки набоїв, розбирати їх та перечишати і знову складати. Всю цю складну роботу переводила майстерня гарматної бригади.

Але за короткий час і це джерело здобування набоїв було вичерпано, бо селяни поздавали все, що мали. Штаб дивізії зробив спробу дістати набої із Румунії. В Могилеві було налагоджено зв'язок із правим берегом Дністра, з тамтешніми мешканцями — переважно жидами, що за цукор доставляли вночі пачкарською дорогою шкіру, сіль, мануфактуру, нафту, але набоїв дістати не могли. Лише один раз вдалося за велику кількість цукру дістати кілька скриньок набоїв. Румунський командант м. Атак і румунська кордонна охорона закривала очі на цю нічну навігацію на Дністрі через те, що мали великий заробіток із цього. Не один мішок цукру передало дивізійне постачання румунській кордонній владі яко дарунок. Та набоїв все ж було мало. Штаб дивізії довідався від могилівських мешканців, що під час великої війни біля мосту через Дністер затопилась баржа з набоями. Дивізійні сапери кілька ночей шукали на дні Дністра цієї баржі та так її і

не знайшли.

Мали ми велику кількість старої луски від набоїв. Треба було і ту використати. Але яким способом? В Могилеві мешкав інженер-хемії п. А. Дивізійні фахівці від зброї висловили думку, що коли б був порох, стару луску можна було б начиняти знову та вставляти нові капсули і кулі. До спроби вироблення їх взявся дивізійний інженер. Інженер А. висловив надію, що виробництво пороху можна здійснити лабораторійним способом. Могилівським жидам було запропоновано дістати потрібний матеріал. Інженер А. розпочав досліди над виробництвом пороху, але закінчити його не встиг, бо вже почався відступ правої групи.

До початку боїв, крім невеликої партії набоїв, що їх одержано від штабу Армії, штаб дивізії спромігся дістати власними силами незначну кількість.

Військове приладдя.

В Дунаївцях формувався другий кінний полк, для якого були потрібні сідла, шаблі, вудила тощо. Мали ми пару соток "ленчиків", але на них не було шкіряного покриття, стремених ременів, пітників. Серед місцевих мешканців та полонених большевиків знайшлися римарі. Шкіру здобули з Румунії та місцевих невеличких гарбарень. Замість повсті вживали товстого сукна з дунаєвських фабрик. Так виробляли сідла, хоч трохи твердуваті для вершника, що мусів задньою чвстиною тіла вирівнювати шкіру. Але їздити в такому сідлі можна було безшкоди для коня. На такі сідла й посаджено було до 200 кіннотників.

Зле стояла справа з акумуляторами для польових телефонів. Брак акумуляторів загрожував утратою телефонного зв'язку, а також і різними ускладненнями у керуванні частинами. Енергійний командир інженерного куреня полк. Харченко при допомозі молодших старшин, знайшов вихід і з цієї ситуації. Після довгої праці над шуканням відповідного хемічного матеріалу, лябораторія при 3-му техкуріню виробила тип акумулятора, хоч із зовні досить незграбного, та все ж такого, що цілковито задовольняв польові апарати.

Одяг.

З хвилиною злуки 3-ої дивізії (6 травня 1920 р.) зо своєю Армією, головним джерелом постачання Армії УНР одягом та харчами була інтендатура польської армії. З доставою харчів справа стояла краще, ніж з одягом. Щодо одягу, то він був різної якості, ліпший англійського та американського виробу, гірший виробу крайового польського. З хвилиною переходу Армії на схід від Збруча, польське постачання майже припинило видавати харч і одяг. Кожна дивізія мусіла власними засобами розв'язувати цю справу. Тим часом, почалися морози,

мобілізовані ж були одягнені в більшості в літнє селянське вбрання і 80% без чобіт.

Другому помічникові командира дивізії по господарській частині полк. В'яземцеву та начальникові постачання сотн. Деменкові наказано було приступити до заготівлення мундирів, плащів, черевиків і шапок. Багацько перешкод було при виконанні цього завдання, а головню, важко було дістати матерії для одягу і шкіри для чобіт. Нарешті, виконання таких господарських завдань не належало до компетенції дивізії, бо вимагало великого господарського апарату та зусиль для організування і налагодження його та вилучення від фронтних частин чималого числа старшин і козаків для обслуговування, охорони та інше.

На допомогу у виконанні цього завдання знову прийшли Дунаївці. Як відомо, це містечко було для Поділля свого роду Лодз'ю, Манчестером. Тут було з десяток сукняних фабрик, що виробляли хоч грубе, зате міцне сукно. Отже треба було пустити в рух ці фабрики, що від 1919 р. стояли залишені своїми власниками. Треба було підібрати штат робітників, здобути вовну, забезпечити робітників харчами, платнею. За яку пару тижнів фабрики пущено в рух і вони виробляли кількисот метрів сукна денно. Вовну здобували в околицях Дунаєвця; для збору її призначено було спеціальних старшин. Вовну купували за гроші, або в обмін за нафту, сіль, мануфактуру тощо.

Для пошиття одягу змобілізовано було всіх кравців і кравецькі машини, і вони виготовляли денно кількадесять комплектів військового умундування. Одночасно, в Могилеві і Дунаєвцях десятки шевців шили черевики. В м. Сокольці і Воньківцях шили кожухи.

Харчування дивізії.

Одною зі складних і гострих справ було харчування дивізії. Треба було силу людей нагодувати. До 1 листопада бойовий склад дивізії доходив до 4000 людей, в той час як апарат дивізії обслуговували майже 4000 робітників. Отже, на харчуванні перебувало майже 8000 людей. В число обслуги (4000) входили робітники-шевці, кількисот полонених, кравці, всі поштово-телеграфні урядовці в запіллї дивізії від лінії фронту аж до лінії Дунаївці-Дністер; обслуга шпиталів у Могилеві, Новій Ушиці, Заміхові, Дунаєвцях; обслуга в'язниць, що не маючи ніякого утримання, також потребували харчів. Навіть залізничних урядовців і робітників від Могилева до ст. Вендичани та міліцію треба було годувати.

Населення Поділля (властиво повітів Новоушицького, Могилівського та інших) хоч і мало запас харчів, то в дуже обмеженій кількості, бо, починаючи з березня місяця, мусіло харчувати зі своїх засобів також Армію УНР, та армію большевицьку. Треба було в той чи інший спосіб зацікавити населення, прихилити його до добровільного постачання і харчування. Грошей дивізія мала небагато, у всякому разі їх ледве

вистачало на видачу платні козакам і старшинам. У зв'язку з цим платити вартість харчів грошовими знаками було неможливо. Надто, населення було дезорієнтоване щодо вартости грошових знаків. Примусова реквізиція харчів викликала обурення населення. Управа постачання дивізії на чолі з сотником Деменком скликала кілька разів селянські збори, з'ясовувала селянам стан нашої скарбниці, народню і патріотичну мету акцій Армії УНР та пропонувала представникам сіл добровільно привозити хліб і різну поживу, за що будуть видаватися не грошові знаки, а квити (розписки). Селяни, що вже мали нагоду пізнати комуністів, охоче йшли з допомогою. Встановлено було, що кожне село, за чергою через свого старосту, привезе належну кількість харчів, відповідно до вимог управи постачання, за що одержить квит, який в майбутньому оплатить Уряд УНР. На честь селян нехай буде сказано, що вони дотримали слова. З боку штабу дивізії було видано розпорядження, що всяка самочинна реквізиція хліба та інших харчових продуктів буде каратися найсуворіше. Навіть самому населенню було дано право кожного реквізитора арештувати і доставляти до штабу дивізії. Це спричинилося до того, що населення було задоволене порядком, це в свою чергу впливало на настрій мобілізованих козаків із тих же сіл. Дійсно, за часів від червня до листопада до штабу дивізії було дві чи три скарги від селян на самовільну реквізицію фуражу одною з кінних частин дивізії. Провідників було покарано, а командирів частини висловлено догану.

Але крім цих засобів, що лягли тяжким тягарем на населення, штаб дивізії рішив поповнювати свої харчові запаси шляхом обміну на цукор. Населення дуже потребувало цього краму, тому обмінна торгівля мала дуже великий успіх.

Відносини з Румунією.

Дістати різний крам можна лише з Румунії. Могилівські жиди швидко встановили зв'язки з жидами бесарабськими і пачкарство йшло повною ходою. Цікаві сцени можна було спостерігати на березі Дністра в районі Могилева. Румунська кордонна охорона заборонила своїм жидам голосно перемовлятися з жидами могилівськими і гнали їх від берега, але жиди кричали: "Мойше! Дай, пожалуйста, матерії, нафти чи соли!" Дальша розмова була про ціну, місце і час переправи, і провадилася жестикуляція, зрозуміла лише самим контрагентам операції. Вночі з румунського берега відпливало кілька навантажених певним крамом човнів. Румунська охорона добре заробляла на цьому, наша не перешкаджала. Таким нелегальним способом відбувалася торгівля з Румунією. Звичайно, такого роду торгівля не могла задовольнити штаб дивізії, бо крам обходився нам дуже дорогого. Одержавши з Румунії крам без оплати мита, жиди, користаючи з

товарового голоду, дерли за нього неймовірно високі ціни.

З наказу Уряду штаб дивізії вжив заходів безпосереднього порозуміння з румунською владою щодо легальної торгівлі. Довгі переговори, що велися з цього приводу, дали врешті позитивні наслідки, а саме: румунська влада дозволила відкрити комунікацію поронами між обома берегами. Сапери 3-ої дивізії швидко збудували пристань, побудували два порони і, приблизно 1-го листопада, встановлено було цілком регулярну комунікацію. Штаб 3-ої дивізії запропонував румунській владі налагодити комунікацію через залізничний міст, що його румуни зірвали в 1917 р., але одержав на це категоричну відмову. З нашого боку йшов цукор, а в обмін одержувано крам, що його ми найбільше потребували. Все можна було дістати з румунського берега та не можна було дістати головного, а саме муніції. Жидам було запропоновано високі ціни, за доставку набоїв, але дістати вони їх не могли; лише одному пощастило роздобути і переправити дві скриньки.

Місто Могилів стало осередком торгівлі з Румунією. Від багатьох дивізій до Могилева приїжджали старшини постачання для купівлі краму. З собою привозили вони транспорти цукру, щоб виміняти на крам. Як згадано вище, торговельні операції були дуже невигідні для нас, але з цим приходилося миритися, бо перед Командуванням 3-ої дивізії та й інших стояло одно поважне завдання: привести власними силами дивізії до бойового поготівля.

Треба згадати, що румунська влада дуже обережно ставилася до нав'язування зв'язків із нашим берегом. Як в населенні, так і в нашій Армії вона вбачала певну небезпеку — боялася большевицької зарази. Тому, спочатку, по зайнятті 3-ою дивізією Могилева, румунські кордонники стріляли до населення, що ходило по березі чи купалося в Дністрі, навіть і по наших вояках. Обстріл нашого берега припинився лише тоді, коли Командир 3-ої дивізії вислав румунському командантові, м. Атак повідомлення, що на випадок дальшої стрілянини, артилерія 3-ої дивізії відкриє вогонь по Атаках. Це повідомлення, що мало характер ультиматуму, зробило певне враження на румун. Стрілянина припинилася, а згодом, як згадувалось вгорі, відновилась правильна комунікація з румунським берегом. До порозуміння між румунами і Командуванням 3-ої дивізії спричинилося й те, що 3-тя дивізія займала фронт біля Могилева в 1919 році і була znana румунській владі з попередніх відносин, що, звичайно, допомогло швидшому нав'язанню торговельних трансакцій та встановленню добросусідських відносин. Взагалі ж румуни дуже боялися нас і нам не довіряли. Вдень на березі вартували поодинокі вояки, вночі ж правий берег доглядала оборона, готова до бою.

Загальний висновок про господарський стан 3-ої дивізії.

Як зробити оцінку господарського стану 3-ої Залізної дивізії і тієї праці, що вона її виконала в цьому напрямі, стане ясным, що ціла Армія так і 3-тя Залізна дивізія — одна зі складових частин її, перебували в надзвичайно тяжких і складних обставинах. Дивізія мусіла власними засобами забезпечити свою бойову міць. Це, звичайно, явище ненормальне, бо дивізія мусіла битися на фронті і разом із тим виконувати функції, що належать до компетенції установ глибокого запілля. Завдяки цьому увага командного складу фронтових частин значно зменшилася. Апарати запілля розпухли, а обслуговування їх відтягало від бойових одиниць частину старшин і козаків. Але іншого виходу не було. Бож сподіватися, що відповідні органи міністерства війни чи громадських установ допоможуть Армії, було річчю безнадійною. Всі ці міністерські установи, безпорадні і безініціативні, обросли "мохом", відірвалися від Армії, глибоко пірнули в інтереси життя запілля з його розкладовими впливами. Одного разу приїхав до Дунаєвць Головний Отаман С. Петлюра і оглянув майстерні 3-ої дивізії. Він був захоплений тим, що побачив, і здивований примітивними засобами, що ними було весь апарат урухомлено. З його наказу відділ гарматного постачання військового міністерства делегував одного поважного і відповідального старшину для огляду майстерень та їх виробів. Оглянувши все, той старшина не спромігся поставитись інакше, як тільки так, щоб нас усіх поденервувати. Списи для кінноти він знайшов важкими, мідні наконечники — м'якими, сідла примітивними; електричні акумулятори для польових телефонів, хоч і мали відповідний вольтаж, та не мали нарізних маток (гайок). Це все не відповідало встановленому зразкові (очевидно колиш. моск. армії). Військове міністерство не може постачати Армії такі сурогати. Звичайно, оцінка була правильна, але все ж дивізія примушена була задовольнятися цими "сурогатами", бо не мала нічого іншого, кращого. Було таке становище, що виринуло питання чи не взятись навіть за виріб гудзиків для козацьких штанів, бо їх не можна було дістати за ніякі гроші.

Все ж ці сурогати спричинилися до того, що яких 200 кіннотників одержали сідла замість попон, що перед тим їх заступали; замість мотузяних уздечок — шкіряні, замість того, щоб в атаці користатися колюбою рушницю — мали списи, правда, не встановленого зразку, але колоти червоноармійців усе ж могли.

Отже все вищезгадане дає право ствердити: 3-тя Залізна дивізія зробила все, щоб підготувати себе до нової зустрічі з численним ворогом. 3-тя Залізна дивізія вжила всіх заходів і сил, (як перші, так другі були дуже обмежені), щоби піднести свою боєздатність до найвищого ступня. В новій зустрічі з ворогом вона прагнула подолати його

та найкраще виконати свій обов'язок перед українським народом. Цю роботу не було доведено до кінця, бо бойові акції, що тільки розпочалися, стали цьому на перешкоді. Безсторонній історик зуміє оцінити працю, зусилля та ініціативу, що їх виявив командний склад 3-ої дивізії.

Нарада в Ялтушкові.

Перед тим, як оповісти про перебіг наради в Ялтушкові, треба сказати про ті причини, що послужили до її скликання.

В Армії вже давно позначилося незадоволення діяльністю, а радше бездіяльністю нашого "глибокого" запілля з його урядово-громадськими установами, які жили і вели роботу повільним, так би мовити, "мирним темпом", що не відповідав тій гарячковій праці, яка відбувалася на фронті, ані тій складній і небезпечній політичній і стратегічній ситуації, в якій ми тоді перебували.

Хоч невдоволення фронту запіллям є явище нормальне, що існує і буде існувати в усіх арміях під час війни, то все ж треба сказати правду, що для існування такого антагонізму в нашій Армії були всі підстави. В справі забезпечення Армії всім необхідним і звільнення фронтових частин від праці, що не належала до їх компетенції, наше запілля майже нічого не зробило. Осередок запілля — Кам'янець-Подільський був переповнений урядовими і громадськими інституціями з великим штатом службовців, але Армія не відчувала їх діяльності. Найбільшу злобу викликали партійні сварки, на які "урядові громадяни" витрачали багато часу замість того, щоб віддатися праці для Армії. Звичайно, частина такого невдоволення падала й на Уряд, якому армійці закидали слабкість і невміння справитися з безладдям у запіллі.

Навіть така особа, як Головний Отаман Симон Петлюра, не міг перебороти цього "запільного настрою", бо обставини і "кам'янецький народ" втягли його в цю боротьбу, відбирали час для залагодження міжпартійних сварок, а його ж думка і душа були завжди з Армією, бо він любив Армію, знав, що доля України вирішається не в Кам'янці, а на фронті. Небіжчик Головний Отаман часто казав авторові цих рядків: "Олександрє Івановичу, приїхав спочити на фронт!" На фронті він бачив справжню любов до Батьківщини, яка виявлялася в надзвичайній праці під звуки пострілів і вибухів гранат. Тут він бачив кров, смерть сотень українських вояків, що скромно виконували свої обов'язки ділом, а не порожньою, нікому непотрібною в цей такий відповідальний час, балаканиною.

Політична ситуація, в якій опинилася наша Армія в зв'язку з мировими переговорами в Ризі, ще більше загострила відносини між

Армією, запіллям і Урядом. Перед Армією виринула дилема важна в розумінні національної гідности: скласти зброю чи до останньої можливости вести боротьбу? Про перше ніхто не думав, але про друге треба було поважно подумати.

Отже, ініціативу скликання в Ялтушкові наради членів Уряду на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою і старшого командного складу Армії на чолі з Командармом узяв на себе Уряд УНР.

На 7 листопада Командарм наказав прибути всім Командирам дивізій до Ялтушкова. Для Командира правої групи ця подорож (90 верст) напередодні закінчення перемир'я, при гарячковій праці, що велася на фронті, не була своєчасною і особливо приємною.

Приблизно в 20 год. 7 листопада в Ялтушкові, в помешканні штабу 4-ої Київської дивізії зібралися члени Уряду на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою і прем'єр міністром А. Лівіцьким та всі Командири дивізій на чолі з ген. Михайлом Омелянович-Павленком (старшим).

Настрій у присутніх на нараді був зажурений, хоч зовсім спокійний. Нарату відкрив Головний Отаман довгою промовою. Далі, говорив голова ради міністрів А. Лівіцький та інші. Небіжчик Головний Отаман умів не тільки добре промовляти, але також широ підійти до болючих справ своїх слухачів. Його промова ясна, шири відразу розрядила атмосферу і внесла спокійний та діловий настрій. Головний Отаман конкретно з'ясував становище Уряду, хиби в державному апараті, хиби в Армії та способи як їх викоринити.

На цій же нараді вперше піднесено справу утворення при Уряді громадсько-контрольного органу. Цю думку пізніше, вже на еміграції, зреалізовано у вигляді Державної Ради. (Рада Республіки в Тарнові-Польща).

В обговоренні різних справ, як загально політичного характеру, так і внутрішніх непорядків, нарада затягнулася до 3 год. ранку. Ніяких конкретних рішень не було прийнято. Все звелося до промов, часом дуже прикрих, в яких головним мотивом були скарги і жалі на бездіяльність запілля та важкі умовини, в яких перебувала Армія.

Єдиним корисним вислідом цієї наради було те, що весь командний склад міг особисто перед урядом висловити свої жалі. Хоч усі були досить змучені, але мусіла відбутись і військова нарада під головуванням Командарма. Ця нарада тривала не більше як годину. Плян наших наступових операцій залишився той самий, що намічено було 1 листопада. Його знав кожний командир, лише треба було внести деякі поправки в зв'язку з новим угрупованням ворожих сил, а головню у зв'язку з викриттям на фронті Армії міцної групи ворожої кінноти, а саме: 8-ої кінної дивізії, так званої дивізії "Червоного козацтва" під командою Примакова. Ця група в складі до 2500 шабель своєю

чисельністю перевищала майже всю кінноту Армії УНР, розкидану на фронті довжиною на 125 верст.

Отже, головною темою наради (воєнної) була справа контрманевру нашої Окремої Кінної дивізії, коли б 8-ма кінна дивізія проскочила через одну з чисельних дір нашого фронту в наше запілля.

Наша Окрема Кінна дивізія в невеликому складі (400-500 шабель), звичайно, не могла дати гарантій, що подолає цю червону кінноту, але вона була єдиною силою, яку можна було протиставити дивізії "Червоного козацтва". Вирішено було поставити її за серединою фронту Армії, в м. Воньківці, щоб у залежності від обставин перекинути в ту чи іншу точку фронту Армії. Ця справа зосередження Окремої Кінної дивізії тим більше ускладнювалася, що місце перебування 8-ої совдивізії ще не було знане. Правдоподібно місцем її перебування був район Станиславчика.

Під час обговорення трапився випадок, який свідчив, що в справі дисципліни, навіть серед старшого командного складу, багато бракувало. Командир Окремої Кінної дивізії полк. Іван Омелянович-Павленко (молодший), на нараді заявив Командарму, що на випадок, якщо його дивізію в зв'язку з бойовою ситуацією буде перекинено на відтинки тої чи іншої пішої дивізії, командир останньої мусить підлягати йому, бо командир кінної дивізії, як окремої в своєму службовому становищі, є старший від командира пішої дивізії. Очевидно, така вимога була і не до речі, і недоцільна, бо головною опорою фронту були піші дивізії і, звичайно, відповідальність несли їхні командири. Окрема Кінна дивізія невеликого складу могла бути лише допомоговою маневровою силою для пішої дивізії, тому на вимоги командира Окремої Кінної дивізії з боку зручності керування відтинками треба дивитися, як на персональну його амбіцію і непрактичні та недоцільні міркування. Командарм (дуже тактовна людина), на жаль, певно заскочений такою несподіваною вимогою, не зміг рішуче відкинути її.

Несподіванкою було рішення Командарма щодо визначення дня нашого наступу. Перемир'я кінчалося в 24 год. 9 листопада. Здавалося, що наша Армія мусіла зранку 10 листопада розпочати наступ, щоби взяти ініціативу до своїх рук. Наказ же Армії говорив: "Права група переходить в наступ 11 листопада, а решта дивізій 12 листопада".

Отже, ми добровільно зреклися на користь ворога ініціативи. Це величезна помилка, яка головним чином і спричинилася до нашої поразки. Здається нам, що причиною такого рішення послужила не-підготованість деяких частин до бою, або й брак набоїв.

Як ми казали вище, ПОЗИТИВНІ якості нашої Армії були: уміння вести наступові бої і маневрування в них. НЕГАТИВНІ — оборона. Нечисельна армія, при широкому фронті, завжди витягалася в "нитку",

не маючи резервів, тому не могла маневрувати. Інколи простір поміж куреннями доходив до 10 верст, тому справа охорони крил та необхідні рухи набирали для нас особливого значення. Крім того, кожна оборона вимагала великої кількості муніції, якої нам завжди бракувало.

Наша Армія щодо чисельности і озброєння, муніції і техніки була в значно гірших умовах, ніж армія московська. Остання мала необмежений запас людського матеріялу та велике запілля з величезною індустрією. Ми посідали лише кілька повітів Поділля з єдиним "індустріальним центром" — Дунаєвцями.

Отже, згідно з наказом Командарма, уся наша Армія мусіла 10 листопада на випадок наступу ворога перейти до оборони.

Вишезгадані міркування не могли не занепокоїти Командування правої групи. Чи зможемо відбити наступ ворога 10 листопада? А що ворог пічне наступ 10 листопада, не було ніякого сумніву.

Щоб скінчити з нарадою в Ялтушкові, треба ще сказати про поголоски про намір генерала Тютюнника заарештувати Уряд підчас тієї наради. Чи існували такі наміри у ген. Тютюнника? — Можливо, що найбільше агресивний і потаємний ген. Тютюнник і мав такий плян, але виконати його він не відважився. Не відважився тому, що для довершення такого відповідального чину не допустили б інші командири дивізій, бо така авантюра напередодні наступу могла б закінчитися жахливими наслідками. А ген. Тютюнник був людиною розумною, що добре здавав собі справу з відповідальности, яка впала б на нього за цей крок. Автор цих рядків був у добрих товариських відносинах з ген. Тютюнник і тому спитав його, чи дійсно він має такий намір? Ген. Тютюнник на це лише махнув рукою і додав: "А що, перелякались?" Це "перелякались" відносилось до членів Уряду. Зовнішніх ознак, що свідчили б про наміри ген. Тютюнника, не було видно. Лише в Ялтушкові ходили збільшені стежі, а на околицях стояла збільшена охорона. Але такі міри охорони можна було пояснити і звичайною обережністю, бо бойовий фронт переходив у кількох верстах від Ялтушкова. Потаємний ген. Тютюнник може і тримав якусь частину в поготівлі для своїх намірів, але відповідь на це міг би дати лише він сам чи його найближчі співробітники.

Десь коло 5 год. ранку командири дивізій почали роз'їжджатися до своїх відтинків. Командир правої групи, надмірно втомлений, потягнувся на селянському возі до Могилева. Треба було якскоріше проскочити майже 90 верст, бо вже кожна хвилина була цінна.

Підготовка до наступу. Загальна ситуація на фронті.

Як ми казали вище, ініціатива Командира правої групи зірвати перемир'я і перейти в наступ 1 листопада, хоч і прийняв її Командарм, але

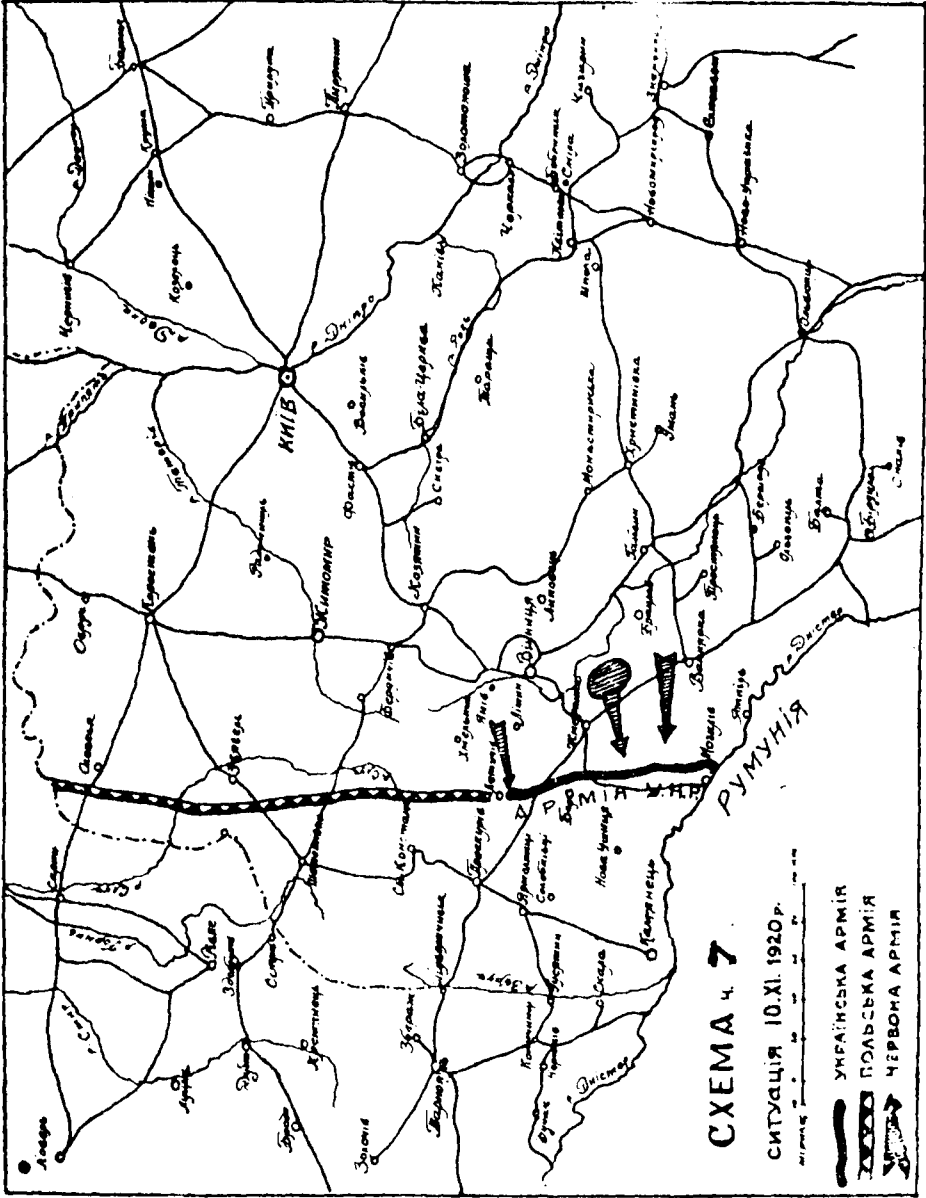
не була виконана мабуть не з причин політичного характеру, а радше завдяки нашим безпідставним надіям і рішучості.

Анулювання цього наказу про наступ внесло певне пригноблення і в частинах 3-ої дивізії, але, назагал, моральний настрій в дивізії був твердий і рішучий. Такий же настрій був і в молодій Кулеметній дивізії. Командир її ген. Бурківський, що вийшов з рядів 3-ої дивізії, старий і відважний вояк, активний і рішучий, який цілковито поділяв думки Командира правої групи щодо конечности наступу 1 листопада, також перед 9 листопада був настроєний в душі активності і рішучости, хоч ішов уперше зі своєю молодого дивізією в поважний бій. Начальником штабу у нього був старий досвідчений полковник Мазюкевич знаний Командирові групи ще з часів 1-ої світової війни, як старший ад'ютант 33-ої дивізії 21-го армійського корпусу кол. мос. армії.

Як ми говорили тут про добрий настрій частин 3-ої і Кулеметної дивізій, то мали на думці командний та кадровий склад козаків, що від 1917 року несли на своїх раменах увесь тягар збройної боротьби. Ці кадри Української Армії були лицарями без страху і докору. Це були свідомі патріоти, досвідчені вояки, обкурені порохом, перед якими життєвим завданням була Незалежна Україна. Про цих знаних і незнаних героїв, могили яких розкидані по всьому Поділлі, треба б було багато і багато писати. Настрій кадрів обох дивізій був завзятий і твердий. Але в обидвох дивізіях було кілька тисяч мобілізованих селян. Настрій їх був відмінний від настроїв кадрів. Ці люди билися, коли Армія наступала і мала перемоги. Найменший неуспіх впливав на них деморалізуючо, бо кожний відступ Армії загрожував їм, їхнім родинам, їхньому добробуту, їхньому господарству, їхньому життю. Червона армія з тими, що виступали проти неї, розправлялася жорстоко і карала смертю. Мобілізовані селяни, особливо в 1920 році, вже розуміли мету нашої боротьби і співчували нам, допомагали нашій Армії, але не вірили в її силу. Кожна невдача на фронті чи брак одягу та набоїв, дуже негативно впливали на їхню мораль.

Коли на початку листопада наступили морози (від 5 до 10 ступнів), тоді мобілізовані, що були в звичайному селянському одязі, (хоч часто в себе в хаті мали й по кілька комплектів військового вбрання), терпіли від холоду під час варті, розвідки, взагалі під час виконання бойової служби. Найбільш нестійкі, здеморалізовані з них почали кидати свої частини і дезертувати. Вже починаючи з 5 листопада від дивізій почали надходити відомості про дезерцію мобілізованих. Від 1 до 9 листопада з числа мобілізованих дезертувало до 800 людей. Поведінка решти мобілізованих залежала від нашого дальшого становища на фронті. До 60% мобілізованих лишилося в своїх частинах, але поступово покидали їх, коли їхнє село переходило в смугу окупації червоної армії.

Моральний стан людей був значно кращий, ніж технічний бік

забезпечення частин. Бракувало зброї, головно набоїв. Для озброєння мобілізованих використано всі запаси зброї і набоїв. Поповнення зброєю та набоями з армійського постачання майже припинилося. Наслідком цього напередодні 9 листопада в частинах був такий стан: козак мав від 5 до 50 набоїв, кулемет від 1000 до 2500 набоїв, гармата в середньому до 150 набоїв (шрапнелів, гранат, газових). Половина муніції через довге і невідповідне переховування втратила свої підставові балістичні вартості. Більшість гранат не давала вибуху, зариваючись в землю.

Як взяти на увагу, що червона армія мала велику кількість кінноти, з якою нашої піхоті вже не раз доводилось зустрічатись і атаки якої можна було відбити лише вогнем, то властиво цього запасу набоїв не вистачило б на пару годин бою.

Отже, з боку забезпечення муніцією стан був трагічний.

Бойовий склад правої групи.

Права група складалася з 3-ої Залізної і 1-ої Кулеметної дивізій.

Кулеметну дивізію сформовано приблизно на початку вересня 1920 р. з різних запільних частин. Командування Армією мало на увазі наділити її великою кількістю кулеметів, у наслідок чого ця дивізія мусіла б мати характер дивізії великої вогневої сили, а разом із тим і школу для підготовки кулеметників. А покищо ця дивізія мала кількість кулеметів таку ж, як і інші дивізії. Хоч вона мала добрий командний склад, але після сформування ще не була в боях.

Бойовий склад 3-ої Залізної дивізії: 7-ма піша бригада, командир полковник Шандрук, начальник штабу — сотник Ліницький. За відсутністю з приводу хвороби командира бригади, командував нею полк. Чміль. Фронт 13 верст. 19-ий курінь 450 багнетів, 20-ий курінь 145 багнетів, 21-ий курінь 123 багнети, кінна сотня 62 шабель, 2 батареї 4 легкі гармати. Разом в 7-ій бригаді 718 багнетів, 62 шаблі, 4 гармати.

8-ма бригада резерва дивізії. Командир полк. Туркул, начальник штабу генштабу полк. Силін. 22-ий курінь до 300 багнетів, 23-ий курінь 100 багнетів, 24-ий курінь 300-350 багнетів. Кінна сотня до 80 шабель, 2 батареї, 4 легких гармат. Разом у 8-ій бригаді 700-750 багнетів, 80 шабель, 4 гармати.

9-та бригада, Командир полк. Лисогір, начальник штабу бригади полков. Мацак. Фронт 12 верст. 25-ий курінь 18 старшин і 95 козаків, 26-ий курінь 10 старшин і 179 козаків. Кулеметний курінь 16 старшин і 94 козаків, 14 кулеметів. Командантська сотня 2 старшин, 30 козаків, 3 гармати. Разом у 9-ій бригаді, рахуючи допоміжні частини, як постачання, перша допомога, тощо — 74 старшин, 605 козаків, 13 урядовців, 8 лікарів і фельдшерів.

Бойовий стан бригади: 50 старшин, 429 козаків, 66 шабель, 30 кулеметів і 8445 рушничних набоїв.

3-й кінний полк: 300 шабель, 12 кулеметів, 2 гармати. Кінна сотня штабу дивізії: 60 шабель, 8 кулеметів. Етаповий курінь до 120 багнетів у боях участі не брав, бо обслуговував постачання і підтримував лад у запіллі. Технічний курінь разом із сотнями: саперною, зв'язковою (телефон-телеграф) і технічною (авто, мотоцикли, майстерні) до 200 людей. Командантська сотня при штабі дивізії в складі 100 багнетів, в боях участі не приймала.

2-ий кінний полк в складі 150 шабель, не закінчив формування, участі в боях не приймав.*

Харчовий склад, враз із обслугою запілля (шпиталі, пошта, телеграф, залізничники, кордонна охорона, робітничі команди з полонених, робітники майстерень, міліція, сторожа в'язниць та інші) приблизно 10.000 людей і до 2.500 коней.

Бойовий склад Кулеметної дивізії. На жаль не маємо документальних даних про склад цієї дивізії, але приблизний її бойовий склад був такий: багнетів до 1000, шабель 100, гармат 6.

Всього в правій групі були до 3500 багнетів, 684 шабель, 19 гармат.

Організація зв'язку.

Технічні засоби дивізії для налагодження зв'язку були мізерні, проте завдяки надзвичайній працездатності командного складу та завзятій роботі 3-го інженеркурєня, зв'язок дивізії з бригадами і штабом Армії завжди справно підтримувано. Не можна не відзначити жертвенну, патріотичну працю поштово-телеграфних ліній і залізничників. Ці скромні лицарі-патріоти, напівголодні, бо утримання не одержували, завжди гаряче підтримували дивізії. В історії нашої визвольної війни вони чесно і гідно виконали свої обов'язки.

Для зв'язку бракувало дроту, апаратів і акумуляторів. Останню біду 3-ий техкурінь залагодив власними засобами, а саме почав виробляти акумулятори.

Крім зв'язку в районі бойового фронту дивізії, штаб дивізії мусів підтримувати зв'язок із глибоким запіллям, а саме з штабом Армії в

*2-ий кінний полк формувався в Дунаєвцях з мобілізованих кіннотників. 1-ша сотня вона ж штабу дивізії під командою сотника Стецюренка, пізніше сотн. Маркевича. 2-га сотня повного складу під командою сотн. Рослого озброєна, одягнена вийшла на фронт. 3-тя сотня під командою сотн. Проценка одягалася і озброювалася, незабаром також мала виходити на фронт. 4-та сотня під командою хорун. Більського доведена до половини, озброєна і одягнена частинно, мабуть розбіглася і на фронт не пішла. І.Т.

Городку і урядовим осередком у Кам'янці Подільському. Ця лінія розпочиналася від Могилева через Муровані Курилівці, Дунаївці з відгалуженням на Ярмолинці і Кам'янець довжиною до 150 км. Штаб 3-ої дивізії мав майже постійний зв'язок зі штабом Армії, а часто цим зв'язком штаб Армії користався для передачі наказів середній групі; навіть були випадки передачі наказів лівій групі в районі Проскурова. Разом технічний курінь 3-ої Залізної дивізії утримував до 250 км. телеграфного і телефонного зв'язку. В перших днях перемир'я штаб 3-ої дивізії влаштував центральну телефонну станцію в Мурованих Курилівцях. Від неї йшли дві лінії: 1-ша через Лучинець до Шаргорода до штабу 9-ої бригади, 2-га до Могилева через Яришів. Ці дві розгалужені лінії сполучалися залізничною лінією Котюжани-Могилів. Бойовий командний пункт правої групи з телефонною станцією був на ст. Вендичани, за серединою фронту правої групи.

Цей командний пункт мав зв'язок із Кулеметною дивізією в Ярузі через Могилів, з 7-ою бригадою від Березівки через Могилів, з 8-ою бригадою польовою телефонною лінією на Сліди і нарешті з 9-ою бригадою через Лучинець. Таким чином, в міру можливості і в міру наших технічних засобів зв'язок у глибину був дотриманий.

Така схема мусіла дати Командирові правої групи під час розпочаття боїв можливість підтримувати зв'язок зі всіма частинами, а на випадок нашого відступу, бригади могли використати дві рівнобіжні лінії: Котюжани-Могилів і Муровані Курилівці-Могилів. Проте, як було використано телефонний зв'язок під час бою буде сказано далі.

Розташування ворога і правої групи.

Розвідчий звіт штабу Армії ч. 325 зазначав, що на фронті правої групи сили ворога і розміщення їх до 10 листопада були такі:

1. Від Дністра до с. Рекечинці, двох км. на захід від Джурина, займала фронт 41 московська дивізія в складі 121, 122, 123 і 140-ої бригад. Остання була приділена до 41-ої дивізії та складалася з решток 47-ої дивізії, яку ми розбили 18 жовтня. Ці бригади були розмішені так:

121 бригада 1000 багнетів, 18 кулеметів, 8 гармат, 90 шабель; Окремий кінний полк 100 шабель, на фронті від Миронівки до Чернівців.

122 бригада 900 багнетів, у резерві в районі Дзигівки.

123 бригада 1000 багнетів в резерві в районі Томашполя.

140 бригада 850 багнетів, 15 кулеметів, 7 гармат, 80 шабель. На фронті від Чернівців до Рекечинців.

Разом 41-ша дивізія мала: 3750 багнетів, до 60 кулеметів, до 15 гармат і до 300 шабель.

Частину фронту до 15 км. від Рекечинців до Нової Мурафи

займала одна з бригад 60-ої дивізії, склад її не викрито.

В розвідному звіті нічого не сказано про кінну бригаду Котовського, яка, за відомостями штабу групи, перебувала десь в заплілі 41-ої дивізії та складалася приблизно з 500-600 шабель.

Отже, проти правої групи сили ворога треба обчислити приблизно так: багнетів до 4500, гармат до 24, шабель до 800 (разом із бригадою Котовського).

Розміщення частин правої групи. Права група займала фронт від Дністра біля Яруги-Чернівці-Роскош, всього до 54 версти. 1-ша Кулеметна дивізія займала відтинок фронту Яруга-Чернівці виключно (24 версти).

3-тя Залізна дивізія від Чернівців включно до Роскош включно (30 верст). Тут треба сказати про стик між 3-ою дивізією і сусідньою 5-ою Херсонською дивізією, який відіграв поважну роль в боях 10 листопада, бо через нього майже безкарно проскочила 8-ма кінна дивізія.

За відомостями штабу Армії сили ворога на фронті Армії УНР обраховувалося так: в першій лінії 10000 багнетів і 1200 шабель, в другій лінії 9000 багнетів і 800 шабель, в резерві 3000 багнетів, а дальші резерви до 6000 багнетів. Чи в підрахунок сил кінноти входила 8-ма кінна дивізія, автор не знає. Разом проти Армії УНР було 28000 багнетів, 2000 шабель. На нашу думку цифри кінноти значно зменшено.

Ще спочатку перемир'я Командир 3-ої Залізної дивізії доповідав Командармові, що сусідня 5-та Херсонська дивізія не займає сіл Плебанівка- Носківка, а праве крило її переходить десь на північ від цих сіл, завдяки цьому поміж дивізіями утворилась прірва від 10 до 12 верст, в якій не було навіть сторожової охорони. Командир Херсонської дивізії скаржився, що він не може зайняти цих сіл; в свою чергу Командир 3-ої Залізної дивізії не мав достатньо сили, щоби продовжити свій фронт на північ. Хоч, врешті, лінія фронту на північ від Роскош згідно з наказом залишилася під доглядом 5-ої дивізії, одначе, вона так і не спромоглася зайняти ці села. Для власної безпеки Командир 9-ої бригади вислав у ці села кінні роз'їзди, але ці села фактично не займали ні українські частини, ні ворожі. В цю прірву якраз і увійшла 8-ма кінна дивізія. До цього треба додати, що за кілька днів до 10 листопада з 9-ої кінної сотні втік до ворога сотник Жолобенко разом із 7-ма козаками. Цей старшина прибув до сотні з повстанського загону от. Волинця. Треба думати, що цей зрадник також поміг советському командуванню орієнтуватися в розміщенні наших сил.

Наказ правій групі про наступ 12 листопада.

Ранком 9 листопада командир правої групи скликав нараду всіх

старших начальників. На нараді відчитано наказ та обговорено різні подробиці наступу, а також дано вказівки щодо запільних позицій на випадок невдачі.

Першу запільну позицію визначено на лінії Могилів-Озаринці-Лучинець.

Командний склад був настроєний бадьоро, повний віри в нашу перемогу. У випадку ворожого наступу 10 листопада дано наказ відбивати його короткими ударами. Головний удар з боку правої групи призначався на район Чернівці, де крім 7-ої бригади зосередилася 8-ма бригада та 3-ій кінний полк.

Командир групи видав наказ: "Наказ правій групі Дієвої Армії УНР. Могилів Подільський 9 листопада 1920 р. ч. 19, Мапа 3 версти в цілі.

А. До складу дорученої мені групи входить 1-ша Кулеметна і 3-тя Залізна дивізії.

1-ша Кулеметна дивізія займає фронт: Яруга включно Мервинці-Букатинка-Вили-Слоб. Соколи і далі до Чернівців виключно.

3-тя Залізна дивізія займає фронт: Чернівці включно, даліше через с. Березівка-Політанка-Писарівка-Шаргород-Роскош включно.

Ліворуч групи займає фронт 5 Херсонська дивізія: с. Плебанівка-Носиківка-Андріївка-Мовчани-Кацмазів і даліше по р. Мурашці.

Б. Зранку 11 листопада Армія УНР разом з приєднаною Московською армією ген. Перемикіна переходить у рішучий наступ.

Для виконання цього наказую:

1. 1-ій Кулеметній дивізії 11 листопада в 4 год. ранку перейти в рішучий наступ і опанувати лінію: Ямпіль-Дзигівка-Феліціянівка, маючи головні сили за лівим крилом дивізії. Штаб дивізії спочатку в с. Грушка, по опануванні вищезгаданої лінії-Бабчинці.

2. 3-ій Залізній дивізії 11 листопада в 4 год. рано перейти в рішучий наступ і опанувати лінію:

а). 7-ій бригаді с. Пилипи-Рожнатівка. Штаб бригади Березівка.

б). 9-ій бригаді опанувати в першу чергу с. Довжок-м. Мурафа, а даліше вийти на лінію Деречин-Джурин. Штаб бригади — Хоменки. Бригаді тримати зв'язок з 5-ою Херсонською дивізією. Штабову кінну сотню з підриwnиками вислати в напрямі на ст. Рахни Лісові, де між стацією і Гутою висадити залізничий шлях.

в). 8-ій бригаді 11 листопада до 8 год. ранку скупитися в Березівці.

г). 3-му кінному полкові 11 листопада до 7 год. ранку прибути в с. Сербі. Туди ж прибути і артілутчі.

е). Розмежна смуга поміж 7-ою і 9-ою бригадами: Біляни-Політка-Покутино-Вел. Русава-Головорусова-Горячківка-м. Тульчин. Всі для 7-ої бригади.

Розмежна смуга поміж 3-ою Залізною і Кулеметною дивізіями:

Серби-Чернівці-Борівка-Русавка (всі пункти включно для 3-ої дивізії);
дальше Савчино-М'ясківка (обидва пункти для Кулеметної дивізії).

ж). Штаб групи і штаб 3-ої Залізної дивізії Серби.

з). Звертаю увагу всіх командирів частин на те, що по збитті ворога з його основних позицій енергійно його переслідувати кіннотою. Всім частинам тримати тісний зв'язок праворуч і ліворуч. Командуючий групою ген. хор. Удовиченко.

10 листопада. Ворог на всьому фронті правої групи переходить в наступ.

День 10 листопада розпочався запеклим боєм на фронті всієї групи. В 7 год. ранку, ще в сутіні, густі піші лави підійшли до лінії нашої сторожової охорони, яку збили і вона відійшла на лінію основних позицій, де й розпочався жорстокий бій. Ворожі атаки піхоти чергувалися з атаками кінноти. Наша піхота вперто трималася, поки мала набої. Вистрілявши набої, наша піхота опинилася в трагічному становищі. Розпочалося фактичне нищення її. Ворожа кіннота, прорвавшись у запілля, перетяла шлях відступу. Батарей, що спочатку стріляли по лаві ворога, який насадив на піхоту, швидко опинилися під безпосередньою атакою кінноти. Деякі батареї стріляли на картахі та перекочувались з позиції на позицію і почали відходити на захід. Ворожа кіннота врзалася поміж частинами і таким чином перервала тактичний зв'язок між ними і штабами. Штаби бригад, куренів утратили в скорому часі зв'язок з своїми частинами. Керування унеможливлено. Поодинокі сотні і групи на чолі зо старшинами почали пробиватися на захід. Небагатьом пощастило це досягнути.

Спочатку бою ясно визначилися два напрямки головних ударів ворога. Перший на Шаргород з ударом піхотою в чоло і обходом лівого крила 9-ої бригади з півночі великою кінною групою. Другий удар на Чернівці великою кількістю піхоти і меншою кінноти.

На фронті Кулеметної дивізії наступ ворога вівся хоч інтенсивно, але невеликими силами ворога. Цей наступ Кулеметна дивізія щоразу відбивала.

Щодо бойових подій на відтинках бригад 3-ої Залізної і Кулеметної дивізії, то вони за день 10 листопада виглядали так:

На фронті 9-ої бригади. В 6 год. ранку, ще затемна, кольона ворожої кінноти атакує сторожові застави 25-го куреня, виставлені на схід і північ Сосновецької цукроварні. Після короткого бою ці застави в складі 30 козаків, 4 підстаршин і 2 старшин гинуть під ворожими шаблями. Не зупиняючись, ворожа кіннота вривається в оселю цукроварні, де натикається на сотню 25-го куреня. Сотня вступає в бій, але переважаючі сили ворожої кінноти, брак набоїв рішають долю бою. Сотня в складі 50

козаків і 4 старшин героїчно гине в бою. Лише кільком козакам пощастило вирватися з бою і вони повідомили штаб 9-ої бригади про наступ ворожої кінноти.

Зліквідувавши сторожову охорону 9-ої бригади на її лівому крилі, кіннота рушила всією масою своєю на Роскош, а в напрямі на Шаргород невеликою частиною своїх сил веде демонстративний наступ. 9-та бригада на східній околиці Шаргорода відбиває цей наступ.

В 8 год. між командиром бригади та Командиром 3-ої Залізної дивізії телефонічно відбулася така розмова:

— Пане Генерале, з Роскоші на Івашківці в запілля моєї бригади йде колона ворожої кінноти.

— Яка чисельність цієї кінноти?

— Може з сотню.....

— Атакуйте цю колону своєю бригадною кіннотою і при допомозі резерви відкиньте за р. Мурафу.

Але не минуло й 15 хвилин, як телефоніст штабу бригади доносить що Слобідку Шаргородську атакує ворожа кіннота (західня околиця Шаргорода). Останній зв'язок з командиром бригади перервався коло 8 години 15 хвилин.

Тим часом, командир 9-ої бригади видає такі розпорядження: кінну сотню 9-ої бригади скеровує до Калинівки, щоб затримати наступ ворожої кінноти, а для допомоги їй зосереджує резерви піхоти в Слобідці Шаргородській. В цей час до нього приходить донесення, що за першою колоною ворога, силою біля сотні, посувається велика колона червоної кінноти в силі більше 1000 шабель. Очевидно, перша колона була авангардом поважних сил кінноти, чого не міг відразу відгадати командир бригади. Одержавши таке донесення, він зосереджує всі свої сили, які склалися з решток 25-го куреня і кінної сотні, на західній околиці Слобідки Шаргородської біля цвинтаря і з ними переходить у протинаступ. Спочатку цей протинаступ мав успіх, але ворог, побачивши невеликі сили бригади, знову переходить у рішучу атаку та примушує 9-ту бригаду відступити до Будного. Одночасно з тим, як розгорталися події на лівому крилі 9-ої бригади, ворожа піхота в силі до 600 багнетів повела наступ із Джурина на Писарівку. 26-ий курінь, що обороняв це село, вистрілявши всі набої, мусів відступати на захід, але оточений ворогом майже увесь загинув. У цьому героїчному бою треба відзначити героїчну смерть поруч. Крисенка, що командував сотнею кулеметного куреня. Бувши оточений кіннотою і піхотою, він бився до останнього набою і, врешті, впав зарубаний.

В 9 годині бригада розпочала загальний відступ на Будно, а її вперто переслідувала кіннота ворога. Перед с. Будно полк. Лисогір намагається поставити опір. Його батарея відкриває вогонь, але з заходу від Будного атакує його ворожа кіннота і змушує до дальшого відступу. Полк.

Лисогір решту своєї бригади в складі 9 старшин, 60 багнетів і 28 шабель відводить у с. Канатківці, але тут його знову атакує кіннота з запілля. Через с. Тропову він відходить на Сугаки, де біля 16 год. зустрічає поодинокі групи козаків 8-ої і 7-ої бригад.

Полк. Лисогір намагається вивести решту своєї бригади з-під крилового удару ворожої кінноти і тому відходить на с. Вендичани, але тут знову зустрічається з кіннотою ворога, що змушує його відступити на Озаринці, а далі на Юрківці, куди він прибув в 1 год. 11 листопада.

9-та бригада після бойових дій 10 листопада стала небоєздатною. Більшість кадрів загинула під ударами ворожих шабель або опинилися в полоні. Мобілізовані, побачивши перевагу ворога, почали розбігатися.

На фронті 7-ої бригади. Командир полк. Шандрук, а з причини його захворіння бригадою командував полк. Чміль Борис.

В 6 год. ранку ворог відкриває сильний гарматний вогонь по с. Березівці, де займав позицію 19-ий курінь, до складу якого входили переважно кадрові старшини і козаки. Після гарматної підготовки ворожа піхота густими лавами силою до 1500 багнетів розпочала наступ на Березівку. Курінь підпустив піхоту ворога на віддаль прямого стрілу і відкрив вогонь. Перший наступ було відбито. Ворожа піхота залягла. Одночасно ворожа кіннота (Котовського) повела наступ на с. Політанку, яку боронив 20-ий курінь. 20-ий курінь в складі до 145 багнетів поповнений переважно мобілізованими. Він відбив атаку, але кіннота проскочила між 19-им і 20-им куренями та опинилася в їх запіллі. Обидва курені вистрілявши набої, змушені були відступати. Ворожа кіннота переслідувала ці курені. Тоді можна було спостерігати трагічні картини, коли українські козаки (особливо 19-го куреня) відбивалися від московської кінноти кольбами рушниць.

21-ий курінь, що обороняв Чернівці під командою пол. Єремїва, в складі 123 багнетів, утримав свої позиції та відійшов тільки після того коли 19-ий і 20-ий курені відступили.

В 9 год. вся бригада, втративши 70% свого складу, який переважно загинув у бою, розпочала безладний відступ різними шляхами в загальному напрямку на Озаринці.

8-ма бригада. Ця бригада була в дивізійній резерві в районі Серби-Сліди-Шендерівка. Підведено її в безпосередню близькість до лінії фронту і залишено в цьому районі ще 30 жовтня, коли передбачалося наступ Армії 1 листопада. Ця бригада, що придбала собі славу своїми бойовими акціями під Заміховим, і в боях 10 листопада виявила витривалість Але на цей раз у тій складній бойовій ситуації, що постала в той час, сили бригади були ослабі, щоби перехилити шастя на наш бік.

Командир 3-ої дивізії до в'яснення ситуації тримав її в резерві, бо її завданням було підперти і розвинути наступ 7-ої бригади, яка разом із 8-ою становила "ударну групу" 3-ої дивізії. Відхід 7-ої бригади на лінію

Лозової, поява ворожої кінноти в її заплілі з боку Водичан. — всі ці обставини змусили 8-му бригаду втягнутися в бій для забезпечення свого становища.

В той час, коли 8-ма кінна сотня для забезпечення бригади з півночі перед кіннотою, що прорвалася в запліля, вела бій приблизно на лінії Сліди-Кричанівка, 22-ий і 24-ий курені з огляду на відступ 7-ої бригади змушені були зайняти позиції на схід від Серби-Шендерівка. На цій позиції вони і вступили в бій з ворогом, що переслідував курені 7-ої бригади.

Комбінований удар ворожої кінноти з боку Білян і 420-го полку в складі до 1000 багнетів з боку Березівки в ліве крило куренів 8-ої бригади приводить до упертого бою. Лівокриловий 24-ий курінь, вистрілявши набої, був збитий з позиції і почав відступати на захід, а за ним по п'ятах ворожа кіннота. 22-ий курінь під загрозою обходу свого лівого крила розпочав відступ по дорозі з Сербів на Сказинці, але в цей мент натрапляє на 3-й кінний полк, що поспішав на поміч 8-їй бригаді з Озаринець. 22-ий курінь зупиняється і займає позицію на лінії Котлубаївка фронтом на Серби.

3-й кінний полк вогнем своїх кулеметів і батареї змушує густі лави ворожої піхоти відійти на Серби. Спроби 3-го кінного полку знищити цю піхоту в Сербях і прорватися на Березівку не увінчались успіхом через повний брак набоїв у 22-му курені. З огляду на зайняття ворожою кіннотою ст. Немерчі і дальшого руху її на Кукавку в запліля правої групи, цей славетний курінь сот. Козаренка в складі до 4 старшин і 70-80 козаків біля 16 год. одержує особистий наказ Командира правої групи відійти під прикриттям 3-го кінного полку до Озаринець і даліше на Яришів, куди пізно вночі й прибув.

3-й кінний полк перебував у Озаринцях. Нажаль, полк. Фролов, командир цього полку, якого любила вся дивізія, виїхав до Кам'янця в службових справах, а полком командував осавул Коробко. Спочатку боїв полк був у бойовому поготівлі. Невизначна, але небезпечна ситуація, що склалася на лівому крилі правої групи, змушує Командира 3-ої дивізії тримати цей полк в резерві, щоб у залежності від обставин кинути його чи в напрямі Вендичани-Лучинець, чи в напрямі на Чернівці. Але біля 8 год. ранку полк одержує наказ перейти до с. Серби, де разом із 8-ою бригадою стримати наступ ворога, бо просування його в напрямі на Могилів могло стати катастрофальним для Кулеметної дивізії. Біля Котлубаївки 3-й кінний полк разом із 22-им куренем вступає в бій та до вечора стримує ворога і тим дає змогу Кулеметній дивізії спокійно відійти через Могилів на Яришів. Після виконання цього наказу полк біля 16 год. одержує особистий наказ Командира правої групи зайняти Вендичани, що він і виконує біля 24 год. На 11 листопада полкові дається завдання: діяти в залежності від обставин, маючи головним завданням

відкинути ворожу кінноту, що прорвалася в запілля правої групи в напрямі на Лучинець. По зайнятті останнього, прикривати напрямом на Муровані Курилівці.

1-ша Кулеметна дивізія. На фронті Кулеметної дивізії ворог розпочав демонстративний наступ, без особливих зусиль відбитий. До 14 год. на всьому фронті дивізії відбувалася жвава стрілянина, а всі спроби ворога збити Кулеметну дивізію з зайнятої позиції не увінчалися успіхом. В 14 год. Кулеметна дивізія одержала наказ відійти до Яришева. Відступ дивізії відбувався без особливих перешкод з боку ворога.

Висновок: До вечора 10 листопада ворог комбінованими і рішучими ударами піхоти і кінноти з виходом великої маси останньої в запілля правої групи з боку Шаргорода-Лучинця привів 3-тю Залізну дивізію до повної небоєздатності. Дивізія понесла великі втрати. В руках Командира правої групи залишилися здібні до бою частини: Кулеметна дивізія і 3-ий кінний полк. Рештки дивізії, відбиваючись від ворога, що постійно переслідував, поспішно відходили на захід, намагаючись вийти зпід крилового удару московської кінноти, що йшла по п'ятах за ними. Як Кулеметна дивізія, так і рештки 3-ої дивізії мали завдання вийти до Яришева, де на лінії р. Лядава мусіли зайняти фронт згідно з наказом Командира правої групи. Позиція по Лядаві мусіла стати першою зупинкою для приведення до порядку частин групи та припинення наступу ворожої кінноти.

Міркування і розпорядження штабу правої групи.

Ще за кілька днів до відновлення бойових дій, штаб правої групи мав більш-менш точні відомості про сили ворога — піхотні і гарматні, але не мав даних про ворожу кінноту, яка була в глибокому запіллі. В обрахунок сил ворога штаб групи прийняв безумовно присутність кінноти, але її чисельність і назви частин він не міг встановити, як також їх розташування. Штаб групи передбачав, що цією кіннотою могла бути бригада Котовського, чи так звана бригада "зразкова", з якими 3-тя дивізія увесь час стикалася. Як та, так і друга з досвіду попередніх боїв доказали свою невелику боєздатність. У всякому випадку можна було з певністю сказати, що 3-ій кінний полк і бригадні кінні сотні 3-ої дивізії могли зустрітися з ними як рівний з рівним у відвертому бої.

Ворожа піхота значно перевищувала нашу своєю чисельністю та озброєнням, але моральна перевага була по нашому боці.

Присутності перед фронтом правої групи 8-ої кінної совдивізії не було викрито, а появу її можна було чекати в районі Жмеринки. Перевага ворога в піхотних силах не дуже непокоїла штаб групи, бо українська

піхота, особливо 3-ої дивізії, що весь час виходила з боїв переможною, могла зустрітися з нею аж до багнетів.

Єдине, що непокоїло командира групи це брак набоїв. Ця справа була для нас першорядною при наступі ворога і другорядною при нашій наступі.

Найважливішим питанням, яке виринуло перед штабом правої групи: як поведе себе ворог 10 листопада? Чи буде наступати чи оборонятися? Як ми вже говорили вище, оборона була для нас найгірше діло, хоч про те, що московська армія буде наступати, свідчили події на фронті на передодні закінчення перемир'я.

Штаб правої групи постановляє: у випадку наступу ворога, дивізії правої групи короткими ударами відбивають атаки, а у випадку конечної потреби і в залежності від бойових обставин можуть розвинути свій успіх, переходячи в частковий наступ. У випадку неуспіху права група має зайняти першу запільну позицію по р. Немія, друга запільна позиція намічалася по р. Лядава.

Як ми сказали, командний пункт правої групи з відповідним телефонним устаткуванням був уряджений на ст. Вендичани. На 11 листопада, день передбачуваного нашого наступу, польовий оперативний штаб мав бути в Сербах, в місці зосередження ударної групи 3-ої дивізії. Штаб дивізії з генштабу полк. Пересадою перебував у Могилеві.

Першу вістку про наступ ворога на фронті 9-ої бригади штаб групи одержав біля 8 год. від телефоніста 9-ої бригади. Телефоністи завжди є найбільш поінформований елемент, дуже чутливий, що добре орієнтується в бойових обставинах. Вони ж найтриваліший елемент у запіллі, бо здимає свій апарат часто тоді, коли штаб вже відійшов.

В 9 год. полковник Лисогір безпосередньо доповідає Командирові 3-ої дивізії, що колона ворожої кінноти в силі до 100 шабель іде з Роскоші до Івашковець. Поява цієї невеликої колони кінноти, яка могла бути дивізійною 41-ої совдивізії, не робить особливого враження на Командира, тому він дає раду полк. Лисогорові атакувати її своєю бригадною сотнею, а на випадок потреби використати свою невелику пішу резерву. Але за 40 хвилин із штабу 9-ої бригади доносять, що за цією малою колоною йде дуже велика колона. Поява такої колони на лівому крилі 9-ої бригади наводить Командира правої групи на думку, що то є кіннота Котовського. Майже одночасно зі штабу 7-ої бригади прийшли відомості, що ворог розпочав наступ на цілому фронті бригади. Після цього ніяких донесень від 7-ої бригади не одержано впродовж дня 10 листопада. Біля 12 год. з Лучинця приходить донесення, що ворожа кіннота атакує містечко і нищить обози 9-ої бригади. Телефоністи знімають апарати і відходять на Муровані Курилівці.

Зв'язок зі штабами 7, 8 і 9-ої бригад 3-ої дивізії було втрачено і

встановити його впродовж цілого дня не пощастило. Навальний наступ московської кінноти і безборонність нашої піхоти відірвала штаб від своїх частин. Виринули умовини тяжкі до керування.

Тільки Кулеметна дивізія мала постійне телефонне сполучення зі штабом групи та 3-ім кінним полком.

Командир групи, втративши зв'язок з бригадами 3-ої дивізії, постановляє виїхати з польовим штабом на місце бою до с. Серби, щоб в'яснити собі ситуацію на фронті ударної групи (7-ої і 8-ої бригад) та безпосередньо керувати бойовими операціями. В Могилеві він залишає штаб на чолі з начальником штабу 3-ої дивізії, досвідченим полк. генштабу (пізн. ген. хор.) Пересадою.

В 11 год. в дорозі з Могилева до Сербів від поодиноких козаків довідується про ситуацію на фронті 7-ої бригади, яку фактично вже розбив ворог. А далі, довідується, що 8-ма бригада б'ється десь в районі Березівки разом з 3-ім кінним полком. Командир групи інформує про ситуацію на фронті групи свого начальника штабу полк. Пересаду, а також попереджує його про можливість евакуації Могилева.

Завдяки тому, що між полк. Пересадою і Командиром групи увесь час підтримується телефонний зв'язок, Командир одержує з Мурованих Куриловець від 3-го Техкуреня таке донесення: "До Мурованих Куриловець прибули частини обозу 9-ої бригади з Лучинця. Обозні казали, що Лучинець зайняла кіннота ворога, яка переслідувала їх до Верхнього Олчедаєва в той час, коли великі сили кінноти пішли на Немерчі."

З с. Вендичани з командного пункту повідомили, що з Лучинцем зв'язок урвався. Зі сходу чути гарматну стрілянину, але ніяких донесень пізніше вже не одержано. Дальша доля телефоністів не відома; треба думати, що вони попали в полон або загинули.

Про становище на фронті 3-ої дивізії Командир правої групи інформує телефонічно командира Кулеметної дивізії ген. Бурківського і попереджує про можливий відворот його дивізії на лінію р. Немії.

Тим часом, у напрямі на с. Березівка-Чернівці польовий штаб правої групи чує гарматні стріли.

Біля 13 год. Командир групи зустрічає 22-ий курінь 8-ої бригади, що на лінії Котлубаївки рідкою лавою займав позиції на дорозі Серби-Могилів. Ліворуч від нього стояли кінні дозори від 3-го кінного полку з кулеметами. Решта 3-го кінного полку стояла в с. Садова. Командир 22-го куреня відважний і спокійний сотник Козаренко, герой "заміхівських" боїв, рапортує про ситуацію. В 22-му курені залишилося яких 60-80 козаків. Набоїв по 5-10 на козака. Зв'язку зі штабом бригади нема. Козаки зранку нічого не їли, змучені і змерзлі. Від нього ж Командир

групи дізнався, що курені 7-ої бригади розбиті, рештки відійшли на захід. 22-ий і 24-ий курені вступили в бій на лінії Серби-Шендерівка, після чого 24-ий курінь, вистрілявши набої і ще й оточений ворожою кіннотою з боку Білян, відійшов на Сліди, а 22-й курінь відійшов із Сербів на сучасну позицію. 3-ий кінний полк вогнем своїх кулеметів допоміг стримати наступ ворога та загнати його знову до Сербів. Від командира 22-го куреня Командир групи теж довідався, що на 7-му бригаду, крім великої маси піхоти, наступала також поважна група кінноти, що прорвалася поміж Березівкою і Політанкою та захопила Біляни. Ця група кінноти перебуває десь в районі Біляни-Тропова.

Всі відомості про ворога наводять Командира групи на такі думки: він припускає, що в напрямі на Лучинець діє 8-ма кінна дивізія, а на Чернівецькому напрямі діяла або кінна бригада Котовського, або "зразкова" кінна бригада. Для ствердження своїх міркувань Командир групи не мав ніяких даних крім донесення з Куриловець, яке вказувало на великі сили кінноти, що рушила на Немерчі.

Але до таких висновків приводить Командира групи й загальне розташування правої групи, в запіллі якої виходив Дністер. Червоне командування могло мати такі наміри: ударом кінноти від Шаргорода через Лучинець і далі в напрямі на Яришів відтяти шлях відступу правій групі на захід та, притиснувши її до Дністра, знищити. Таке припущення напрошується само, як подивитися на мапу і розташування правої групи. Для відступу права група мала в своєму запіллі низку глибоких ярів, а для рейду кінноти у вказаному вище напрямі була більш-менш відкрита місцевість, зручна для чинів кінноти.

Про ситуацію на фронті правої групи Командир доповідає в штаб Армії і висловлює думку щодо замірів московського командування. Отже, бойове становище на фронті 3-ої дивізії склалось дуже загрозливо. Права група мала єдину боєздатну резерву 3-ій кінний полк. Коли 3-тя дивізія була в повному відвороті на захід, а за нею по п'ятах московська кіннота, тоді залишити Кулеметну дивізію на її позиції було дуже небезпечно, бо це загрожувало б її оточенням.

Командир групи дає наказ телефоном: Штабові 3-ої дивізії перейти до Яришева і там встановити фронт по лінії р. Лядава з частин Кулеметної і 3-ої дивізії. Кулеметній дивізії з одержанням цього наказу розпочати відворот до Яришева і там зайняти позицію по р. Лядава від с. Лядава до с. Ястрібна. Для забезпечення відвороту Кулеметної дивізії Командир групи з 3-ім кінним полком і 22-им куренем буде прикривати шлях на Могилів, а далі, як Кулеметна дивізія вийде зпід клинового удару, діяти в залежності від обставин.

Тим часом, роз'їзди від 3-го кінного полку, вислані в напрямі на Сліди вернулися і доповіли, що червоні частини зайняли Сліди і переслідують 8-му бригаду на Кричанівку, захопивши 4 гармати 8-ої

бригади. Зв'язку з частинами 8-ої бригади роз'їздові встановити не пощастило.

Вже в сутінках ночі, біля 17 год. Командир групи одержав відомості, що Кулеметна дивізія минула Могилів і він дає такий наказ: "22-му куреневі відійти до Яришева в розпорядження штабу 3-ої дивізії, а 3-му кін. полкові зайняти Вендичани. На ранок 11 листопада завдання 3-му кін. полкові таке: прикрити з півночі від ворожої атаки зосередження піхоти 3-ої і Кулеметної дивізій, а тому полк має зрана 11 листопада наступати з Вендичан на Лучинець, поступово відпихати ворожу кінноту на північ. Після зайняття Лучинця прикрити напрямом на Курилівці та увійти в зв'язок з Окремою Кінною дивізією у Сніткові. Штаб групи в Мурованих Курилівцях.

Виконуючи наказ, 3-ій кінний полк, прикриваючи відворот 22-го куреня, в 2 год. 11 листопада займає Вендичани.

Смерком на фронті 3-ої дивізії наступив повний хаос. Московські частини втратили між собою зв'язок і були дезорієнтовані. На схід в с. Садова на сторожову охорону 3-го кінного полку виходить 15 червоноармійців 420 полку, шукаючи свою частину. Очевидно, вони думали, що перебувають в заплілі своїх частин. Вони показували, що ліворуч пішла 8-ма кінна совдивізія, щоб в районі Яришева відтяти всю Могилівську групу та притиснути її до Дністра.

Віддавши вищенаведені розпорядження Командир групи з польовим штабом вирушає з Садової через Озаринці-Юрківці до Яришева. Між ст. Ізраїлівкою та Юрківцями (ст. Сулятицька) біля 20 год. він влучає свій телефон в залізничний дріт і зв'язується з Могилевом, а далі з Яришевом. В Могилеві ще перебували старшини командатури, які повідомили, що вони ось-ось вирушають на Яришів. В місті спокійно, про ворога нічого не чути. Командир групи входить у зв'язок зі штабом Кулеметної дивізії в Яришеві.

Відомості в Яришеві такі: Кулеметна дивізія вже підходить до Яришева. Щодо частин 3-ої дивізії, то штаб Кулеметної дивізії немає відомостей, бо немає зв'язку з ними, але взагалі Яришів переповнений обозами і дрібними розпорощеними частинами. Після цих розмов Командир групи вирушає до Яришева і прибуває туди біля 1 год. 11 листопада.

По дорозі з Садової до Яришева польовий штаб зустрічається з ворожими частинами, але обійшлося без стрілу.

Прибувши біля 1 год 11 листопада до Яришева, Командир групи застає там штаб 3-ої і Кулеметної дивізій. Кулеметна дивізія, частини якої змучені маршем майже 50 клм., підходила до Яришева. Про Кулеметну дивізію можна сказати, що її без втрат і без натиску з боку ворога щасливо виведено з мішка, в якому вона опинилась в зв'язку з невдачами на фронті 3-ої дивізії. Щодо 3-ої дивізії, то стан її був важкий.

Окремі сотні в дуже малому складі та курені прибули до Яришева у дезорганізованому вигляді, а більшість їх, як пізніше пощастило довідатися, залишилися на нічліг по селах на схід від Яришева. 3-тя дивізія потребувала упорядкування, спочинку, але навіть у такому стані вона могла виділити певні боєдатні сили щоб зайняти фронт. 3-ій кінний полк займав Вендичани. Телефонний зв'язок зі штабом Армії увесь час тримався через Муровані Курилівці.

Про розташування ворожих сил відомості були такі: кіннота його 8-ма кінна дивізія, присутність якої вже було виразно встановлено, своїми передніми частинами вийшла на лінію Вендичани-Кукавка-Рівне. Піхота на лінії Сказинці-Сугаки-Лучинець.

Така ситуація на фронті правої гупи приводить її Командира до таких міркувань і постанов:

Кіннота ворога не змогла на протязі 10 листопада вийти до Дністра та цілковито оточити праву групу. Очевидно, своє завдання ворожа кіннота буде виконувати зранку 11 листопада. Кулеметна дивізія та боєдатні частини 3-ої дивізії мусіли поставити опір замірам ворога в районі Яришева. Вся справа полягала в тім, щоб за всяку ціну виграти час для приведення частин правої групи до ладу, головним чином піхоту. Командир групи через свій штаб доповідає до штабу Армії про становище групи та подає свої міркування.

Остаточо стверджено, що на стику правої і середньої груп вийшла 8-ма кінна совдивізія, яка була найбільш небезпечною для Армії УНР, та яку червоне командування призначило для виконання завдань стратегічного характеру. Завданням цієї дивізії кінноти є знищити праву групу, притиснувши її до Дністра. Права група не може власними силами подолати цю кінноту. На допомогу їй треба скерувати армійські резерви, а головним чином Окрему Кінну дивізію. Вихід 8-ої кінної дивізії в запілля правої групи, не є епізодом місцевого тактичного значіння, а має характер стратегічний, що мусить вплинути на події цілого фронту Армії УНР. Як видно, штаб Армії не вірив у точність оцінки ситуації на фронті правої групи, як не вірив і в наявність 8-ої кінної дивізії, бо вважав, що розв'язка в боротьбі між Армією УНР і армією московською мусить наступити на півночі, на фронті лівої групи (район Жмеринка-Літин).

Командир правої групи висунув такий свій плян:

8-му кінну дивізію взяти в кліщі ударом із півночі, хоча би з району Сніткова в напрямі на Лучинець Окремою Кінною дивізією, а на випадок потреби, то кінними полками піхотних дивізіій середньої групи, з одночасним ударом 3-го кінного полку з Вендичан на Лучинець. По опануванні Лучинцем наша кінна група в складі Окремої Кінної дивізії, 3-го кінного полку, що мав у своєму складі до 300 шабель з прилученням до цієї групи кінних полків піших дивізіій, могла бути поважною силою в

руках штабу Армії для маневру і паралізування наступу ворога та для знищення його. Для Українського Командира цієї кінної групи була необмежена можливість для вияву героїчних чинів і маневру.

Із штабу Армії повідомлено Командира групи, що для ліквідації прориву на стику правої і середньої групи до Сніткова пересувається Окрему Кінну дивізію для спільних чинів із правою групою.

Безпосереднє ознайомлення Командира групи із станом своїх частин в Яришеві та нові відомості про ворога приводять його до таких міркувань:

Частини 3-ої дивізії вийшли з бою 10 листопада у важкому стані. Кулеметна дивізія відійшла майже без втрат, але як та, так і друга дивізія за день 10 листопада зробили відворотний марш майже 50 клм.

Обидві дивізії були надзвичайно втомлені, так зокрема 3-тя дивізія потребувала поповнення, спочинку, можливо переорганізації, але, не зважаючи на це, Командир групи вірив, що загартовані в боях бригади 3-ої дивізії зможуть швидко привести себе до порядку та разом із Кулеметною дивізією, вийшовши з-під удару ворожої кінноти, поставити належний опір ворогові в районі Яришева.

Якесь маневрування Командир групи відкидає. Ставить своїм піхотним частинам завдання: в районі Яришева на позиції по лінії р. Лядави привести себе якнайвидше до порядку і відбити наступ ворожої кінноти, що мала намір скинути праву групу до Дністра.

Пятнадцятиверстовий фронт від Яришева до с. Рівне після того, як права група займала фронт на 54 клм. давав можливість виконати це завдання.

Події під Яришевом. Переправа частин Кулеметної дивізії за Дністер.

Головний напрямок наступу ворога, себто шлях Лучинець — Муровані Курилівці-Нова Ушиця-Дунаївці, залишився безборонний. Рух на цьому шляху ворожих сил цілковито відтяв би праву групу від решти Армії, залишив би її без телеграфного зв'язку, врешті цей рух провадив у запілля всієї Армії. Червоне командування вміло використовувало кінноту під час захоплення крил, тому оборона усього напрямку набирала значіння першорядного. Врешті, на цей шлях мусіла вийти більшість сил правої групи зпід Яришева. З огляду на те, що 3-ій кінний полк ранком 11 листопада мусів опанувати Лучинець, а до Сніткова наближалася Окрема Кінна дивізія, Командир групи з оперативним штабом вирушає до Мурованих Куриловець. Оборону району Яришева, приведення частин до ладу він передає в руки командира Кулеметної дивізії ген. Бурківського, як також віддає наказ ген. Ольшевському, своєму заступникові в 3-ій дивізії, ранком 11

листопада всі кінні сотні дивізії скерувати в розпорядження Командира групи.

В 5 год. ранку 11 листопада оперативний штаб групи прибув до Мурованих Куриловещь, зробивши до 70 клм. маршу.

В Мурованих Курилівцях на ранок 11 листопада вже сформувався з вільних частин невеличкий відділ до 150 шабель при 2-х гарматах. Цей відділ зайняв позицію на схід від містечка. Зі штабом Армії увесь час підтримувано телефонний зв'язок. Штаб Армії повідомив, що Окрема Кінна дивізія тепер в поході до Сніткова; після досягнення цього пункту розпочне акцію в напрямі на Лучинець, куди мусів підійти і 3-ій кінний полк з Вендичан.

Цього дня події на фронті групи розвинулися так: Кулеметна дивізія і рештки 3-ої Залізної коло 6 год. ранку зосередилися в Яришеві. Змучені довгим маршем вояки, втративши зв'язок зі штабами, дезорганізовані; не прийнявши належних мір охорони, спочивали, коли зненацька біля 7 год. ранку їх атакувала червона кіннота в силі одного ескадрону. До цієї кінноти прилучилися місцеві селяни, знані зі свого бандитизму, які не могли утриматися від спокуси пограбувати чисельні обози, що скупчилися в Яришеві.

Цей раптовий напад ворога остаточно здеморалізував військо. Звичайно, цей напад можна було легко відбити, але присутність численних обозів і запільних установ, що панічно почали відхід на захід, вплинув від'ємно і на бойові частини, які через це й не змогли поставити ворогові належного опору. Старші командири, як видно, не виявили належної енергії та розпорядимости, тому все, що було скупчене в Яришеві, розпочало безладний відступ до Дністра; і даліше вздовж нього до Старої Ушиці. Під час цього відступу деякі частини (одна бригада Кулеметної дивізії) та поодинокі вояки, вважаючи, що їх вже оточив ворог, перейшли через Дністер на територію Румунії. Отже, права група (піхота) майже цілком на деякий час втратила боєздатність.

Вже надвечір 11 листопада решта обозів і частин зосередилися в Старій Ушиці.

Тим часом 3-ій кінний полк, під командою осавула Коробка, згідно з наказом Командира групи, біля 1 год. ночі на 11 листопада зайняв Вендичани, мавши завдання ранком розпочати наступ в напрямі на Лучинець. Полк виставив сторожову охорону та відразу вислав у напрямі на Котюжани дозор, що мав доручення передати до першої ж піхотної частини кілька десятків полонених. На думку командира полку на ст. Котюжани дозор мусів би зустріти наші частини. Але дозор незабаром вернувся з донесенням, що на ст. Котюжани ні наших, ні ворожих частин він не знайшов.

Від селян одержано відомості, що з боку Жмеринки до с. Вендичани ввечері підходив ворожий бронепотяг і стріляв по селі. Українські

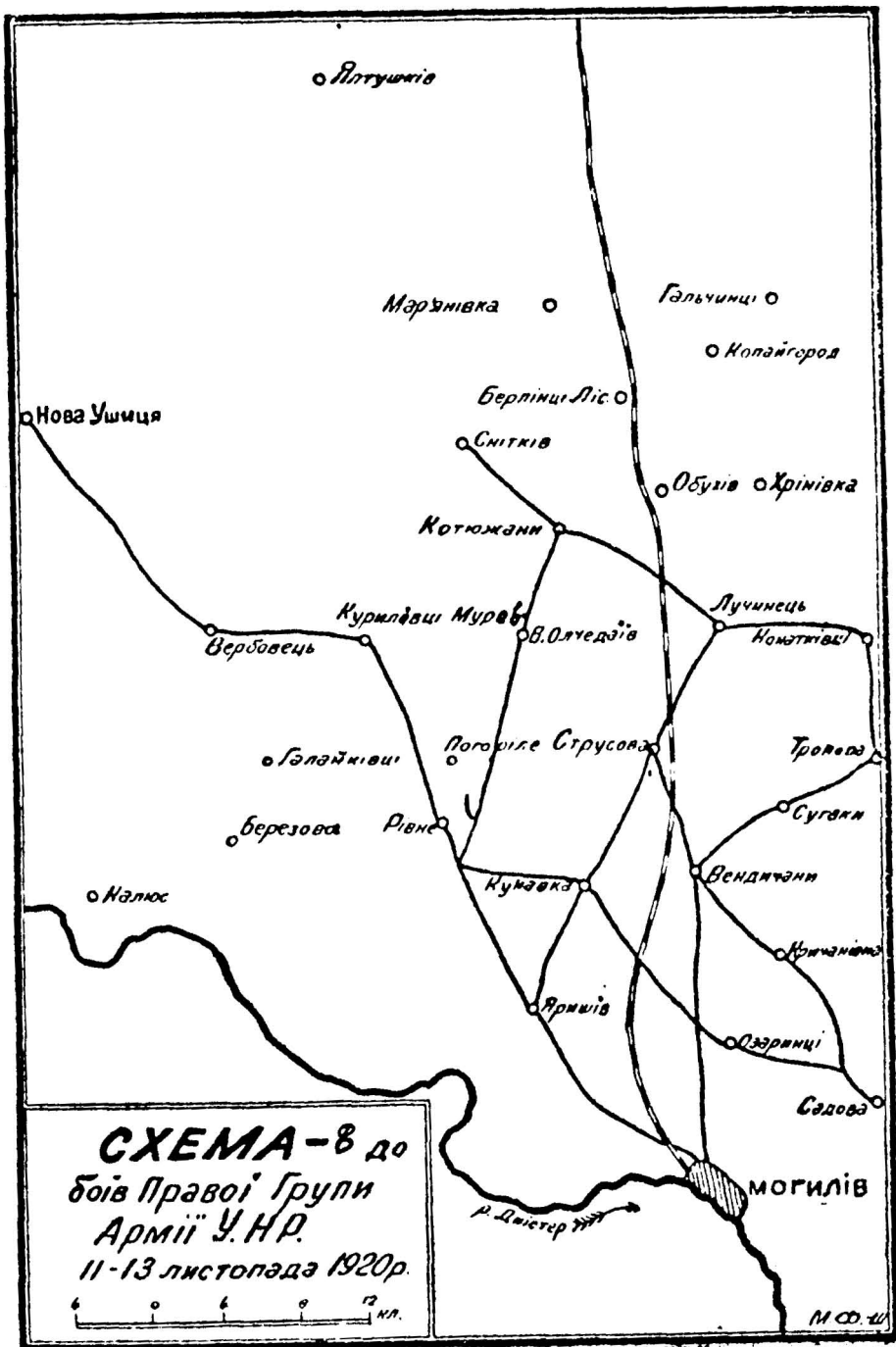

СХЕМА-8 до боїв Правой Групи Армії У.Н.Р. 11-13 листопада 1920р.

0 6 12 км.

запільні частини, що стояли у Вендичанах (селі) відійшли до Кукавки. Їх переслідувала кіннота, яка перейшла через Вендичани за кілька годин до прибуття 3-го кін. полку.

Ранком 11 листопада командир 3-го кін. полку висилає кілька роз'їздів для в'яснення місцевости. Один з висланих до Кукавки роз'їздів коло 8 год. ранку спіткався в лісі (2 клм. на захід від с. Вендичан) з 6-им кінним полком ворога, що йшов на Вендичани. Роз'їзд негайно повідомив командира полку про викриття ворога, та тим врятував полк від несподіваного розгрому. Одночасно, командир полку одержує донесення, що Садову вчора у вечері після відходу 3-го кінного полку зайняв 420-ий полк. Другий полк (число не відоме) зайняв Кричанівку.

Командир 3-го кінного полку рішає відвести свій полк до району Озаринець і там прийняти бій. Одну сотню він залишає для прикриття відступу. 6-й кінний совполк наступав мляво, всі його спроби атакувати сотню відбивав наш кулеметний вогонь.

Під час відступу до Озаринець командир 3-го кінного полку побачив колону обозів під ескортою піхоти, що йшла з Кукавки на Озаринці. Побачивши 3-ій кінний полк, колона зупинилася. Командир полку гадаючи, що це українська піхота, наказав підняти вище український прапор. У відповідь на це піхота швидко прийняла бойовий порядок і відкрила по 3-му полку вогонь з рушниць. Разом із тим 6-ий совполк перейшов у рішучу атаку. Одночасно, на горбах, на північній околиці Озаринець, назустріч 3-му кін. полкові появилася рідка лава з кільканадцяти кулеметами, що відкрили ураганний вогонь по його колоні. Командир полку одною сотнею переходить в атаку, але не встигла сотня розгорнутися в лаву, а батарея стати на позицію, як зпоза ворожих кулеметів з'явилася до бою 600 шабель червоної кінноти, що в колоні кинулася в атаку на полк.

Були то 3-ій і 5-ий червоні кінні полки 8-ої кін. дивізії. Ледве встиг 3-ій кін. полк прийняти бойовий порядок, як червона кіннота врзалася в нього і розірвала на дві частини. Більшу його частину ворог відкинув у напрямі на Боршівці, менша з боєм відступила на Вендичани.

3-ій кінний полк оточили переважаючі сили ворога. Але холодна кров, яку виявили вояки, почавши від командира полку і до останнього козака, як також випадкові обставини бою, допомогли полкові вийти з цього більш-менш щасливо, хоч завдання свого (прорватися на Лучинець) полк не виконав. У той час, коли 3-ій кінний полк вів бій з 3-ім 5-им кінними совполками, до Озаринець підійшов 420 совпівший полк. Кулі 3-го кін. полку, через голови 3 і 5-го совполків, почали бити 420-ий полк. Цей полк, будиши незорієнтованим у бойовій ситуації, прийняв 3-ій і 5-ий кін. совполки за українську кінноту і відкрив по них вогонь.

Таким чином розпочався бій поміж ворожим 420-им і 3 та 5-им кінними полками ворога.

З цього скористав командир 3-го кінного полку і з більшою частиною його рішив прорватися крізь вороже кільце. Він веде частину на с. Борщівці, спускається в яр і цим яром виходить до Могилева. По дорозі атакує ззаду 420-ий полк, захоплює полонених, гармату, кулемети, але все це пізніше кидає. В 19 год. 11 листопада ця частина полку на чолі з осавулом Коробком, будучи дезорієнтована, переходить через Дністер на румунську територію в районі на захід від Могилева. Менша частина полку, на чолі з сотником Дудниковим відбиваючись на всі боки, примушена відходити на Вендичани, та село вже зайняла ворожа кіннота. Сотник Дудників рішає, обминаючи Вендичани, йти на Струсову в запілля ворога. Ворожа кіннота, очевидно 6-ий полк, що вже зайняла Вендичани, відкрила гарматний вогонь по відділі сотника Дудникова. Але в цей мент зі Струсової назустріч відділові показалася нова колона ворожої кінноти з 4-ма гарматами. В неї влучило кілька гранат, що призначені були для відділу Дудникова.

Як видно, командир цієї колюни вважав, що Вендичани зайняли українські частини, тому довго не надумуючись, його батарея відкрила вогонь по Вендичанах, а кіннота пішла в атаку. Разом із тим, праворуч відділу Дудникова, по дорозі з Вендичан до Струсової, показалися густі лави ворожої піхоти, яка видно, прийняла відділ сотника Дудникова за червону кінноту, бо не стріляла. Користаючись з цього моменту, а саме з того, що два ворожі полки б'ються між собою, сотн. Дудників продовжує рух до Струсової; але по дорозі дізнається від полонених, що в цьому селі перебуває штаб 8-ої кінної совдивізії. Він рішає оминати село та через Сугаки-Тропова виводить свою частину до лісу, що півтора клм. на південь від с. Канатківці, де з огляду на цілковиту втому людей і коней рішає переночувати.

Ранком 12 листопада після ночівлі під голим небом при морозі 8 ступнів сотник Дудників, памятаючи загальне завдання полку, а саме наступ на Лучинець, хоч люди і коні були голодні, продовжує свій рух. Цілу ніч на захід від ліска відділ чує відголос бою. Сотник Дудників займає Лучинець, де не знаходить ні українських, ні московських частин. Що далі робити? Він рішає йти на захід на з'єднання з українськими частинами. Свій відділ веде на с. с. Зринівка-Верхній Олчедаїв-Погоріле-Муровані Курилівці, а дальше на Галайківці-Березова, але там не знаходить українського війська. Посуваючись дальше на захід сотник Дудників у м. Калюс зустрівся з піхотою 3-ої Залізної дивізії, зробивши дорогу до 70 клм. Після короткого спочинку він, згідно з наказом, вирушає до Міньковець, щоби прилучитися до відділу, що захищав напрямом Нова Ушиця-Дунаївці.

Тим часом штаб 3-ої дивізії з Калюса прибув до Нової Ушиці коло полудня 12 листопада. Від нього Командир групи дістав точні відомості про стан своєї піхоти. Вона була цілковито небоєздатна; мобілізовані розходились по селах, лише кінні частини були здатні до бою. Артилерія складалася лише з 3 гармат, бо 5 гармат гармаші муслили були покинути під час відступу. З наказу Командира групи вся кіннота 3-ої дивізії на швидкому алюрі вирушила до Мурованих Куриловець. Усі старшини й козаки, що були на конях, дістали наказ влитися в свої бригадні кінні сотні. Склався кінний відділ з 350 шабель при двох гарматах. Командування ним передано полк. Фролову. Ген. Ольшевському наказано решту піхоти звести в один курінь та зосередитися в районі Дунаєвель.

На відтинку фронту біля Мурованих Куриловець було тихо. Роз'їзди, вислані в напрямі на Котюжани-Снітків, ворога не викрили. Ворожа кіннота (8-ма дивізія) несподівано кудись зникла. Зі штабу 3-ої дивізії повідомили, що до Нової Ушиці прибули поодинокі люди й обози Херсонської дивізії і 6-ої Стрілецької, та оповідали, що обидві дивізії ворог розбив, а рештки їх відступають до Ялтушкова. Як видно з розмов, штаб Армії не мав точних інформацій про події на фронті середньої групи. Про Окрему Кінну дивізію ніяких відомостей до 11-го не було, лише в цій годині до Мурованих Куриловець прибув від неї старшинський роз'їзд і привіз від штабу повідомлення, що дивізія прибула до Сніткова та завтра, 12 листопада, розпочне акції в напрямі на Лучинець. До ген. Омеляновича-Павленка (молодшого), командира Окремої Кінної дивізії Командир групи вислав інформацію про ситуацію на фронті своєї групи, про завдання 3-го кінного полку, що мав іти з Вендичан на Лучинець. Було також повідомлено, що кінний відділ 3-ої дивізії в Мурованих Курилівцях буде допомагати Окремій Кінній дивізії у наступі на Лучинець. Це був перший і останній зв'язок Командира правої групи з Окремою Кінною дивізією. Про нав'язання контакту з нею донесено Командуючому Армією.

До ранку 12 листопада на фронті було тихо, лише вночі сторожова охорона почула рух кінноти. Відділ приготувався до бою, але кіннота зникла в напрямі до Дністра. Як пізніше виявилось, був це кінний відділ сотн. Дудникова, що прорвався на з'єднання з дивізією. Вважаючи, що Муровані Курилівці зайняті червоними, сотник Дудників рішив яром оминати містечко.

Продовж дня 11 листопада зі штабом Армії відбулося кілька розмов. Командарм вимагав від Командира групи найскорішого приведення своїх частин до порядку і переходу до активних чинів. На його думку, головна розв'язка бою відбудеться на фронті лівої групи, в районі Літина.

Разом із тим штаб Армії повідомляв, що середня група 12 листопада

розпічне наступ. Як видно, штаб Армії був зле поінформований про становище на фронті середньої групи, бо вона втратила безпосередній зв'язок зі штабом Армії.

Рішення Командира правої групи. Становище на фронті середньої групи.

Ранком 12 листопада штаб 3-ої Залізної дивізії в Новій Ушиці прийняв телефонограму від штабу 5-ої Херсонської дивізії, для передачі до штабу Армії такого змісту: "10 листопада 5-ту дивізію атакував ворог. Дивізія відійшла на лінію Гальчинці-Обухів. Зранку 11 листопада 5-та і 6-та дивізії перейшли в наступ, але примушені були відійти на лінію Маріянівка-Берлинці Лісові. Кінна дивізія зосередилася в 13 годині в районі Сніткова."

Це донесення носило дату 11.11.21 год. Снітків.

Отже, середня група відступила 10 і 11 листопада майже на 25 км. Фактично ж 10 листопада 5-та Херсонська дивізія вийшла з бою з великими втратами, та, як нам здавалося, вже була небоєздатною.

На нашу думку, штаб Армії був цілковито дезорієнтований в ситуації на фронті. Донесення від Командирів груп і дивізій з оцінкою ворога та ситуації спізнялися і були неточні. Як видно, штаб Армії ще 12 листопада точно не уявляв собі, де ж фактично є 8-ма кінна совдивізія. В підтвердження цього наводимо телефонну розмову, що відбулася в 14 год. 30 хв. 12 листопада між Командармом і начальником штабу 3-ої дивізії, полк. Пересадою.

Командарм каже:"... Угрупування ворога на всякий випадок сильніше в районі Літина-Жмеринки і Копайгорода. Там же боєм стверджено присутність 8-ої кін. див. та башкірської бригади. Нема сумніву, що головна розв'язка буде десь в районі Жмеринки.... великої сили на правому крилі бути не може.....".

Де ж фактично була 8-ма кінна совдивізія? 10 листопада вона вела бої з Залізною дивізією в районі Лучинця, зробивши марш майже 60 км. 11 листопада полки 8-ої дивізії вели бій з 3-ім кінним полком у районі Озаринець. На нашу думку і 12 листопада ця дивізія залишалася в цьому районі, очищаючи його від українських військ.

Можливо, що на фронті середньої групи був 1-ий і 2-ий полки 8-ої дивізії, присутності яких на фронті правої групи не було викрито. У кожному випадку, як видно, штаб Армії не вірив у присутність 8-ої совдивізії на фронті правої групи, навіть після того, як Командир групи рішуче стверджував, що великі сили кінноти, які оточували праву групу, належать до 8-ої дивізії.

Бездіяльність ворога на фронті правої групи 11 і 12 листопада дали

змогу Командирів групи наспіх зорганізувати 3-тю Залізну дивізію, створити з неї кінний відділ в силі 350 шабель при одній батареї. З цією силою можна було приступити до активних чинів.

Якщо б цей відділ і Окрема Кінна дивізія були зведені в одну групу під проводом енергійного командира, вона могла б якщо не знищити ворога, то нанести йому величезну шкоду. Вважаючи на акції Окремої Кінної дивізії Командир групи рішає своїм відділом, частини якого вже підходили увечері 12 листопада до м. Вербівець, розпочати 13 листопада енергійний наступ, координуючи свої чини з Окремою Кінною дивізією. Про долю свого 3-го кінного полку, що опинився в районі Озаринець оточеним, про його героїчні зусилля виконати своє завдання та його невдачу, Командир групи одержав донесення ранком 12 листопада, а тому всі наміри його з будь-якими силами вирушити на з'єднання з полком, вже відпали.

На жаль, встановити зв'язок і домовитися з Окремою Кінною дивізією про бойові дії в дні 12 листопада не пощастило. Два роз'їзди, вислані до Сніткова, донесли, що Окремої Кінної дивізії вони не знайшли. Можливо, ці роз'їзди від сформованого щойно кінного полку при 3-ій дивізії, який поповнено було виключно мобілізованими козаками, не виконали точно завдання, але від Окремої Кінної дивізії ніяких повідомлень до Командира групи не було.

Отже, день 12 листопада закінчився тим, що у Вербівці (15 клм. на захід від Мурованих Куриловець) над вечір зосередився кінний відділ при двох гарматах, який ранком 13 листопада, разом із тим відділом, що тримав позиції на схід від Мурованих Куриловець, мусів виступити на схід.

13 листопада. Окрема Кінна дивізія в районі Заміхова. Кіннота правої групи відходить до Нової Ушиці.

Ніч минула спокійно, хоч сторожова охорона часом відкривала вогонь з рушниць. Зранку 13 листопада Командир групи висилає роз'їзди в напрямі на с.с. Рівне-Котюжани, Снітків, але незабаром одержує повідомлення від начальника штабу 3-ої дивізії полк. Переседи, що Окрема Кінна дивізія перебуває в районі Заміхова. Це повідомлення було цілковитою несподіванкою. Чому Окрема Кінна дивізія відскочила назад майже на 25 клм.? Чому не повідомила праву групу? Отже, кінний відділ правої групи опинився напереді з відкритими крилами в той час, коли середня група швидко відходила на захід, а в прірву (до 20 клм. широку), що отворилася поміж середньою групою і кінним відділом правої групи, входили червоні війська.

Залишатися далі в Мурованих Курилівцях кінному відділові без

зв'язку з середньою групою, з загрозою виходу в його запілля червоної кінноти було небезпечно та вже й непотрібно. Тому Командуючий Армією наказав Командирові групи відійти до Нової Ушиці; і туди неперешкоджений ворогом, відділ прибув біля 16 год. 13 листопада. Цього дня вечером Муровані Курилівці були зайняті ворожою кіннотою в силі двох ескадронів. Другу колону ворога такої ж сили викрито було в поході вздовж Дністра до Калюся.

Окрема Кінна дивізія вирушила з Заміхова в невідомому напрямку. З сотень другочергового кінного полку розпочалася масова дезерція козаків, які походили з сіл, що залишилися в руках ворога.

Для правої групи штаб Армії дав загальне завдання: прикривати праве крило Армії в районі Нова Ушиця-Дунаївці.

Осередок тягару боїв переносився в район Ялтушкова, де наші війська мали перейти в протинаступ.

На нічліг кінний відділ залишився в Новій Ушиці.

14 листопада.

Бій під Мінківцями. Відступ до Дунаєвць.

На ранок 14 листопада від Командуючого Армією прийшов наказ утримати район Нова Ушиця-Карачаївці-Капустяни. Зв'язку з середньою групою встановити не пощастило, хоч кінні роз'їзди від 3-го кінного полку доходили аж до Воньковець. Окрема Кінна дивізія пішла в невідомому напрямі. Як виявилось, вона під Снітковим мала дуже успішні бої з ворожою піхотою, захопила кілька сот полонених, але пізніше попала під сильний гарматний вогонь і раптово почала відступати на Заміхів.

З огляду на те, що зв'язку з середньою групою не було, Командир правої групи, щоб не бути відтятим від Армії, рішає залишити арьергард у Новій Ушиці, а решту сил відвести до Мінковець і там прийняти бій.

Тут треба зазначити, що в зв'язку з відступом Окремої Кінної дивізії, а властиво з її поразкою під Снітковим, вже не було надії на можливість виправити бойову ситуацію в кращий для нас бік, бо вона була одинокою нашою кінною дивізією, на яку покладалося чимало надій в ліквідації прориву на стику середньої і правої груп. Хоч права група після свого розгрому створила кінний відділ в силі до 500 шабель при 4-ох гарматах, цей відділ мав характер імпровізації і тому будьяких рішачючих завдань власними силами виконати не міг.

Середня група була небоєздатна і знаходилася у відступі. Надій на те, що ліва група виправить ситуацію, також не було. Резервів, крім армії ген. Перемикина, (московські добровольчі частини, сформовані на території Польщі, що брали участь у боротьбі проти большевиків

спільно з Армією УНР), ми не мали, але в силу її ніхто не вірив, та й присутність її на нашому фронті і співпраця взагалі вносили якийсь дисонанс. Отже, загальна ситуація не давала ніяких надій на перемогу. Армії залишалось з честю захищати кожний клапоть рідної землі, відходити до польського кордону, з можливою перспективою перейти його та на тім закінчити свої чини.

Серед війська не було ніякої паніки; навпаки, з погіршенням ситуації виринала думка, якнайдорожче віддати останній шматок української землі і тому рештки військ правої групи готові були на найбільші жертви.

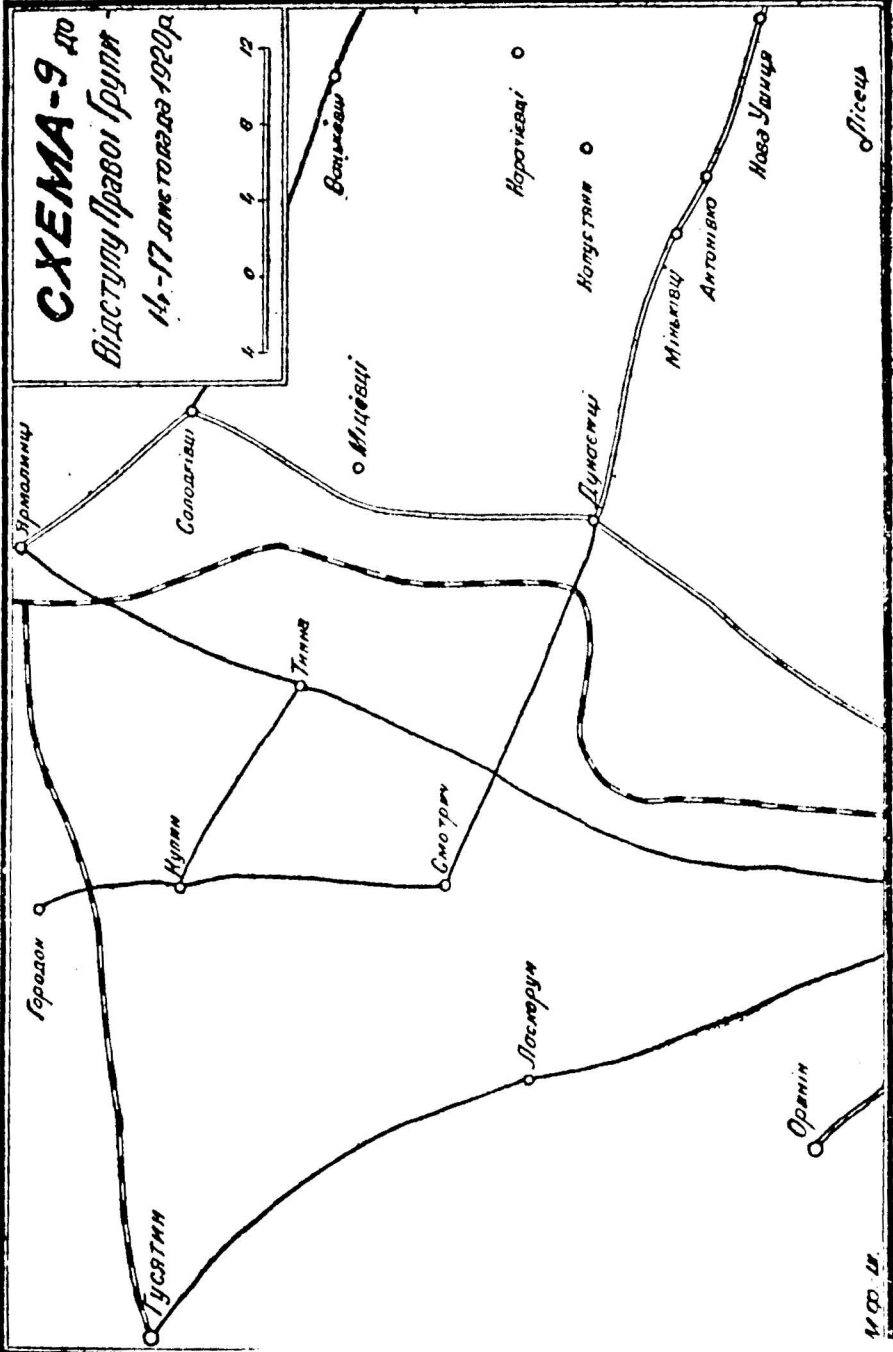
Відомості про ворога зі звіту штабу Армії були такі: літун зауважив колону ворожої піхоти до 1000 вояків, що підходила до Мурованих Куриловець. Курилівці займала ворожа кіннота, яку наш літун збомбив.

Події на фронті правої групи 14 листопада розвинулися так: біля 9 год. ранку ворожа кіннота розпочала наступ на Нову Ушицю. Наш арієргард, після охвату його крила з боку с. Пісець, з боєм розпочав відхід до Міньковець. В 14 год. ворожа кіннота в силі до 2-х ескадронів підійшла до Антонівки. Роз'їзди її спустилися у Міньківці, але зустрінуті нашим вогнем, відступили. В 15 год. до Антонівки підійшла колона кінноти до 500 шабель і після короткої зупинки з криком "урра" кинулась на Міньківці. Ця колона вже перейшла місток у містечку і почала підніматися на західні схили яру, але батарея з 8-ми кулеметів кінної сотні штабу дивізії під командою пор. Болтенка відкрила вогонь. В 16 год. ворог відкрив гарматний вогонь, а на обрію показалася колона піхоти. В цьому бої ми мали 10 ранених, серед них командир батареї сотн. Недзельницький.

З наступом ночі, після моєї доповіді про ситуацію, штаб Армії наказав правій групі відійти до Дунаєвць; але незабаром Командир групи одержав наказ, щоб до 15 листопада разом із Окремою Кінною дивізією атакувати ворога, що наступав у напрямі на Дунаївці.

Цей наказ відповідав тактичній ситуації, а тому Командир групи відводить свою кінноту на північ від Дунаєвць до с. Мицівці; оборону Дунаєвць доручає відділові, що складався з піхоти 3-ої дивізії, під командою полк. Туркула. В 20 год. кіннота прибула до с. Мицівці та вислала дозори для розшуку Окремої Кінної дивізії, що, за відомостями штабу Армії, перебувала десь у цьому районі. Наші дозори Окремої Кінної дивізії не знайшли, але пізніше вона несподівано сама прибула до с. Мицівці. На нараді Командира правої групи і командира Окремої Кінної дивізії вирішено: з'єднаними силами ранком 15 листопада заатакувати Дунаївці з півночі.

СХЕМА-9 до Відступу Праволі Групи №-17 листопада 1920р.

М. С. Ш.

15 листопада.

Завданням відділу полк. Туркула було в міру можливості, притягти увагу ворога, обороняючи Дунаївці. На випадок конечности відійти з Дунаєвець та зайняти позиції на захід від них. Вночі від полк. Туркула прийшло донесення, що біля 20 год. 14 листопада ворожа кіннота атакувала Дунаївці, а його відділ зайняв позиції на захід від містечка.

Загальна ситуація складалася надзвичайно сприяюче для нашої атаки. В напрямі Воньківці-Ярмолинці ворога не викрито. Ворожа кіннота, що зайняла Дунаївці, певно вважала, що сили правої групи складалися тільки з відділу полк. Туркула, тому навіть не вислала роз'їздів в напрямі на Ярмолинці. Про присутність Окремої Кінної дивізії та кінноти 3-ої Залізної дивізії в районі Мишівці, як видно, червоні зовсім не знали.

У 8 год. ранку 3-ій кінний полк під командою полк. Фролова (збірний кінний відділ) стояв уже в бойовому поготівлі. Окремої кінної дивізії на місці не було. Кінна сотня полк. Магеровського, як авангард, вирушила в напрямі на Дунаївці; за нею мав вирушити увесь кінний відділ.

Полк. Магеровський без стрілу дійшов до Дунаєвець, в кінному ладу увірвався до містечка, але тут наскочив на кулеметний вогонь ворожої охорони, що змусило його відступити. Сполошений ворог швидко зайняв позицію на північній околиці містечка та рясним кулеметним вогнем переслідував сотню. Окрема Кінна дивізія дуже поспішно почала ладнатися, але не в тому місці, де було умовлено. Момент несподіваної атаки було втрачено. Атакувати Дунаївці своїм імпровізованим 3-им кінним полком Командир групи, з огляду на невідгідну місцевість і сильний кулеметний вогонь, вважав недоцільним. Про це пішло донесення Командуючому Армією. І на цей раз Командирові групи не пощастило досягнути координації бойових чинів з Окремою Кінною дивізією.

В цей час відбувалася евакуація Кам'янця Подільського. Величезні валки обозів ріжних міністерств разом із персональним складом тягнулися вздовж Збруча на Волочиськ. Там теж був Уряд УНР на чолі з прем'єр-міністром А. Лівичьким. Перед правою групою ставало завдання прикрити відступ цих обозів. Командир запліля ген. Білецький повідомив, що хвіст обозів прикриває Спільна Юнацька Школа, що перебуває в районі Ориніна. Штаб Армії повідомляв, що Командуючий Армією рішив дати останній бій в районі між Проскуровом і Волочиськами. На випадок невдачі Армія переходить Збруч. Права група дістала наказ, прикриваючи праве крило Армії, відходити через Смотрич-Купин-Городок.

З огляду на це відділ перейшов до с. Тинна. В 10 год. рано, під час повної пасивності ворога, частини правої групи вирушили на вказані місця і там залишилися до ранку 16 листопада.

16 листопада.

З відступом на захід від шоси Дунаївці-Ярмолинці, вздовж якої переходила телефонно-телеграфна лінія, права група мусіла підтримувати кінний зв'язок зі штабом Армії (до 40 клм.), що надзвичайно затримувало своєчасне одержання наказів від штабу, який після короткого перебування в м. Фельштин, перенісся на ст. Війтівці. Ранком від штабу Армії прийшла директива: ліва і середня група Армії разом з московською армією Перемикина, дають бій. На випадок невдачі, Армія переходить на територію Польщі в двох пунктах, а саме Волочиська і Ожогівці. Продовж цілого дня 16 листопада безпосереднього зв'язку з штабом Армії не було.

Ранком 16 листопада кінні дозори, вислані на схід від Тинної, ворога не викрили. До Смотрича підходила ворожа розвідка, але полк. Туркул прогнав її. Від ген. Білецького одержано повідомлення, що валки міністерств вже вийшли на лінію Гусятин. Ніяких відомостей про ситуацію в напрямі на Проскурів не було. Полк. Туркулові дано наказ прикриваючи обози, відходити до Волочиськ. 3-ій кінний полк вирушає на Городок, бо розвідка донесла про рух ворожої кінноти від Ярмолинець на Городок.

17 листопада.

17 листопада ніяких інформацій від штабу Армії не було. Обози вже минули Сатанів. Ярмолинці і Смотрич зайняла ворожа кіннота. До з'ясування ситуації на проскурівському напрямі 3-ий кінний полк залишається в Городку, зайнявши позиції на схід від нього. День минув спокійно.

18 листопада.

Ніч минула спокійно. Нових відомостей про ворога не одержано. Біля 10 год. рано вернулися зв'язкові роз'їзди зі штабу Армії з наказом: правій групі зосередитися в районі Курники (8 клм. на південь від залізниці Проскурів-Волочиська). До вечора цей наказ виконано. Як у самому с. Курники, так і на шляху до нього 3-ій кінний полк зустрічає цілі групи полонених червоноармійців, переважно казанських татар, що напівроздягнені, при 5-6 ступнях морозу, без ніякої охорони, також ішли

та питали куди їм іти. Настрій серед старшин і козаків 3-го кінного полку був спокійний, поважний. Кожний з них відчував, що надходить розв'язка: останній бій. Ніякої паніки.

19 листопада.

3-ій кінний полк залишається в с. Курники. Контакт з ворогом нема. Наспів підковується коней. Командир виїздить на ст. Війтівці, щоби в штабі Армії безпосередньо довідатися про ситуацію. Відчувалося, що Армія переживає останню агонію, але кожний з вояків спокійний.

20 листопада.

3-ій кінний полк залишається в с. Курники. Рештки піхоти, обози, всі запальні установи вже зосередилися в районі Волочиськ. Ворожі роз'їзди намагалися наблизитися до с. Курники, але наша сторожова охорона відкидала їх.

21 листопада.

Останній бій в районі ст. Війтівці закінчився перемогою ворога. Від Командуючого Армією прийшов наказ: 21 листопада Армії УНР перейти на західний берег р. Збруча. Правій групі прикривати переправу біля Волочиськ.

Ранком 21 листопада 3-ій кінний полк займає останню позицію на схід від Волочиськ.

Було тихо. На ст. Волочиська поспішний рух потягів, серед яких помітно було й наші бронепотяги, які всі відходили на міст на Збручі. По дорозі до мосту скупчено було сотні возів, що поволі переправлялися через Збруч. В 12 год. ліворуч на горбах, показалися лави кінноти. То була Окрема Кінна дивізія та кінні полки дивізії середньої і лівої групи.

За годину на шосе Проскурів-Волочиська показалася знову колона кінноти. Згідно з інформаціями штабу Армії це мусіла бути московська дивізія осавула Яковлева, але наші дозори, відстрілюючись, почали перед колоною відходити; то була кінна бригада Котовського. Одночасно, над лавою нашої кінноти ліворуч почали вибухати шрапнелі. Вісім гармат 3-ої Залізної дивізії відкрили вогонь по кінноті Котовського, яка відразу ж сховалася в яр. В кар'єрі вискочила ворожа батарея та з відкритої позиції розпочала вогонь по ст. Волочиська. Гармаші 3-ої Залізної дивізії рішили вистрілити до кінця свої набої, але з найбільшим вислідом. За декілька хвилин від ворожої батареї залишилися тільки

шматки, її цілковито знищено. Зліва ще тривав бій. Біля залізничного мосту почулися вибухи: то бронепотяги з гонором кінчали своє існування. На переправі у Волочиськах постав безлад, бо з моментом розпочаття бою всі обози кинулися до мосту, намагаючись як найшвидше дістатися на другий бік Збруча. Несподівано на переправу з'явилася московська кінна дивізія осавула Яковлева, яка, замість того, щоби прикривати переправу, прагнула в першу чергу переправитись сама. В порядку, поволі ця дивізія переходила Збруч, затримуючи переправу безборонного обозу та батарей.

Біля 17 год. майже всі запільні частини і установи перейшли Збруч. Окрема Кінна дивізія поволі відступала до Ожоговець. Батарей правої групи були зняті з позиції лише після того, коли останній набій випущено на ворога. Це був останній салют рідній землі. Якась підвода на мості зі зломаним колесом загородила проїзд. Ворожі кулі били по мості. Не було часу чекати. "Рушай!" — почулася команда командира батареї сотника Шури-Бури. (Загинув під Базаром в числі 359).

Скинувши з мосту убогий віз, батареї одна за одною проскочили міст. Перейшов і 3-ій кінний полк. На кар'єрі, один по одному, проскакували міст останні дозори та кулеметні тачанки; в одній з них лежав щойно важко ранений в живіт полк. Пересада.

Ліворуч від мосту, з яру, раптом вискочило до сотні ворожих кіннотників, що з криком "ура", з шаблями в руках летіли до мосту. На чолі кінноти летів командир в червоному кашкеті — Котовський.

Вже темніло. На середині мосту, збоку стирчав маленький польський прапорець. За ним вже починалася територія Галичини, тодішньої Польщі. Ховаючись від куль, з-поза хат, виглядали польські жовніри. При дорозі в безладді на землі лежали гори рушниць і шабель обезбросених українських полків.

Кілька спізнених возів ще гнало до мосту, але було вже запізно. Їх оточили ворожі кіннотники, когось рубали. Командир групи з ординарцем С. Нескоромним повернули коней. "Стой сволочь! Сдавайсь!" було чути позаду крики. Пролунало кілька пострілів. З розмаху червоні кіннотники проскочили міст, але на зустріч їм біг польський старшина з білим прапорцем.

Ще тієї ж ночі обезбросені українські частини було відведено поляками далі від кордону і розташовано по селах Галичини. Кілька тижнів пізніше розвезли їх по таборах за колючі дроти, на скупе харчування. Але вояцтво ще жило враженнями воєнних подій та сподіванням, що мир між Польщею і СРСР довго не потриває, а тоді ї вони будуть потрібні.

Ці надії почали ніби справджуватися, коли ген. Тютюнник почав організувати відділи, що мали йти в Україну на злуку з повстанцями. Однак большевики дуже скоро довідалися про це, а тому терором і

масою війська повстанський рух здушили, бо ж тепер іншого фронту у них вже не було. Аби заманити ще й цих патріотів, що мали вийти з Польщі, большевики прислали своїх добровільних чи примусових провокаторів "делегатів від Всеукраїнського Повстанського Комітету", які дуже гарно описували повстанський рух і його ріст, хоч дійсні повстанці говорили правду, що той рух майже цілком не існує, що він брутально придушений.

Були голоси, щоби припинити організацію походу, або відложити до весни, але Гютюнник поставив на своєму і, не дивлячись на сніги і морози, що почались досить рано, повів своє військо у похід, який різні автори-називають різно, от як "2-ий Зимовий похід", "Листопадовий рейд", "Ледяний рейд." Як цей похід скінчився хіба кожному відомо.

Лишилася пам'ятка у вшануванні смерті 359 героїв Базару, хоч жертв цієї виправи було багато більше, але про них якимось забулося. Одні впали в боях, інші замерзли в снігах ранені, чи замучені червоними.

В цьому рейді не бракувало й Залізних, частина яких згадана в першому томі історії Третьої Залізної Дивізії. Деяких згадано поіменно, інших безіменно, бо впали вони поза Базаром.

Отже, треба сказати, що збройна боротьба українців за волю і державність України не скінчилась 21 листопада 1920 р. чи, як пишуть деякі мемуаристи, ще в 1919 році, а тільки після останнього цього Ледяного Рейду в листопаді-грудні 1921 р.

Після цього походу почалася вже дійсна еміграція з її позитивними й негативними явищами.

Відхід за Збруч. Роззброєння дивізії. Табір.

У "Ледяному Рейді". Демобілізація.

"20 листопада, з наказу Командира Армії УНР, вона (отже і 3-тя Залізна дивізія) з боєм відійшла в район Волочиська з тим, щоб на цьому плацдармі дати останній бій перед тим, як перейти на територію тодішньої Польщі" (тобто, до Галичини).

"21 листопада ворог розпочав атаку волочиського плацдарму. Рештки Армії (в тому числі і 3-тя Залізна див.) трималися і відбивали всі атаки. В цей час за Збруч переходили обози, майно, установи. О год. 17, віддавши останній салют Рідній Землі останніми набоями, знялась з позиції артилерія, а за нею розпочала відступ і переправу кіннота. В темряві на обрії під шрапнелим вогнем ще маячили наші кінні стежі. На залізниці чути було вибухи — то кінчали своє славне життя наші бронепотяги... О год. 18 Українська Армія покинула рідний терен із своїм Урядом.

Згідно з наказом та умовами заключеними між Урядом Українським і Польським Українська Армія мусіла здати зброю, коней та все військове майно. Старшини і козаки мусіли розлучатись зі зброєю, яку вони тримали від 1917 року в своїх руках і якою вони бились за волю України. Ще тяжче було пережити козакові розлуку з конем, із своїм вірним бойовим товаришем. Загартовані в боях козаки плакали, цілували своїх коней, передаючи їх у чужі руки".

Для нас, старшин і козаків, деякою потіхою було бодай те, що ми складали свою зброю на Українську Землю Галичини.

"...Рештки Української Армії, зберігаючи свою внутрішню організацію, були відправлені до концентраційних таборів у різні кутки Польщі".

3-тя Залізна дивізія чи властиво те, що з неї після важких боїв залишилось, була відправлена в "Obóz jenców i internowanych №10" в м. Каліш, на східній межі Познанщини. Туди ж було відправлено і рештки 2-ої Волинської дивізії та деякі інші військові формації й установи.

Те, що ми зберігли нашу внутрішню військову організацію родило в наших душах надію, що ми, хоч і без зброї, залишалися військом. І тому, що наша 3-тя Залізної дивізії кілька разів відступала далеко на захід тільки на те, щоб згодом знову переможно йти на рідні терени, ми вірили, що й цього разу ми в таборі тимчасово. Ми сподівались, що ось-ось прийде наказ і ми знову підемо в бій за Українську Державність. Дарма, що тепер ми за дротами, дарма, що їли гнилі оселедці і чорний, гливікий хліб з остюками... Україна ж на нас чекає...

Ось, як описує ці часи ген. Удовиченко: "За короткий час (старшини) і вояки перебороли свої тяжкі моральні переживання, відпочили фізично і, не гаючи часу, приступили з повною вірою до здійснення своїх національних мрій — удосконалення своїх знань; вони розпочали військовий вишкіл, наладили культурно-освітню роботу. У таборах почалася жвава праця в очікуванні часу, коли вояків знову буде покликано до зброї. Засновано було військові школи, культурно-освітні курси, постали різні майстерні, побудовано свою церкву, театр, організовано хори, літературні гуртки, приступлено до видавання своїх газет, журналів, книжок. Частина вояків було відправлено на працю поза межами таборів. Життя в таборах кипіло. Всі вірили, що незабаром вояки будуть покликані до боротьби, бо в Україні палахкотіли повстання селян." А в приватному листі з 3 жовтня 1963 ген. Удовиченко згадує: "Полк. М. Деркач — він надавався більше до культурно-освітньої праці, тому я призначив його на цю працю в таборі і треба сказати, що він знаменито налагодив цю складну роботу. Школа для неграмотних, лекції, видавання свого журналу "Залізний Стрілець", придбав маленьку друкарню, ателіє для художників та інше. Люди знайшли для себе працю, мораль їхня піднеслась і табір Каліш став зразком для інших таборів." Треба особливо відзначити невеликий літературно-мистецький журнал "Веселка", що виходив під редакцією тоді ще сотн. С. Довгаля. Саме в ньому почали друкуватись українські поети Євген Маланюк, М. Дараган, О. Стефанович та ін. Полк. Г. Чижевський, командир гарматної бригади, учасник Зимового Походу і Ледяного Рейду написав книжку: "Коротка історія 3-ої Залізної дивізії" і видав її. Жваво працювали комісії перекладу муштрових і польових статутів, правил стрільби тощо.

Надії на дальшу бойову акцію здійснились аж на осінь 1921 р. Ось як згадує про це ген. Удовиченко: "В Україні... населення всіма силами боролось з насильством советської влади та прислало делегації до Уряду УНР з проханням про висилку на допомогу повстанцям окремих старшин, а то і цілих відділів... Врешті, Уряд УНР на чолі з Головним Отаманом С. Петлюрою, зважаючи на прохання повстанців, постановив вислати в Україну значнішу бойову групу, що популярно стала зватися Українською Повстанською Армією, яка мусіла послужити головним

ядром і базою для повстанців, а штаб її мусів координувати чини повстанців... Склад групи встановлено на 2.000 вояків... Найбільше труднощів було в справі озброєння та транспортації їх на советський кордон. На початку листопада 1921 р... відділ згрупувався в лісах на кордоні з Советами... Третина групи взагалі не мала жодної зброї, решта мала набої,... кілька сот ручних гранат. Озброєних рушницями було до 200 вояків при кількох набоях." У складі цієї т. зв. "Волинської Групи" була значна кількість старшин та козацтва 3-ої Залізної дивізії — кіннотників, піхотинців і гармашів. Менше їх було у т. зв. "Подільській Групі", що складалася переважно з кіннотників без коней. Загальне командування операцією мав ген. хор. Юрко Тютюнник. Сніг, морози, недостача зброї, одягу і взуття, не зважаючи на справжній патріотизм і геройське завзяття, присудили "Ледяний Рейд" на болочу поразку. "Не доходячи 40 клм. до Києва група Тютюнника була вже цілковито оточена кіннотою Котовського (біля 2.000 шабель) та червоними пішими частинами". Як ми вже згадали саме в цій групі була значна кількість вояцтва 3-ої Залізної дивізії. "Вона не змогла виконати свого завдання, хоч персональний склад її виявив величезний героїзм і витривалість. При відвороті біля с. Міньки... відбувся останній бій... Не бажаючи здаватись у полон, ранені і знесилені вояки пускали останню кулю в себе, кидали під себе ручні гранати, а 359 старшин і козаків попало в полон, бо були без зброї; біля 500 гине від ворожих куль чи шабель, а решта проривається і повертається до Польщі." "359 вояків взятих у полон було заперто в церкві с. Міньки. Героїзм наших повстанців вразив жорстоке, кровожерливе червоне командування, яке звернулось до полонених з обіцянкою повної амнесії... якщо вони перейдуть на службу до Червоної Армії. Наші герої категорично відмовились. "Так ми вас розстріляємо", — крикнув Котовський, командир советської кінної дивізії. "Розстрілюйте. Ми всі готові вмерти, а вам служити не будемо. За нас помститься український нарід", — так відповів козак 6-ої дивізії Щербак.

У м. Базарі на Волині відбувся "військовий суд" над полоненими. Всіх 359 присуджено до розстрілу. Засуджених поставлено над довгою траншеєю-могилою та з кулеметів розстріляно. Перед розстрілом один з наших старшин подав команду "Струнко", всі заспівали гімн "Ще не вмерла Україна..." "Тих, що не вмерли відразу, дострілювала жорстока рука червоного ката. Так скінчилось запляноване повстання... Воно дало українському народові могилу 359-ти Героїв зпід Базару. Ця могила "359" є нашою національною святинею. В ній спочивають 359 українських вояків-гарячих патріотів. Перед нею схиляємось ми, їхні бойові побратими, схиляє голову і весь український народ"...

З 3-ої Залізної дивізії полягли смертю хоробрих під час "Ледяного Рейду" в листопаді 1921 р. або були розстріляні під Базаром:

1. Пполк. Минаківський	18. Підхор. Ілько Гладченко
2. Пполк. Іван Шура-Бура	19. Підхор. Іван Рубан
3. Сот. Сарачан	20. Підхор. Василь Кобельський
4. Сот. Ернест Єгер	21. Підхор. Семен Сидоренко
5. Пор. Михайло Солтученко	22. Підхор. Володимир Марків
6. Пор. Дем'ян Сікорський	23. Підхор. Лазар Шевченко
7. Хор. Адольф Антосевич	24. Підхор. Адам Кушлімський
8. Хор. Варжанський	25. Підхор. Арсен Вовк
9. Хор. Євген Мазанівський	26. Підхор. Грицько Моцек
10. Хор. Гриць Майдачевський	27. Підхор. Василь Лященко
11. Хор. Федір Погиба	28. Підхор. Павло Мельник
12. Хор Сергій Полонський	29. Підхор. Корній Букрій
13. Хор. Синиця	30. Юнак Іван Маніцький
14. Хор. Ходько	31. Юнак Вадим Акаловський
15. Хор. Чернелівський	32. Юнак Петро Демченко
16. Хор. Павло Слюсарів	33. Чотовий Яків Михайленко
17. Підхор. Василь Кузьмин	34. Козак Дмитро Крисальний
	35. Козак Іван Горбач.

Поручник Дем'ян Сікорський з 3-ої Залізної гарматної бригади, оточений червоноармійцями, кинув під себе ручну гранату, щоб не датися в їхні руки. Він згинув смертю героя, бо ще з княжих часів зберіглося гасло: "Мертвії сраму не імуть." Від того часу на кожній вечірній повірці в 3-ій Залізній гарматній бригаді першим викликалось ім'я пор. Дем'яна Сікорського — його дух вірності і завзяття був завжди із Залізними.

Трагічний "Ледяний Рейд" 1921 р. був "лебединою піснею" так 3-ої Залізної дивізії, як і цілої Армії УНР. Було ясно, що московська червона влада силоміць нечуваним терором спаціфікувала українське населення і закорінюється в Україні. Надходило зрозуміння, що час для прямої збройної боротьби за Українську Державність за післяверсальських обставин у Європі, покищо, минув. Дивізія ще зберігала військову організацію деякий час, бо це було єдине забезпечення дисципліни і порядку в таборі, це було деяке забезпечення від розкладу, відчаю і занепаду. Треба було шукати інших метод і можливостей будувати Україну та нести Її правду у світ. За влучним висловом поета Євгена Маланюка — треба було міняти "стилет" на "стилос".

3-тя Залізна дивізія перестала існувати, як діюча військова одиниця. Але вона залишилася групою людей, об'єднаних вірою в українську правду, злютованою не тільки минулою боротьбою зі зброєю в руках, але й бажанням далі служити Україні та мурувати цеглини до фундаменту Її державности. Часу на розпачання, на жалі, скарги й занепад не було — більше ніж коли-небудь треба було завзяття, віри, терпцю і зусиль — це була тільки зміна зброї на шляху до нашого на-

ціонального визволення і омріяної Державности.

Ген. Удовиченко був того вповні свідомий, коли в приватному листі писав 10 червня 1961 р.: "Колись на Збручі, після переходу його з рідного терену відправляли ми в якомусь селі панахиду по тих, що впали... Було зимно, засніжено. Мораль у людей підупала. Я сказав, що треба сподіватись, що боротьба не закінчилась, я ж особисто людей не покину: **В** шахтах, на заводах буду разом працювати. І своє слово дотримав"...Після наказу про демобілізацію Армії УНР, що його видав Головний Отаман Симон Петлюра 30 червня 1924 р., ген. О. Удовиченко з групою вояків 3-ої Залізної дивізії переїхав із табору Каліш у Польщі до Франції, де працював звичайним робітником, не покидаючи при тому і жвавої громадської та військової діяльності аж до самої смерті 21 квітня 1975 р. Він вмер як лицар до кінця вірний Україні і своїй 3-ій Залізній дивізії.

Матеріяли для цього розділу: Ген. Шт. Ген. О. Удовиченко, "Україна у війні за Державність" і приватні листи до інж. Л. Романюка.

інж. Леонід Романюк.

ПІСЛЯСЛОВО.

Я чув від св. п. генерала-поручника О. Вишнівського, що у командира нашої дивізії св. п. генерала-полковника О. Удовиченка є також матеріяли і за р. 1920, щоб історію дивізії закінчити. Але здоров'я генерала Удовиченка шораз більше занепадало, він тратив зір і вже не міг працювати над закінченням історії. Генерал Вишнівський теж почав хворіти і також втрачав працездатність та при закінченні I-го тому він сам висловив думку, що мабуть йому вже не пощастить II-ий том закінчити.

Коли після смерти генерала-полковника О. Удовиченка почалися розмови про гідне вшанування його пам'яті, я звернувся до Головної Управи СУВА і запропонував їй взятись за упорядкування матеріалів до II-го тому історії дивізії і підготовку їх до друку та прохати генералову Є. Удовиченко погодитись на це і переслати матеріяли до ЗСА. Вона погодилась і почала пересилати їх невеликими пакунками Головній Управі, звідки їх пересилали мені. Пізніше для скорочення часу і коштів матеріяли пересилано безпосередньо мені. Перші пакунки складались виключно з дивізійних наказів і то в копіях, переписаних самим генералом. Він очевидно сподівався, що йому ще пощастить видати цілість історії. Переглядаючи ці матеріяли, я ствердив, що вони писані тією мовною мішаниною-суржиком, котрою в часи Визвольної Боротьби послуговувались майже всі, і запропонував переписати їх українською мовою, на що дала згоду і пані генералова і Головна Управа СУВА. Між пізнішими матеріялами я знайшов лист генерала Удовиченка до генерала Садовського з побажанням, щоб при упорядкуванні матеріалів виправити також і їхню мову. Для мене це було потвердженням, що дію згідно з волею покійного генерала. Але всіх пересланих матеріалів не вистарчало, щоб приступити до виготовлення книги, особливо значна прогалина була від "Трикутника Смерти" до часу поновного формування дивізії.

В одному з листів п-ні генералової я побачив згадку, що вона знайшла більше матеріалів про дивізію, де між іншим були і матеріяли писані польською мовою, але їй радять ними дуже не турбуватись, бо це мабуть якісь дуплікати. Я усвідомив, що це мабуть матеріяли, важливі для виповнення згаданої вище прогалини, бо ж було відомо, що (тоді ще) полковник Удовиченко поновно почав формувати дивізію на терені України, занятому тоді польською армією десь у районі Кам'янець-По-

дільського — Нової Ушиці. Я прохав пані генералову переслати мені ті папери, що вона приобіцяла зробити. По одержанні перших двох пакунків я переконався, що це дійсно не "якісь дуплікати", але оригінальні накази і донесення частин з поля боїв та інші документи значної вартості, обвіяні вітрами й порохами нашого Поділля від р. Богу до Підкарпаття. Були вони запорашені також польськими і французькими порохами, бо протягом півстоліття сл. п. генерал возив їх із собою.

Праці було багато. Треба було все розібрати, скласти по датах і годинах, частинно переписати і виправити мову, бо було там багато такого, що було записом телефонічних розмов. Телефоністи записували сотки слів, не вживаючи ні крапок, ні ком. Треба було перечитувати деякі папери кілька разів і скласти зрозумілі речення. Папір був поганой якості, на багатьох документах олівець вилиняв чи розплився від вогкості чи дощу. Дуже часто треба було вживати до помочі побільшуюче шкло, відчитуючи написане чи слабкий слід олівця. Нераз один документ забирав кілька годин, щоб з'ясувати зміст написаного. Однак і так не пощастило все перечитати, бо старий папір подекуди кришився чи був надірваний. Покійний генерал не мав відповідного помешкання і місця для переховання документів, крім того їх треба було переносити з місця на місце при потребі. Тому деякі документи мають крапки замість слів. Але, хоч і як тяжко це було, генерал Удовиченко зберіг ці документи, що має величезне значення, бо інші музейні матеріали були в Галичині, Польщі, Чехо-Словаччині і Німеччині захоплені чи знищені московською армією, а те, що було збережено в бібліотечі ім. С. Петлюри в Парижі забрали німці.

Нарешті по довшому часі і мозольній праці впорядкування матеріалів було закінчено. Оригінальні і відновлені чи "охрещені" документи, тобто із скорегованою мовою, після використання їх при складенні II-го тому зберігаються в архіві-музею в С. Баунд Бруку при Церкві-Пам'ятнику, передані туди згідно з волею св. п. генерала-полковника О. Удовиченка, колишнього командира 3-ої Залізної Стрілецької дивізії Армії УНР. Там же зберегається бойовий стяг дивізії і бунчук (знак командира дивізії), дар дивізії Головного Отамана Симона Петлюри. Бунчук перебував Зимовий Похід під охороною полковника Г. Чижевського. Туди ж передано також кілька альбомів покійного генерала з фотами з таборового життя в Каліші (Польща) і еміграції у Франції тощо.

В Церкві-Пам'ятнику вмішено металеву пропам'ятну таблицю, присвячену сл. п. генералу-полковникові Олександрові Удовиченкові. В 1922 р. Головний Отаман надав воякам 3-ої Залізної Стрілецької дивізії відзнаку "Хрест Залізного Стрільця".

Закінчуючи працю я з глибини серця дякую пані генераловій Євгенії Удовиченко за довір'я і підтримку добрим словом під час праці. Щира подяка вояцькій організації СУВА та голові її підполковникові Миколі

Отрешко-Арському за підтримку при здобутті матеріялів та під час праці. Сердечна подяка сотникові Леоніду Романюкові за співпрацю при упорядкуванні і оформленні тексту II-го тому, як також побратимам Залізним та з інших частин Армії за підтримку під час праці — словом і листами.

Іван Толочний

"Одна лиш радість на віку:
Комусь ти залишася СЛОВО!!!

М. Руденко.

ПОДЯКА

Минуло шість років зо дня упокоєння мого Чоловіка генерала Олександра Удовиченка. Він бажав залишити СЛОВО для історії і майбутніх українських поколінь, щоб будуча молода Українська Держава довідалась про дії 3-ої Залізної дивізії Армії УНР, про її боротьбу за волю Батьківщини. Він часто говорив про це, дбайливо зберігаючи пожовклі листки наказів та рапортів і переховуючи священний бойовий дивізійний стяг та командирський бунчук, який, хоч і без сл. п. Генерала, відбув вікопомний Зимовий Похід.

Неписаний заповіт ген. О. Удовиченка був: переховати для будуччини пам'ятки й клейноди 3-ої Залізної Стрілецької Дивізії Армії УНР та залишити СЛОВО про Визвольну Боротьбу цієї частини Українського Війська. Покійний мріяв про видання матеріалів дивізії за р. 1920, але його вік, важкі життєві обставни на чужині те недуги не дозволили йому цього довершити.

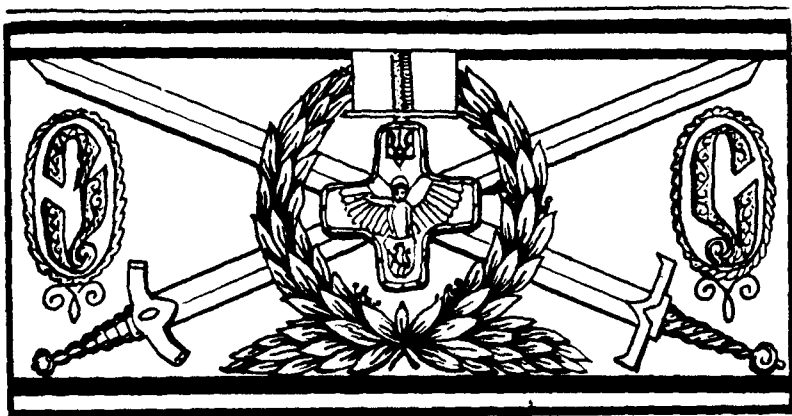
Мавши вже 84 роки він ще допоміг до підготовки і випуску в 1971 році в світ I-го тому історії дорогої йому Дивізії — за участю і співпрацею ген.-пор. О. Вишнівського та інших старшин Дивізії. Але не довелось йому побачити II-го тому історії його Дивізії...

Лише тепер виходить у світ СЛОВО про Дивізію, яку він двічі формував і вів у несамовитих обставинах Визвольної Боротьби; виходить книга, про яку так часто думав і яку лише частинно пок. Генерал міг сам написати. Тепер вірні молодші Залізни-побратими зброї і співробітники — виконали заповіт свого Командира.

Я щаслива, що виконано останню волю покійного Генерала і вважаю своїм обов'язком скласти глибоку подяку:

— Блаженнішому Владиці Мстиславу, Митрополитові Української Православної Церкви в ЗСА за його шире всебічне та моральне опіку при виданні II-го тому історії Дивізії, а також за вміщення пропам'ятної таблиці покійного Генерала у Церкві-Пам'ятнику в С. Баунд-Бруку й переховання там же стягу, бунчука і документів Дивізії;

— Вельмидостойному п. Іванові Коровицькому за допомогу в редагуванні і оформленні книги;

ГРАМОТА

Ухвалою Орденської Ради на підставі наказу командира 3^{ої} Залізної Стрілецької Дивізії № 4167/93-16/VI. 1922 р. - признається

відзнака "Хрест Залізного Стрільця" за бої і походи в складі 3^{ої} Залізної Стрілецької Дивізії Армії Української Родної Республіки, що стверджується підписами й відтиском печатки.

Грамота видана дня _____ року

Секретар Орденської
Ради

Голова Орденської
Ради

— Пор. Іванові Толочному за важку працю виготовлення матеріалів до книги та за упорядкування архіву за 1920 рік;

— Сотн. інж. Леоніду Романюкові за написання потрібних додатків, редагування, корегування і оформлення книги;

— Редакторів Іванові Кедрину, сл. п. ред. П. Постолюкові і сл. п. ред. М. Острроверсі за підготовку книги до друку і фахові редакторські поради та вказівки;

— Полк. Дмитрові Бакумові за організацію збірки пожертв на пропам'ятну таблицю;

— Управі Союзу Українських Ветеранів Армії УНР в Америці і Об'єднанню Лицарів Відзнаки "Залізного Стрільця", що спричинились до організації і переведення збірки та уможливлення публікації книги, зокрема Голові СУВА, пполк. Миколі Отрешко-Арському;

— Т-ву був. Вояків Армії УНР у Франції на чолі з майором Калиниченком за організацію і переведення грошевої збірки;

— Українським організаціям, побратимам-ветеранам і всім людям доброї волі, що допомогли у збірці особистою участю і матеріальними засобами;

— св. п. однорічникові Олександрові Черкасевичеві і св. п. юнакові Ігореві Зембіцькому за їхні справді княжі дари;

— Видавництву "Червона Калина" в Нью-Йорку та дир. mgr. Ярославу Ракові за уможливлення виходу книги в світ.

Євгенія Удовиченко в. р.

СТАТУТ

ВІДЗНАКИ "ХРЕСТ ЗАЛІЗНОГО СТРІЛЬЦЯ" за походи і бої 3-ої Залізної Стрілецької дивізії, Армії У.Н.Р.

1. Загальні приписи.

1. Відзнаку "Хрест Залізного Стрільця" встановлюється з метою зберегти в пам'яті нащадків славетні бої і походи 3-ої Залізної Стрілецької дивізії з дня її існування до [30 червня 1924 року] демобілізації.

2. Відзнака "Хрест Залізного Стрільця" є ідентична для старшин і козаків.

3. Лікарі, сестри жалібниці, фельдшери то інші особи медичного персоналу отримують жетон, зменшений тричі від хреста і носять його в розетці з встановленою для відзнаки стрічки. Пан-отці носять священицького хреста на встановленій для відзнаки стрічці.

Жетон і стрічка до священицького хреста дають такі ж права і привілеї як відзнака.

4. Відзнаку носить лівіше орденів.

5. Кожна відзнака має своє число.

6. Для усталення традиції 3-ої Залізної дивізії відзнака "Хрест Залізного Стрільця", даючи привілеї згідно цього статуту першим лицарям "Хреста", назавжди залишається Дивізійною Відзнакою, але вже без стрічки і без привілеїв, і видається всім військово служачим, що прослужили в складі дивізії у воєнним часі один рік, в мирнім часі два роки. Перерви з часу служби вираховуються.

7. Днем свята лицарів відзнаки є день Дивізійного Свята, цебто 1-го червня.

8. Особи, нагороджені відзнакою "Хрест Залізного Стрільця" повинні вести себе так, щоб не заплямувати козацької чести. Кожен лицар відзнаки може бути притягнений до відповідальности Радою лицарів відзнаки на заяву іншого лицаря.

2. Порядок нагородження.

9. Відзнаку "Хрест Залізного Стрільця" надається на внесення безпосереднього начальника за постановою Ради лицарів "Хреста Залізного Стрільця" всім, хто брав участь у боях і походах дивізії, а разом із тим пробув у складі дивізії не менше півроку до дня 21

листопада 1921 р. При тім, відзнаки не можуть одержати особи, що запламували козацьку честь ганебними вчинками, або засуджені судом.

10. Можуть бути нагороджені відзнакою й ті, хто був забитий, або через поранення чи хворість залишений у ворожому заплілі; хто виявив бойовий чи організаційний чин; хто перебуваючи в складі дивізії, доконав бойового чи організаційного чину до дня 6 грудня 1919 року і не вирушив через хворість, поранення, контузію або через інші поважні причини з Армією УНР в заплілля ворога, тепер же знаходиться в складі іншої дивізії, або зовсім залишив військову службу з поважних причин. Все це докладно виявляє Рада Лицарів відзнаки "Хрест Залізного Стрільця".

11. Всі питання, що торкаються нагородження відзнакою, розглядає і остаточно розв'язує Рада Лицарів відзнаки "Хрест Залізного Стрільця" в повному складі.

Примітка: Рада може переглянути свою постанову після представлення, радше виявлення обґрунтованих даних, однак, друга постанова Ради є остаточною.

12. Рада Лицарів відзнаки "Хрест Залізного Стрільця" складається зі старшин і козаків, які перебували в складі дивізії не менше півроку в муштрово-бойових частинах і приймали участь у боях і походах, по одному старшині і козаку від кожної частини дивізії.

13. Рада Лицарів обирає таємним голосуванням зі свого складу Президію з голови, трьох членів і секретаря, які провадять всю біжучу працю, провадять збори Ради, а також підписують грамоти про нагородження відзнакою.

14. Раді Лицарів прислуговує право виявлення ініціативи про нагородження відзнакою видатних борців за ідею незалежності України, хоч би такі особи і не належали до складу дивізії.

3. Права і привілеї нагороджених відзнакою "Хрест Залізного Стрільця"

15. Всі військово служачі, що мають відзнаку "Хрест Залізного Стрільця" зуться "Лицарями Хреста Залізного Стрільця".

16. Лицарі відзнаки "Хрест Залізного Стрільця" мають право носити відзнаку так на одязі військовім, як і на цивільнім убранні.

17. При церемонійних походах Лицарі "Х.З.С." в кожній частині йдуть попереду частини на чолі зі старшим по часі перебування в частині Лицарем.

18. Почесні варті, а також інші почесні обов'язки накладаються на Лицарів в першу чергу.

19. При одержанні відпустки Лицарі ніяких переваг не мають, натомість мають право на окрему двотижневу відпустку на власне бажання.

20. Лицарі мають право на рік старшинства при підвищенні до наступної ранги; таке право є одноразове.

Козаки можуть користати з цього права лише при підвищенні до підстаршинських ранг.

21. Лицарі при призначенні на посади в дивізії при всіх інших рівних умовах мають перевагу.

22. Лицарі мають перевагу при одержанні земельних наділів перед іншими в місці за їх бажанням в порозумінні з Міністерством Земельних справ.

Лише Лицарі Ордену "Визволення" мають перед ними перевагу.

23. Лицарі та їх родини мають перевагу на одержання різних допомог від громадських і державних інституцій на створення власного господарства.

24. Лицарям прислуговує право безкоштовного лікування у всіх військових і громадських лікарнях на державний кошт.

25. Лицарям прислуговує право лікування на державний кошт у закордонних лікарнях, оскільки таке лікування буде визнане за необхідне Лікарською Комісією.

26. Дружина і неповнолітні діти Лицаря мають право на лікування на державний кошт.

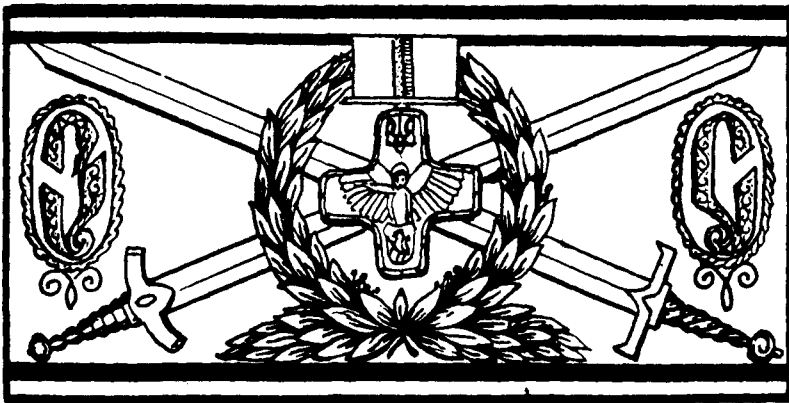
27. Батьки Лицаря мають право на лікування, якщо вони є на утриманні Лицаря, на державний кошт.

28. Вдова і дочки Лицаря по вступі в шлюб втрачають право на лікування на державний кошт.

29. Лицареві та його дітям прислуговує право вчитися в різних школах на державний кошт. При тім, діти мають право на вступ до шкіл поза конкурсом.

30. Похорон Лицаря відбувається з відданням військової пошани.

31. При нагородженні Лицаря відзнакою йому видається разом з нею Грамоту і Статут, який він повинен знати.-

Ресстр вояків 3-ої Залізної Стрілецької Дивізії ч. 2

Афнер	Сотник	Борисюк	Козак
Антоненко	Хорунжий	Борзило	Козак
Анурів	Підхорунжий	Ботушанський	Козак
Афанасіїв	Писар	Борейко	Козак
Андрюхів	Козак	Волошинів	Полковник
Аламенко		Волошин	Сотник
Білодуб	Полковник	Володарський	Поручник
Балицький	Сотник	Василів	Хорунжий
Баранівський	Сотник	Вершня	Хорунжий
Білинський	Сотник	Вишнівський	Хорунжий
Бахусів	Поручник	Верменич	Адм. Хорунжий
Блонський	Поручник	Вальченко	Лікар
Біскупський	Поручник	Василюк	Підхорунжий
Булак	Поручник	Водняцький	Адм. Підхорунж.
Бас	Хорунжий	Ведміцький	Юнак
Борисанівський	Хорунжий	Вігуржинський	Юнак
Буткевич	Хорунжий	Вішке	Юнак
Бухович	Хорунжий	Вінницький	Урядовець
Бушинський	Хорунжий	Варинський	Урядовець
Бережний	Підхорунжий	Веретельників	Чотовий
Бородин	Підхорунжий	Візір	Чотовий
Бобрівник	Підхорунжий	Васьків	Козак
Братківський	Підхорунжий	Вакулич	Козак
Басарабів	Юнак	Ваньків О.	Козак
Болнорівський	Юнак	Ваньків Ю.	Козак
Бунин	Юнак	Василевський	Козак
Бобрицький	Чотовий	Венулякович	Козак
Безносюк І.	Козак	Веремійв	Козак
Безносюк Г.	Козак	Веретинський	Козак
Безручко	Козак	Вінчук	Козак
Балюк	Козак	Вільчик	Козак
Балашевич	Козак	Вікторів	Козак
Білявський	Козак	Власенко	Козак
Бойко	Козак	Власів	Козак
Бистран	Козак	Ганке	Полковник
Більський	Хорунжий		

Гайдай	Сотник	Довгополів	Урядовець
Гончаренко	Сотник	Дідковський	Урядовець
Горячко	Сотник	Деревянко	Урядовець
Галушка	Сотник	Дядюша	Писар
Галалій	Поручник	Дряб	Писар
Голик	Поручник	Доваренко	Бунчужний
Говядовський	Хорунжий	Деніж	Козак
Голуб	Хорунжий	Дехтяр	Козак
Гриневич	Хорунжий	Джоган	Козак
Гораль	Адм. Хорунжий	Дзюган	Козак
Гринько	Адм. Хорунжий	Дзендзелівський	Козак
Гаврилук	Підхорунжий	Довгополенко	Козак
Гулевич Б.	Медсестра	Драгоманів	Козак
Гайдук	Юнак	Дубик	Козак
Годованюк	Юнак	Дудниченко	Козак
Головко	Юнак	Євич	Поручник
Глушич	Урядовець	Єфременко	Поручник
Гудяк	Урядовець	Євфимів	Хорунжий
Горний	Чотовий	Єрмак	Хорунжий
Гученко	Чотовий	Єфремів	Хорунжий
Гук	Ройовий	Єфременко	Лікпом
Гаркуша	Козак	Житюк	Козак
Гандзієнко	Козак	Журавлів	Козак
Галипчак	Козак	Захарин	Полковник
Гінжула	Козак	Залевський	Сотник
Гладчук	Козак	Закревський	Поручник
Гоменюк	Козак	Замлинський	Поручник
Горбатюк	Козак	Золотар	Поручник
Граєвський	Козак	Зінець	Хорунжий
Гуляків	Козак	Зінкевич	Юнак
Дворенко-Дворник	Полковник	Золотько	Чотовий
Дудкевич	Полковник	Загній	Підстаршина
Дмитерко	Сотник	Загороднюк	Козак
Добровольський	Поручник	Заплітний	Козак
Дзинецький	Поручник	Заведенко	Козак
Димів	Хорунжий	Заволович	Козак
Довгань	Хорунжий	Задерій	Козак
Дорожинський	Хорунжий	Закутії	Козак
Домбровський	Підхорунжий	Зайченко	Козак
Добровольський	Юнак	Зацерковний	Козак
Дзисюк	Юнак	Зинлін	Козак
Дубицький	Юнак	Зленко	Козак
Деркач З.	Медсестра	Зюмин	Козак

Зіневич	Козак
Зінчук	Козак
Іваницький	Поручник
Івченко	Хорунжий
Іщук	Юнак
Ільч	Урядовець
Іщенко	Козак
Івасишин	Козак
Іванюта	Козак
Іванців	Козак
Іванів	Козак
Ігнатів	Козак
Їжак	Козак
Кепп	Полковник
Кульчицький	Полковник
Крицький	Полковник
Калашників	Сотник
Кондрацький	Сотник
Косенко	Сотник
Косовський	Сотник
Коцьолок	Сотник
Крижанівський	Сотник
Куровський	Адм. Сотник
Кондевич	Поручник
Кондратюк	Поручник
Концевич	Поручник
Кордонович	Поручник
Коріневський	Поручник
Коростянський	Поручник
Кость-Костенко	Адм. Поручник
Княжецький	Хорунжий
Казанович (жид)	Хорунжий
Колосовський	Хорунжий
Коливеприк	Хорунжий
Кривда	Хорунжий
Кривотюк	Хорунжий
Кузьменко	Хорунжий
Карпів	Підхорунжий
Кривенко	Підхорунжий
Крилатий	Підхорунжий
Козир	Підхорунжий
Кітновський	Адм. Підхорунж.
Козиненко	Бунчужний

Кочубей	Чотовий
Кіяшко	Підстаршина
Коряка	Ройовий
Кардасевич	Юнак
Кирінський	Юнак
Кукуруза	Юнак
Крижанівський	Урядовець
Круць	Урядовець
Кабак	Козак
Каплун	Козак
Каракуша	Козак
Карбівничий	Козак
Качеровський	Козак
Келець	Козак
Кірик	Козак
Клепун	Козак
Кобелюк	Козак
Ковтун	Козак
Коженів	Козак
Козловський	Козак
Ковалевський	Козак
Кобилінський	Козак
Колпак	Козак
Колісник	Козак
Коломийчук	Козак
Колодяжний	Козак
Кондрат	Козак
Космин	Козак
Косенко	Козак
Котович	Козак
Кравченко	Козак
Кравчук	Козак
Кривенко	Козак
Крочак	Козак
Крушельницький	Козак
Кудин	Козак
Кузьбит	Козак
Куліш	Козак
Кузнеців	Козак
Кучер	Козак
Кухтенко	Козак
Кристянівський	Козак
Липський	Полковник

Лорченко	Полковник
Личик М.	Майор
Лазаркевич В.	Сотник
Ламіга В.	Поручник
Лисенко	Поручник
Лампіга Й.	Хорунжий
Линьків	Хорунжий
Лоскин	Хорунжий
Ляшко	Хорунжий
Лукашевич	Хорунжий
Лаврієнко	Підхорунжий
Лозовий	Підхорунжий
Ларієнко	Адм. Підхорунж.
Лаврик О.	Медсестра
Лукіяненко	Підстаршина
Лябих	Чотовий
Лаврієнко	Козак
Лазаренко	Козак
Лабах	Козак
Лахиитерман	Козак
Лейбман	Козак
Лідинів	Козак
Литвинів	Козак
Лихогуб	Козак
Лі-Ун-Сай	Козак
Лі-Ун-Фу	Козак
Лю-Тін-Сан	Козак
Луговський	Козак
Лопух	Козак
Лучко	Козак
Лукин	Козак
Лютий	Козак
Мазів	Сотник
Марківський	Сотник
Марчевський	Сотник
Міхал	Сотник
Мотрук	Поручник
Майбородський	Хорунжий
Метельський	Хорунжий
Марківський	Хорунжий
Миколасенко	Хорунжий
Миленко	Хорунжий
Мирович	Хорунжий

Матвієнко	Підхорунжий
Марковників	Адм. Підхорунж.
Мироненко	Адм. Підхорунж.
Мишанинець	Адм. Підхорунж.
Марушак	Урядовець
Мукоїд	Урядовець
Мезенів	Юнак
Молчанівський	Юнак
Мороз	Підстаршина
Марченко	Чотовий
Матейчук	Чотовий
Максіанович	Писар
Мельниченко	Козак
Минаківський	Козак
Мантуляк	Козак
Мамчур	Козак
Маненко	Козак
Макієнко	Козак
Мартинчик	Козак
Медовик	Козак
Михайлишин	Козак
Мишук	Козак
Мовчан	Козак
Морозовський	Козак
Мундрук	Козак
Мусієнко	Козак
Назарчук	Поручник
Новицький	Поручник
Недзвецький	Юнак
Новицький	Лікар
Назаревич	Козак
Назаренко	Козак
Найко	Козак
Нетнів	Козак
Низкокклон	Козак
Нужний	Козак
Огнів	Сотник
Осадчий	Поручник
Орловський	Хорунжий
Олексіїв	Юнак
Обертинський	Урядовець
Олександрів	Бунчужний
Обмально	Козак

Однорожик	Козак
Олександрович	Козак
Олійник	Козак
Онишук	Козак
Осадчий А.	Козак
Охрименко	Козак
Прохода В.	Полковник
Півенштейн	Пполковник
Пересада	Сотник
Писанюк	Сотник
Пожар	Сотник
Пребиславський	Поручник
Процик	Поручник
Пилипчук	Поручник
Поликша	Хорунжий
Подільський	Хорунжий
Пономаренко	Хорунжий
Попенко	Хорунжий
Паламарчук	Хорунжий
Плавко	Хорунжий
Путко	Хорунжий
Первак	Хорунжий
Пархомівський	Адм. Підхор.
Посвистак	Адм. Підхор.
Парнюк	Юнак
Паламарчук С.	Юнак
Пономаренко	Юнак
Пашенко	Урядовець
Потапенко	Урядовець
Печак	Писар
Потапенко	Чотовий
Проценко	Чотовий
Пудло М.	Чотовий
Павленко	Козак
Паламарчук І.	Козак
Партерецький	Козак
Петрун	Козак
Попко	Козак
Півторак	Козак
Підгорний	Козак
Підкіпняк	Козак
Пика	Козак
Подільський	Козак

Пилкин	Козак
Пудло П.	Козак
Преподобний	Козак
Раскин	Поручник
Романенко	Хорунжий
Росінський	Хорунжий
Рожко	Підхорунжий
Руснак	Підхорунжий
Радзяхівський	Юнак
Редько	Юнак
Ростовський	Чотовий
Ренкас	Козак
Різник	Козак
Ришовський	Козак
Ромашко	Козак
Сулковський	Полковник
Сокологорський	Лікар
Сугак	Лікар
Сенкевич	Поручник
Статників	Поручник
Сугвоздь	Хорунжий
Солтинський	Хорунжий
Сакович	Хорунжий
Собко	Адм. Хорунжий
Саковський І	Однорічник
Саковський ІІ	Однорічник
Собічевський І	Однорічник
Собічевський ІІ	Однорічник
Стельмах	Бунчужний
Сорочинський	Урядовець
Старицький	Чотовий
Стрілецький	Чотовий
Святий	Юнак
Скрипківський	Юнак
Скаженюк	Юнак
Самгоровський	Юнак
Старченко	Юнак
Скакун	Юнак
Сахнович	Юнак
Самохвал	Юнак
Стефанович	Юнак
Сушко	Юнак
Синявська Н.	Медсестра

Скрипка	Козак	Харин	Чотовий
Стриж	Козак	Хайло	Ройовий
Сухожилів	Козак	Хапост	Козак
Сліпенчук	Козак	Харитинич	Козак
Савченко	Козак	Холопуїв	Козак
Стандарчик	Козак	Цебинога	Хорунжий
Судкевич	Козак	Цілецький	Підхорунжий
Сердюк	Козак	Цимбал	Підхорунжий
Сервачинський	Козак	Церелевич	Юнак
Савуляк	Козак	Цимбалюк	Козак
Смоленко	Козак	Чайковський	Полковник
Сидорак	Козак	Чернявський	Хорунжий
Сагів	Козак	Чибис	Хорунжий
Сподинюк	Козак	Чміль	Підхорунжий
Савчин	Козак	Чирський	Юнак
Сулима	Козак	Чернавський	Юнак
Свиця	Козак	Черкасевич	Однорічник
Тржепель-Елліс	Майор	Чопилко	Юнак
Тарасюк	Сотник	Черпитяк	Чотовий
Трутенко	Сотник	Чаус	Козак
Тупицький	Поручник	Чишук	Козак
Турчин	Поручник	Челебій	Козак
Турин	Хорунжий	Шебякин	Сотник
Таранинів	Юнак	Шевченко А.	Сотник
Третькович	Юнак	Перемет О.	Сотник
Тріобчук	Козак	Шпортій	Сотник
Тарин	Козак	Шелестюк	Поручник
Тренько	Козак	Шмолій	Поручник
Тильченко	Козак	Шаплюк	Хорунжий
Танцюра	Козак	Шевчук О.	Хорунжий
Узонів	Сотник	Шуйський	Хорунжий
Удовиський	Хорунжий	Шевченко	Підхорунжий
Ульницький	Юнак	Шуба	Урядовець
Урсул	Юнак	Швачко	Козак
Ужак	Юнак	Швець	Козак
Федоришин	Сотник	Шершень	Козак
Филинський	Хорунжий	Шпаченко	Козак
Фролов	Підхорунжий	Шепелів	Козак
Фурман	Юнак	Ширей	Козак
Федорович	Козак	Шкрабецький	Козак
Федорчук	Козак	Щурик	Козак
Хавець	Хорунжий	Щирів	Козак
Харенко	Хорунжий	Юдкин	Підхорунжий

Юрків
Юсипин
Яковлів
Яремич
Ярошенко
Яворський
Яременко
Янчевський

Козак
Козак
Сотник
Сотник
Поручник
Хорунжий
Хорунжий
Хорунжий

Ярмола
Яблонський
Якубович
Ярмак
Яковенко
Ярешко
Яцентій

Лікпом
Юнак
Юнак
Юнак
Чотовий
Козак
Козак.

**РЕЄСТР ЖЕРТВОДАВЦІВ НА ФОНД ВШАНУВАННЯ ПАМ'ЯТИ
ГЕН. ПОЛК. ОЛЕКСАНДРА УДОВИЧЕНКА. (Пропам'ятна плита і
видання II частини історії Третьої Залізної Дивізії).**

Євгенія Удовиченко — 626.64 дол., І. Зембіцький — 205.23 дол. Т-во кол.
Вояків Армії УНР у Франції — 1007.00 дол. О. Черкасевич — 2000.00 дол. Союз
Комбатантських Організацій Австралії — 418.48 дол. Колишні Командири
полків 3-ої Залізної дивізії — 145. дол. пор. Толочний — 159.00 дол. М. Отре-
шко-Арський 153.00 дол. Л. Романюк — 454.80 дол.

По 100.00 дол. Головна Управа СУВА.

По 50.00 дол. Консистерія УАПЦ через п. Є. Удовиченко, М. Суржко,
"Самопоміч" Чикаго, Каса "Певність" Чикаго, Станція СУВА Чикаго, о.
Литваківський М., Миколаєнко М.

По 30.00 дол. Узонів О., Верба Д., Балабан Я., Голян О., Нешадименко Ю.

По 25.00 дол. Парафія Св. Володимира, Чикаго, Филонович В., Зарицький В.

По 21.00 дол. Матух О.

По 20.00 дол. Костецький С. і В., Терещук М., Валійський А., Бакум Д.,
Бакум В-р., Бакум В-н., Шандрук П., Лютий-Лютенко І., Скоп О. Білінський В.

По 15.00 дол. Кость-Костенко С., Янов М., Креєр Б., Снилик О.

По 11.00 дол. Китаста Г., Гадзяцький М., Зелінський С., Басараба І., Стуг Б.,
Климкович Б., Тишовницький О., Старовіт Г., Чумак К.

По 10.00 дол. Ярема Й., Клепачівський К., Личик М., Куриляк, Остапчук,
Потішко В., Фещенко-Чопівський М., Збірка на панахиді по Ген. Удовиченко,
Тржепель-Елліс К., Семенюк А., Прасіцький М., Бровінський І., Швець О.,
Самохвал Д., Шевченко О., Крамаренко П., Сердюк В., Фесак М., Мацак З.,
Крат М., Ліневич Л. і О., Тростянецький Я., Микитин Б., Мазяр Є.,
Пелюхівський О., Т-во "Тризуб", Бакевич, Кобилянський М., Дзікович Л.

По 8.00 дол. Романюк В., Різник Я., Алісев В.

По 6.00 дол. Стовба А.

По 5.00 дол. Фещенко-Чопівський П., Фещенко-Чопівський А., Клепачівська
М., Рудецький В., Панасевич Ф., Білецька Н., Довгошия Н., Соколовський В.,
Бражник В., Войнаровський Я., Мандзенко К., підп. не чітк., Паславський Ю.,
Мирось В., Самбірський С., Пошиваник О., Сідельник М., Григоряк Т., підп. не
чітк., Артюшенко Ю., Нечипорук С., Супрунович О., Дзюба В., Фещенко-Чопів-
ський В., Теслевич М., Петренко М. Попович С., підп. не чітк. Росола Я. і К.

Дидик М., Підп. не чітк., Івасів О., Колодій О. М., Романовська О., Романченко Ю., о. Годинський М., Кукуруза П., Станиславський В., підп. не чіткий., Каркоць М., підп. не чітк. Гносвий А., Хоролець Т., Волинець І., Гайдуків К., Правлюк П., підп. не чітк. Коваленко В., Товстопят, Дмитренко О., Дорош А., Амброзьяк М., Петрівський Д., Гончаренко Ю., Бусель І., Суржко М., Самойлів П., Мирошниченко А., Фартушний Я., Чудяк А., Зарицький А., Онишук Н., Костка М., Мирош Ф., Міршук Д., Гузарський Ф., Мельник І., Джордж Г., підп. не чітк., Михайлів В., Романюк В., Барнич, Форманюк П., Вибаченський Ю., підп. не чітк., Данчевський Т., Стельмах Т., Білецький, Рябуха, Зінченко В., Мацькевич С., Заболотний Д., Куляс Ю., Тельва І.

По 4.00 дол. Дейнека О., Ільєнський А., Королишин М.

По 3.00 дол. Соколовський В., Ростун В., Підп. не чітк., Пошиваник М., Бардаш А., Царик Л., Негребешський А., Бульба К., Синчаївський І., Лещенко Є., Лисий А., підп. не чітк., підп. не чітк.

По 2.00 дол. Марцинюк Т., Криворука М., підп. не чітк., Горбачевський А., Кулінченко Г., Козюра М., підп. не чітк., Горбаневич А., Гончаров М., Турал Б., Петренко Я., підп. не чітк., Соломко П., підп. не чітк., Макуха П. Швець М., Бульба А., Опанашук Д., Соляник С., Дидик М., о. Полішук М., о. Бринь М., Хоролець М., о. Кість з друж., Радченко Є., Романченко О., Вітрик П., підп. не чітк., Лісович В., Гносвий В., Ванаш В., Михайльонко С., Мандибур Д., підп. не чітк., Засць А., підп. не чітк., Сірий І., Кіт І., підп. не чітк., Шувальюк В., підп. не чітк., підп. не чітк., Довгенко М., підпис не чітк., Власенко О., підп. не чітк., підп. не чітк., Яковлева, Сірик І., Галамай І., підп. нечітк., Бережан, Кот С., Василів Є., Гриневич М., Куляс М., Абрамюк В., Бобик С., Дрозд Т., Копистянський А., Мироняк В., Верешак Я., Колодій З., Панчишин Є., Наливайко М., підп. нечітк., підп. нечітк.

По 1.00 дол. Гоголь І., Верес Є., Баран К., підп. нечітк., Сидоренко Г., підп. нечітк., Кот С., підп. нечітк., Сомчик П., підп. нечітк., Швець М., підп. нечітк., Чупейда П., Засць Р., Мартинюк М., Ольшанський, Маслянчук В., Ішук П., Сиполко І., підп. нечітк., Двигун В., Остапчук А., Марвін Т., Олійник О., Ліневич М., підп. нечітк., підп. нечітк., Осадців М., Франків М., Бойко М.К., Шмігельський, підп. нечітк., Цареградський, Єрмоленко Г. і М., Елліот Р. і І., Будуляк К., Вонс М., Змага О. і М., Шовкові І. і К. Міщенко Г., Змага М., Дмитренко В., Мельниченко А., Мартиненко О., Мельниченко З., Даниленко В., Філіпович К., Дячук І., Чекірда В., підп. нечітк., підп. нечітк., Лиснянський І., Яцун І., Палашенко С., Гнип М., Савеленко М., Окришко, Горячко О., Шкамбора М., Ковилинська Н., Василенко А., підп. нечітк., підп. нечітк., підп. нечітк., підп. нечітк., підп. нечітк.

Дрібними — 76 цент.

Товариство бувших Вояків Армії Української Народньої Республіки у Франції.

Підписний лист на збірку пожертв на вшанування пам'яті Командира 3-ї Залізної Дивізії і Голови Т-ва б. Вояків Армії УНР у Франції Ген. Полк. Олександра Удовиченко.

1. Зембійський Ігор	2000 фр.	21. Жураківський Іван	100 фр.
2. Карпій Левко	50 фр.	22. Ляшко Микола	50 фр.
3. Рудик Сергій	50 фр.	23. Давиденко Семен	200 фр.
4. Різників Захарій	50 фр.	24. Кирилишин Іван	28 фр.
5. Пані Мацак Олена	250 фр.	25. Литвиненко Петро	20 фр.
6. Лазаркевич Вячеслав	250 фр.	26. Шапіро Віра	10 фр.
7. Дідок Микола	100 фр.	27. Охмак Іван	30 фр.
8. Горолюк Михайло	100 фр.	28. Основич Володимир	25 фр.
9. Буткевич Леонід	100 фр.	29. Шевченко	25 фр.
10. Ткаченко Іван	100 фр.	30. Закусило Петро	50 фр.
11. Панасюк М.	50 фр.	31. Заболотний Петро	100 фр.
12. Спендовський Ілько	100 фр.	32. Гаврилець М.	100 фр.
13. Загній Яків	100 фр.	33. Боєчко	100 фр.
14. Дідковський Іван	100 фр.	34. Ожембівський	20 фр.
15. Калініченко Всеволод	50 фр.	35. Білич	15 фр.
16. Калініченко Василь	50 фр.	36. СУВА	239 фр.
17. Калініченко Віталій	50 фр.	37. Гораїнова Олександра	100 фр.
18. Гахович Леонід	50 фр.	38. Вілер Оксана	238 фр.
19. Ступницький Валеріян	100 фр.		
20. Іванюта Опанас	50 фр.	Разом	5200 фр.

З них 5050 фр. (1007) дол.) переслано до Консисторії УПЦ в Б. Брук.

Збірка листа Союзу Комбатантів Австралії

Дехнім М.	10.00	Пановик М.	3.00
Голобродський Ю.	10.00	Котис М.	2.00
Яськевич С.	5.00	Стрілецький А.	2.00
Любчик І.	5.00	Бубенко В.	2.00
Базалицький Г.	5.00	Крицький С.	2.00
Цимбалюк С.	5.00	Микита Л.	2.00
Суховерський Т.	5.00	Микита В.	2.00
Демяненко Ю.	3.00	СУК-Вікторія	20.00
Івасик М.	2.00	Соколенко В.	10.00
Тиравський В.	2.00	Бушtedт Е.	5.00
Чигрин М.	2.00	Кліоновський А.	5.00
Квасниця М.	2.00	о. Стасишин Б.	5.00
Свідерський М.	2.00	Бушtedт В.	5.00
Гут Б.	2.00	Грушецький І.	3.00
Густавський М.	2.00	Толінський В.	3.00
Управа Станції УВК	10.00	Босий Г.	2.00
Зозуля Л.	10.00	Павлюк Р.	2.00
Божок Г.	10.00	Притза М.	2.00
Олесницький Р.	5.00	Бросницький І.	2.00
Кіналь М.	5.00	Черкаський О.	2.00
Карпенко-Шкварко М.	5.00		
Висоцький М.	5.00	Разом	204.00
Трусь С.	4.00	австралійських доларів, або	250.10
Попадюк В.	4.00	американських дол.	
Стефаниця Т.	3.00		

СОЮЗ УКРАЇНСЬКИХ ВЕТЕРАНІВ В США.

Збіркова листа ч. 8/76. Збірщик — В. Москвяк — Австралія

Москвяк В.	5.00
Карилюк Л.	2.00
Левицький К.	2.50
Бабій М.	2.00
Енфілд драйв-ін Ст.	5.00
Ковшун Т.	2.00
Костик Р.	5.00
Разом	23.50 дол.

Збірщик В. Борисюк.

Борисюк В.	10.00
Ярмола І.	5.00
Борисюк Л.	5.00
Сипак І.	2.00
Разом	22.00 дол.

Збірщик Зозуля Л.

Зозуля Л.	10.00
Карпенко-Шкварко Г.	3.00
Борисюк Г.	5.00
Разом	18.00 дол.

Збірщик Божок Г.

Божок Г.	2.00
Беро ... Натал.	2.00
Підп. нечітк.	1.00
Підп. нечітк.	1.00
Грибик М.	5.00
Підп. нечітк.	1.00
Тимінський А.	2.00
Щербань Р.	1.00
Підп. нечітк.	1.00
Разом	16.00 дол.

Збірщик Пановик М.

Пановик М.	10.00
Разом	10.00 дол.

Збірщик Лесів М. 10.00 дол.

Збірщик Котис М.	2.50
Білик В.	5.00
Олесницький Р.	2.50
Разом	10.00 дол.

Збірщик Попадюк В.

Попадюк В.	2.00
Попадюк Юліяна	2.00
Попадюк Я.	1.00
Разом	5.00 дол.

Збірщик Перчук В.

Перчук В.	2.00
Підп. нечітк.	2.00
Разом	4.00 дол.

Збірщик Висоцький М. 2.50 дол.

Збірщик Волошко В.

Дніпровий	2.00
СУК П.А.	20.00
Шумський В.	4.00
Разом	26.00 дол.

Разом з усіх лист 147.00 австрал. дол.
або 159.38 американ. дол.

ПОПРАВКИ ДО РЕЄСТРІВ ІМЕН У ПЕРШОМУ ТОМІ

Написано:

Апаловський Вадим, розвідач
стор. 245
Каварик, однор. стор. 243, 248
Качан Аандрій, пор. стор. 247
Наконечний Павло, козак
стор. 249
Нестеренок Панас, полк. стор. 249
Околовський Вадим, чот. стор. 249
Опиренко, сотн. стор. 249
ОтрешкоАрський, Андрій, однор.
стор. 243

отрешкоАрський Микола, однор.
стор. 243

Павловський, однор. стор. 249
Павлюк Василь, юнак стор. 249
Павлюк Олекса, юнак стор. 249
Панченко Петро, сотн. стор. 249
Потяпа, пполк. стор. 249
Пятаченко Пало, свящ. стор. 249
Сікорський Д., кор. стор. 242, 250
сухин Г., юнак стор. 250
о. Хрмічевський Григiр, сотн.
стор. 251
Цинкель Михайло, пполк. стор. 251
!Оркевич, сотн. стор. 251

Має бути:

Акаловський Вадим, розвідач
Коварик, однор.
Качан Андрій, пор.

Наконечний Павло, козак
Нестеренко Панас, полк.
Див. ще раз на стор. 245
Упиренко, сотн.

ОтрешкоАрський Андрій, сотн.
(стор. 249)

ОтрешкоАрський Микола, пполк, про-
пушено на стор. 249
Павловський, однор.
Павлюк Василь, хорунж.
Павлюк Олекса, пор.
Панченко Петро, сотн.
Потяка, пполк.
Пятаченко Павло, свящ.
Сікорський Д. пор.
Сухин Г., хорунж.

Хомічевський Григiр, сотн.
Ценкер Михайло, пполк.
!Ошкевич, сотн.

ІНДЕКС ІМЕН

- п. А. інженер хемії 155
Акаловський В., юнак, Герой Базару 200
Алмазів, полковник 67
Анріс П. П., Франц. генерал 12,13
Антосевич А., хорунжий, Герой Базару
- Базильський, полковник 81
Бакум Д, сотник, полковник 28,206
Безручко М., полковник, генерал хорунжий 10, 42, 104
Білецький, полковник, генерал хорунжий 153, 192, 193
Більський, хорунжий 211
Болтенко, поручник 191
Борисанівський, хорунжий 143
Боярський О., поручник 23
Бредов, білий рос. генерал 35, 37, 137
Буденний, командир червоної кінноти 49, 54, 82, 85, 90, 104
Букрій К., підхорунжий, Герой Базару 200
Булай, поручник 53
Булак-Балахович, к-р рос. білих частин 146
Бурківський, полковник, генерал хорунжий 41, 47, 50, 54, 88, 90, 110, 117, 119, 128, 151, 152, 165, 177, 181
- Варжанський, хорунжий, Герой Базару 200
Витвицький С. д-р, Президент УНР в екзилі
Вишнівський О., полковник, генерал поручник 5, 19, 34, 202, 205
Вишомирський, полковник 35
Вілсон, В., Президент 8
Вовк А., підхорунжий, Герой Базару 200
Волинєць, отаман повстанської бригади 80, 169
Волох О., отаман 33
- Врагель, барон, білий рос. генерал 8, 90, 150
В'яземців, полковник 119, 156
- Гамза, сотник 87, 106, 107, 108, 109, 114, 119, 120, 130, 131, 132
- Гладченко І., підхорунжий, Герой Базару 200
Годило-Годлевський, полковник 53
Горбач І., козак, Герой Базару 200
Гордієнко Г., інж. проф. 8
Губин, козак 86
Гудима В., полковник 122, 153
- Дараган, письменник 198
Деників А., рос. білий генерал 7, 16, 33
Деменко, сотник 156, 157
Демченко П., юнак Герой Базара 200
Деркач М., полковник 198
Дикий, поручник 114, 122
Довгаль С., сотник, полковник 114, 122
Долуд, полковник 101
Дорошенко П., гетьман 12
Дубельський, поручник 84
Дубовик, сотник 36, 67, 135
Дудкин, сотник 132
Дудників, сотник 131, 185, 186
- Єгер Е., німець, сотник, Герой Базару 200
Єнджеєвські, польський генерал 93
Єремійв, сотник, полковник 130, 173
Єрмолаїв, козак 86
- Жолобенко, сотник 169
Жуківський, полковник 153

Загородський, генерал хорунжий 59, 61, 89, 94, 107, 114, 118
Залускі, польський полковник 40
Зембіцький І., юнак 206

Йолш, англійський майор 34, 35

Какурін і Мсліков, советські автори 110, 141, 146
Калиниченко, майор СУВ, Париж 206
Кантемір О, сотник 25
Каюрський, поручник 84
Кедрин-Рудницький І., автор, редактор, політик 11, 206
Кирей, генерал 15
Кобельський В., підхорунжий, Герой Базару 200
Ковальський, поручник 37
Козаренко, сотник 134, 174, 177
Коробко, осаул 174, 183, 185
Коровицький І., професор, редактор 205
Колчак, рос. білий адмірал 7
Король, бунчужний 36
Котовський, к-р черв. кінної бригади 77, 91, 169, 173, 175, 176, 178, 194, 195, 199
Кравські, польський генерал 40, 41
Крат М., полковник, генерал хорунжий 5
Крисальський Д, козак, Герой Базару 200
Крисенко, поручник 172
Кручених-Вальдштейн, сотник 43
Кузьмин В., підхорунжий, Герой Базару 200
Кушлімський А., підхорунжий, Герой Базару 200

Латинник, польський генерал 93
Ленін В. І., творець московського большевизму 7
Ливицький А. М., прем'єр міністрів УНР 161, 192
Лівицький, хорунжий 52
Лінницький, сотник 166
Лимоненко, хорунжий 84
Липко, генерал 126
Лисогор (Лисогір), полковник 110, 134, 143, 145, 149, 166, 172, 173, 176
Лященко В., підхорунжий, Герой Базару 200

Майдачевський Г., хорунжий Герой Базару 200
Магеровський, сотник, полковник 50, 113, 121, 122, 123, 124, 127, 129, 131, 132, 192
Мазанівський Є. хорунжий, Герой Базару 200
Мазепа І., Гетьман 12
Мазепа Ісаак, Голова Ради Міністрів УНР 38
Мазюкевич, полковник 165
Маланюк Є., поручник, поет 198, 200
Маніський І., юнак, Герой Базару 200
Маркевич, сотник 120, 128, 140, 167
Марків В., підхорунжий, Герой Базару 200
Мацак, полковник 39, 40, 110ю 166
Мельник П., підхорунжий, Герой Базару 200
Милоцький, хорунжий 152
Минаківський, пполковник, Герой Базару 200
Михайленко Я., чотовий, Герой Базару 200
Меліков і Какурін, червоні автори див. Какурін
Моцек Г., підхорунжий Герой Базару 200
Мстислав, Митрополит УПЦ в ЗСА 6, 205

Недзельницький, сотник 113, 191
Нескоромний С., ординарець ген. О. Удовиченка 195

Ольшевський, полковник, генерал хорунжий 60, 100, 110, 119, 148, 181, 186
Омелянович-Павленко І, полковник, генерал хорунжий 118, 137, 162, 186
Омелянович-Павленко М. (ст.) генерал полковник 9, 10, 33, 37, 38, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 53, 54, 56, 161
Островерха М., письменник, редактор 5, 206
Отрешко-Арський М., пполковник 6, 68, 87, 204, 206

Пажусь, польський полковник 72, 73, 74
Палій, сотник 106
Панченко, козак 86
Первак, хорунжий 52
Перемикін, білий рос. генерал 8, 189, 193
Пересада, ген. шт. полковник, генерал

хорунжий 107, 125, 176, 177, 187, 188, 195
Петлюра О., полковник 119
Петлюра С. В., Голова Директорії УНР і
Головний Отаман 8, 10, 15, 16, 18, 38, 100,
143, 146, 150, 159, 160, 161, 198, 201, 203
Петрів, хорунжий 53
Пігуляк, сотник 27
Пілсудскі Й., маршал Польщі 9
Погиба Ф. хорунжий, Герой Базару 200
Полонський С., хорунжий, Герой Базару
200
Поритко І., редактор 5
Постолок П., редактор, директор 5, 206
Примаков, командир дивізії "Червоного
Козацтва" 161
Проценко, сотник 167
Прохода, полковник 138

Рак Я., мгр., директор "Червоної Калини"
206
Романюк Л., інж. сотник 6, 9, 10, 11, 20,
100, 206
Рослий, сотник 167
Рубан І, підхорунжий, Герой Базару 200
Руденко М., український поет-дисидент
205

С 38
Садовський, генерал хорунжий 202
Савінков, білий московський політик 150
Сарачан, сотник, Герой Базару 200
Сидоренко С., підхорунжий, Герой Базару
200
Силін, ген. штабу полковник 128, 130, 166
Синиця, хорунжий, Герой Базару 200
Сікорський Д, поручник, Герой Базару 200
Сікорскі, польський генерал 90
Скураговіч, польський майор 43
Слюсарів П., хорунжий, Герой Базару 200
Смаглій, полковник 35, 41
Солтученко М., поручник, Герой Базару
200
Стефанів Г, полковник, генерал хорунжий
34
Стефанович, поет 198
Стецюренко, сотник 111, 120, 167
Стойкін, червоний генерал 124

Татарський В., генерал поручник 23

Толочний І. поручник І. Т. 5, 6, 31, 36, 68, 81,
120, 167, 206
Трутенко В., полковник 34
Туркул, полковник 100, 128, 166, 191,
192, 193
Тютюнник Ю., отаман, полковник, гене-
рал хорунжий 114, 115, 116, 118, 120, 130,
163, 195, 196, 199

Удовиченко Євгенія 5, 20, 202, 203, 206
Удовиченко Микола, генерал хорунжий 14
Удовиченко Олександр, генерал
полковник 5, 6, 8, г, 10, 12, 13, 14, 15, 16,
17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 30, 31, 34, 37, 38,
39, 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 48, 50, 56, 59,
61, 66, 73, 74, 75, 76, 77, 81, 92, 94, 99, 100,
118, 171, 198, 201, 202, 203, 205

Фролов М., сотник, полковник 39, 41, 43,
54, 66, 82, 100, 107, 113, 122, 123, 124, 126,
131, 137, 138, 145, 174, 186, 192

Харченко, полковник, дивінженер 82, 98,
101, 102, 153, 154, 155
Хиляк, хорунжий 86, 87
Хмельницький Богдан, Гетьман 12
Ходько, хорунжий, Герой Базару 200
Хуторненко, бунчужний, хорунжий 120

Черкасевиц О., однорічник 26, 206
Чернелівський, хорунжий, Герой Базару
200
Чижевський Г., полковник 82, 101, 110,
154, 198, 203
Чижевський М. сотник, пполковник 131
Чміль, полковник 135, 138, 166, 173
Чорнобаба, хорунжий (козак-кулеметник
І. Т.) 135

Шандрук П., полковник, ген. шт. генерал
полковник 5, 41, 42, 47, 50, 54, 100, 107,
110, 117, 119, 130, 135, 138, 166, 173
Шаловал М., полковник 16, 35, 41
Шашкевич, отаман УГА 16, 35, 41
Шевченко Л., підхорунжий, Герой Базару
200
Шестопал, сотник 134

Шілінг, білий рос. генерал 35
Шраменко, полковник 123
Шура-Бура І, сотник пполковник, Герой
Базару 131, 195, 200

Шербак, козак 6-ої дивізії, Герой Базару
199

Юденіч, рос. генерал 7

Юшкевич, сотник 39

Якір, командир червоної групи 82
Яковлев, осаул рос. противольш. кінноти
194, 195
Янушайтіс, польський полковник 56
Янчевський, хорунжий 52
Яременко А., хорунжий, інженер 29
Ярошук, сотник 37

ЗМІСТ

Слово від "Залізних".....	5
Внутрішнє, міжнароднє і милітарнє становище України	7
Голос французького генерала.....	12
Біографія ген. шт. генерала полковника О. І. Удовиченка.....	14
"Пісня про Третю Залізну дивізію"	30
ЧАСТИНА ПЕРША. Початки відродження "Залізної дивізії".....	33
Полковник О. Удовиченко і початки відродження	37
2-га Стрілецька дивізія.....	42
2-га Стрілецька дивізія виходить на фронт.	
Нове число і стара назва.....	47
3-тя Залізна Стрілецька дивізія	56
Відступ і бої на лінії р. Серет.....	68
Відступ за Дністер і оборона.....	78
Завдання Армії УНР.....	93
ЧАСТИНА ДРУГА. Від Дністра і до лінії перемир'я.....	97
Форсування Дністра	99
16 вересня 1920 р.	107
18 вересня 1920 р.	114
19 вересня 1920 р.	115
21 вересня 1920 р.	117
27 вересня 1920 р.	123
Перемир'я: 18 жовтня — 9 листопада 24 год. 1920 р.	145
Поведінка московського війська	148
Польський курінь відходить.....	149
Організаційна праця	152
Загальний висновок	159
Нарада в Ялтушкові.....	160
Підготовка до наступу	163
Бойовий склад правої групи.....	166
Організація зв'язку.....	167
Розташування ворога	168
Наказ правій групі про наступ 12 листопада 1920	169
10 листопада: ворог переходить у наступ	171

Міркування і розпорядження	175
Події під Яришевом	181
Рішення командира правої групи	187
13 листопада	188
14 листопада	189
15 листопада	192
16-17-18 листопада	193
19-20-21 листопада 1920 р.	194
Відхід за Збруч. Табір. У "Ледяному Рейді". Демобілізація.....	197
Післяслово	202
Подяка п-і Євгенії Удовиченко	205
"Хрест Залізного Стрільця"	207
Реєстр вояків 3-ої Залізної Стрілецької дивізії, додатково до I-го тому	211
Реєстр жертводавців	218
Поправки до I-го тому	223
Індекс імен II-го тому	224

ФОТОГРАФІЇ

Штаб Гайд. Коша	15
Полковник О. Удовиченко р. 1920	17
Гет. Шт. Генерал полк.	19
Гет. Шт. Генерал полк. р. 1974	20
Могила сл. п. генерала О. Удовиченка, цвинтар Мейntenон, Париж	21
Почесний диплом т-ва французьких комбатантів	22
Грамота почесного головства С. У. В.	23
Наказ іменування міністром військових справ	24
Додаткові фотографії Ветеранів — "Залізних"	25, 26, 27, 28, 29
Будування мосту через р. Дністер, Городниця, 15. IX. 1920	96

СХЕМИ

Ч. 1 ситуація 26. IV.-5. VI, 1920	44
Ч. 2 ситуація 15. VI.-10. VII-20. VIII. 1920	51
Ч. 3 ситуація 14. VIII-14. IX. 1920	92
Ч. 4 ситуація 14. IX. 1920, форсування Дністра.....	98
Ч. 5 ситуація 14. VIII.-14. IX. 1920	104
Ч. 6 ситуація рух правої групи до Збруча.....	112
Ч. 7 ситуація 10. XI. 1920	164
Ч. 8 ситуація бої правої групи 11. XI-13. XI. 1920	182
Ч. 9 ситуація відступ правої групи до 17. XI. 1920	190